BHATTI-KAVYAM

Canto X

With Jayamangala, Mallinath, Translations, Anglo-Sanskrit Critical Notes etc. and with some notes of :—

SARADARANJAN RAY, M. A.,
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.

EDITED BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D,
Bhishagacharyya,
Author of Siddhanta-Kaumudi, Evolution of Gita, Meghadutam, Kirata, &c. &c.

(Second Edition Revised)

Published by—K. RAY, M. A.
176, Vivekananda Road, Calcutta.

Rs. 6/-

Agent—Sanskrita Pustak Bhandar
38, Cornwallis Street, Cal.—6

Printed by—F. C. Ghosh, Annapurna Press,
33D, Madan Mittra Lane, Calcutta.

PREFACE

This edition is published with the Tika of Jaymangala and Mallinath.

Special attention is given on discussions of grammatical and rhetorical notes as also on different readings to suit the requirements of the B. A. honours students.

The undersigned will thankfully receive any suggestion and improvement on this.

Calcutta
March, 1941

KUMUDRANJAN RAY

PREFACE TO THE SECOND EDITION

This is a revised edition of Bhatti X with some additions.

Calcutta,
Oct, 1959.

KUMUDRANJAN RAY

INTRODUCTION

I. The Author and his Age.

The Bhatti-kavyam is a poem describing the exploits of Rama beginning with his birth and ending in Ravana's destruction and Rama's return to Ayodhya.

It was written (in 22 Cantos) by Bhatrihari who lived at Bhalabhi during the reigns of king Sridharasena and probably wrote at the instance of the king himself. This much we gather from the poet's own evidence in the concluding lines of his work (see our Intro. in canto I). Thus his age is at the end of the sixth or early beginning of seventh century A. D.

Bharata Mallika says that भर्त्तृहरि is the author of Bhattikavya ; some call him हरि only (cf. "हरिवङ्गेन सारेण ग्रन्थ-सेतुना in Kaiyata etc). Dhatuvritti and Nyasakar call him as भट्टिकार। भर्त्तृहरि is the author of Bhagavritti and Vakyapadiya. Now from Siddhanta-kaumudi under Panini I. 3. 24—कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः। आहध्वम् मा रघूत्तमम् इति भट्टिश्च ? प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः", Mr. Bhaumik argues that it is evident that भट्टि and भर्त्तृहरि were two different personages. But if we consider the maxim—"आचार्य्याणाम् इयं शैली यत् स्वोपदेशं परोपदेशमिव निक्षिपन्ति"—and that Jaimini uses his own name in his sutras, so Vadarayana also, then it is very probable that in Bhagavritti, the author criticised his own usage for enligh-tening his readers. Under the circums-

tances we like to take भट्टि and भर्तृहरि as one and the same person. And indeed prof. Trivedi of Bombay suggests that Bhatti is only the prakrit form of भर्तृ ।

II. The object of this Poem.

भर्तृहरि was a profound grammarian of the school of Panini. The story runs that one day when he was lecturing on grammar, an elephant passed between the teacher and the pupils. This was taken asan evil omen forbidding lecture on the subject for a whole year. The grammarian however found it difficult to forego the pleasure of discussing upon his favourite subject for such a long period of time and he hit upon the happy idea of teaching grammar through kavya ; for one year he continued dictating and explaining daily to his pupils what he had written overnight, thus giving to the world the famous poem which bears his name.

The book however, is admirably suited to teach grammar and kavya at the same time. The illustrations are introduced with inimitable grace and exquisite taste and judgment. The task the poet set upon himself was tremendous, his success phenomenal. Every school of grammar in India has its authoritative explanation of Bhatti. No student of grammar deems his training on the subject complete before he has gone through Bhatti.

[N.B.—A similar but more artificial is Bhaumaka's kavya named रावणार्जुनीय (7th century) illustrating the rules

of grammar through kavya. Halayudha's कविरहस्य and Jaina Hemachandra's द्व्याश्रयमहाकाव्य are also similar attempts. But all these failed to attain celebrity],

III, The Book.

The book or महाकाव्य is written in 22 cantos to teach grammar to students and is divided into four sections—(i) प्रकीर्णकाण्ड (here several rules of grammar are illustrated here and there without any order) comprising first five cantos ; (ii) अधिकारकाण्ड (illustrating the main rules connecting certain grammatical subjects e.g. कृत्य affixes, विदुण. affixes etc, extending up to the 9th canto) ; (iii) प्रसन्नकाण्ड (illustrating शब्द and अर्थालंकार, gunas or diction etc, extending up to the 13th canto) ; lastly (iv) तिङन्तकाण्ड extending up to the end illustrating all the lakaras save and except the vedic लेट्।

It is a सर्गबद्धमहाकाव्य being divided into cantos (सर्गबद्ध) and be ginning with वस्तुनिर्देश (by अभून्नृपो etc) and having रामचन्द्र as a धीरोदात्त नायक। Its topic is also based on रामायण and the name of this काव्य is also after the kavi (poet) [cp—'सर्गबन्धो महाकाव्यमाशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशोवापितन्मुखम्" in Dandin etc].

N.B.—Kavya is broadly divided into—(i) दृश्य e.g. dramas, prahasanas etc, (ii) श्रव्य e.g. Raghu, Kumura, Kirata, Sisupal, Bhatti etc ; श्रव्यकाव्य may again be divided into महाकाव्य (as named above) and खण्डकाव्य ("खण्डकाव्य' महाकाव्यस्यैकदेशानुसारि यत्" e.g. Meghadutam etc) and गद्यमय or गद्यबहुल काव्य। काव्य is again divided into—(i) ध्वनिकाव्य (where suggestive meaning is more

than the apparent sense or what meets the ear) and गुणीभूतव्यंग where significance occupies a subordinate position (vide साहित्यदर्पण chapter IV.)

दर्पणकार defines काव्य as "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" (chap. I.) And as Bhatti is also such and being a सत्काव्य it is to be read and not given up; on such a kavya Mammata in his kavyaprakasa writes—"काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे"। Hence the saying "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" is (as also Mallinatha has said) with reference to असत् काव्य। Indeed the benefit of a सत् महाकाव्य is—'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं च साधुकाव्यनिषेवणम्' दर्पणकारः।

As a piece of poetry Bhatti ranks very high. The description however in शरद्वर्णन &c in canto II have not been surpassed if we except the writing of Kalidasa. As a piece of character-delineation we may refer among others to the excellent portrait of Ravana before Sita disguised as a mendicant. A more life-like portrait of an ill-bred rake it is difficult to conceive. The diction in the 11th and the 12th cantos is simply splendid and worthy to rank with the best of Magha or Bharavi or Sriharsa,

IV. Source of Bhatti-kavyam.

Save and except some minor differences Bhatti faithfully follows the Ramayana. So Ramayana is its source.

V, (a) Story of cantos I-II

In canto I Viswamitra approaches Dasaratha and prays for Rama's going to forest to destroy the Rakhasas that were

hindering their तपस्या। In canto II we see Rama and Lakshmana going to Viswamitra's hermitage. In course of time Rama killed Tadaka, defeated Maricha, went to Mithila. Rama there married Sita by stringing the bow at Jakaka's place. The marriage party returned to Ayodhya and on their way home Rama defeated जामदग्न्य।

(b) Short details of cantos III-IX

The old King Dasaratha on his return to Ayodhya announced his wish to abdicate in favour of Rama. His second wife Kaikeyi, however, obtained from him the kingdom for her own son Bharata, and got Rama with his wife Sita and his brother Lakshmana, exiled for a period of fourteen years.

In the latter days of his exile Rama was insulted at Panchavati by Ravana's sister Surpanakha ; Lakshmana cut off her nose for insolence. Khara, Ravana's deputy in the Janasthana, came to avenge her with a following of fourteen thousand Rakshasa. Rama killed them all. This was reported to Ravana who in retaliation carried off Rama's wife Sita by stratagem.

While searching for her, Rama met Sugriva the brother of the monkey-king Balin who was Ravana's intimate friend and his most powerful ally. The two became friends. Rama killed Balin and made Sugriva king in his place. The latter employed Hanuman to trace out Sita. He discovered

her at Lanka, destroyed Ravana's orchards there ; he was then captured by Indrajit and was presented before Ravana. Ravana then ordered burning of this Hanuman (canto IX comp "परिजनमभितोविलोक्य दाहं दशवदनः प्रदिदेश वानरस्य") ।

VI. Substance of canto X

As Hanuman's tail covered with cloths, kusa-grasses etc was burning on, he spread the fire throughout the beautiful City of Lanka alarming the Rakshasas there (sl. 1—13) ; he goes to Asokavana to see Sita pining for Rama and assures her of this report to Rama for rescue (14—16) ; now he jumps up in the sky from Lanka and reaches Mahendra mountain on the other side of the sea (17—22) ; Hanuman then narrates his success to all and goes where Rama was. He then bowed Rama and offered Sita's शिरोमणि as a token of his successful raid. He then said of Sita, and of Ravana's pride of prosperity and advised Rama to deliver her quick (23—40). Rama enlivened by this news collects through Sugriva's help an immense army of monkeys and reaches Mahendra Parvata and thence the sea-shore commaning a clear view of the sea. The sea appeared tranquil and glowing at the sight of its lord Rama and calmed down (41—42). Now evening set in Rama encamped on the beach facing Lanka across the channel. (sls 63—69), Lakshmana then exhorts Rama to overcome grief and to kill his

enemies outright. Rama appreciated this, but now it being nightfall he retired to bed with the monkeys as his guards. (sl. 70—74).

N.B.—Canto XI will open with a picture of नायक and नायिकाs at the dim dawn at Lanka. Then with the rise of day Ravana gets the news of Rama's and others coming on the beach facing Lanka across the channel. The news alarmed Ravana and he hastily summoned his courtiers to the council room to discuss the matter. Early in the morning they all got there with Ravana and awaited the arrival of Vibhishana. Then opens canto XII with Vibhishana's arrival and their debate there.

VII. The title of the Book.

भट्टस्य कृतिः इति भट्ट+इञ्=भट्टिः (अत्रनिपातनात् वृद्ध्यभावः), कवेः कर्म इति कवि+ष्यञ् (ब्राह्मणादित्वात्)=काव्यम्। भट्टिश्च तत् काव्यं च कर्मधा। or भट्टिन् in the name. भट्टिनः काव्यम्, इतत्। etc.

भट्टिकाव्यम्

दशमः सर्गः

1. Hanuman with his cloth-covered tail burning, was looked at with awe by the Rakshasas at Lanka.

अनुप्रासवत्—

अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः
परिगतो ज्वलदुद्धतवालधिः ।
उदपतद्दिवमाकुललोचनै-
र्नृरिपुभिः सभयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥

Prose-order.—अथ वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतो ज्वलदुद्धतवालधिः स (हनुमान् वा हनूमान्) सभयैः आकुललोचनैः नृरिपुभिः अभिवीक्षितः (सन्) दिवम् उदपतत् ।

Beng. অনন্তর বল্কল দুকূল এবং কুথ প্রভৃতির দ্বারা পরিবেষ্টিত হনূমান্ (লম্ফ দিয়া) আকাশে উঠিলেন। তাঁহার লাঙ্গুলে তখন অগ্নি জ্বলিতেছিল এবং তাহা ঊর্দ্ধমুখে ছিল। নর-শত্রু রাক্ষসগণ ভীত হইয়া আকুল নেত্রে তাঁহাকে দেখিতে লাগিল।

Eng. Then he (Hanumat) with his body covered with bark-clothing, silk garments and (fragments of) cushons, and with his burning tail held upwards, jumped up into the air (sky) being gazed at with eager eyes by the enemies of men (i.e. Rakshasas who already) got frightened.

Sara.—हनुमतः देहं राक्षसाः वस्त्रादिभिः परिवेष्टितवन्तः, तस्य पुच्छे च अग्निं योजयामासुः, तदनन्तरं स हनूमान् अकस्मात् लम्फं प्रदाय आकाशम् उद्गतः, रामवैरिणश्च भीताः सन्तः व्याकुलनेत्रैस्तदा तमपश्यन्।

Jaymangala.—प्रसन्नकाण्डमुच्यते काव्यस्यास्य प्रसन्नत्वात्। प्रसन्नता नाम अविदग्धाङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति। शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेवद्रष्टव्यम्। तत्रास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः। अलङ्कार-माधुर्य्यप्रदर्शन-दोषाः भाषासमावेशश्च। तत्रालङ्कारो द्विविधः। शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च। तत्रपूर्वो (? प्राधान्य न) द्विविधः। अनुप्रासो यमकं चेति। उभयं दर्शयन्नाह—। अथ दाहादेशानन्तरम् 'स' वानरः "वियदाकाशमुदपतत्" उत्पतितवान्। वल्कम् अंशुकम् ["शुल्क-वल्कोल्का" इति निपातनम्] आदिशब्दात् अन्यैरपि मुञ्जादिभिः परिगतः परिवेष्टितः। ज्वलन् उद्धत उद्दीप्तो वालधिः पुच्छं यस्य सः। "नृरिपुभिः" राक्षसैः। "सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः" किमयमनुष्ठास्यति इति। अनुप्रासवत् इति—"अनुप्रासो यस्मिन् विद्यते इति। तस्य च लक्षणं—"सरूपवर्ण-विन्यासमनुप्रासम् प्रचक्षते" इति॥

Mallinatha.—शब्दलक्षणप्रधानेऽपि अस्मिन् काव्ये काव्यलक्षणत्वात् अधिकारकाण्डानन्तरं काण्डान्तरं अलङ्कारमाधुर्य्यभाविकभाषासमाख्यपरिच्छेदचतुष्टयात्मकम् आरभमाणोऽस्मिन् सर्गे तावदलंकारपरिच्छेदं वदन्नादौ शब्दालङ्कारान् लेशतो दर्शयति (See Remark II below)—अथ इत्यादि। अथ रावणाज्ञानन्तरं दुकूलैः सुवल्कैः शोभनवल्कलैः कुशादिभिः आदिशब्दात् मुञ्जादिभिश्च परिगतो वेष्टितः, अतएव "ज्वलन् उद्धत उद्यतो वालधिः" पुच्छं यस्य स मारुतिः 'सभयैः' अतएव 'आकुललोचनैः' चञ्चलाक्षैः 'नृरिपुभिः' राक्षसैः 'अभिवीक्षितः' सन् 'दिवम्' आकाशम् प्रति 'उदपतत्' उत्पपात। अनियतसंख्याकवर्णावृत्तिलक्षणो वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः॥१॥

CHARCHA

1. अथ—अनन्तरार्थं अव्ययम्—That is after Ravana ordered tail of Hanuman to be burnt.

2. वल्क इत्यादि—वल्कम् अंशुकम् इति जयः। वल्कलमिति मल्लिः। It

is an irregular form (निपातने सिद्धम) ; वल्कं च दुकूलम् च कुशं च इति वल्कदुकूलकुशानि । द्वन्द्व समासः । तानि आदीनि येषां तैः इति बहुव्रीहिः । यद्वा "जातिरप्राणिनाम्" इति सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासः ; तेन वल्कदुकूलकुशम् ; तत् आदि येषां तैरिति बहुव्रीहिः । यद्वा—तत् (तानि वा) आदी येषां तैरिति व्यधिकरण बहुव्रीहिः । But such बहु—is not admitted by all. अनुक्ते कर्त्तरि or करणे तृतीया । अनुक्तकर्त्ता of परिगतः । Mallinath reads दुकूल-सुवल्क-कुशादिभिः here ; Expound the samasas as before ; सुवल्कं शोभनं वल्कलम्=very nice bark-clothing The word आदि suggests that there were other things save वल्क (bark-clothing), दुकूल (silk-garment) and कुश (fragments of cushon) : and according to both the commentators, मुञ्ज ((इषीका=a kind of grass—a very combustible substance) was amongst others. Thus they say "आदिशब्दात् अन्यैरपि मुञ्जादिभिः" । But we prefer Jay's reading here ; otherwise nominative will be wanting in the very opening sloka.

3. ज्वलद् etc—ज्वल्+शतृ=ज्वलत् burning. उद्+हन+क्त=उद्धतः, turned upwards. ज्वलन् चासौ उद्धतश्चेति ज्वलदुद्धतः, विशेषणेन सह विशेषणस्य कर्म्मधारयः । तादृशः वालधिर्यस्य स इति बहुव्रीहिः । वालानि धीयन्ते अस्मिन् इति वाल+धा+कि=वालधिः, पुच्छम् i. e. tail. The reading उद्धूत [उद्+धू+क्त]=shaking, is also seen here. But prefer the reading उद्धत here, for in IX, we have "लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्" and Jay, there has—उद्धतम् उर्द्ध्वीकृतम् ।

4. सभयैः—भयेन सह वर्त्तमानाः ये तैरिति बहुः ; adj. to नृरिपुभिः ; सहभयैः is also correct by the rule "वोपसर्जनस्य" । This is the reason why they were आकुललोचन ।

5. आकुल etc—आकुलानि चञ्चलानि [eager] लोचनानि येषां तैरिति बहुः adj to नृरिपुभिः।

6. नृ etc—नुः [नरस्य] रिपव इति नृरिपवः। षष्ठीतत्। तैः। अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया। अनुक्तकर्त्ता of अभिवीक्षितः [अभि+वि+ईक्ष+क्त कर्मणि]।

7. उदपतत्=उद्+पत्+लङ् द। उत्पतति उड्डीयते, ऊर्द्ध्वं गच्छति इत्यर्थः। उत्पपात इत्यर्थः। लम्फप्रदानेन ऊर्द्ध्वदेशं प्रस्थितः। Jumped upwards. Nom. सः।

Remark.

1. Before the sloka we have in the Mss. "अनुप्रासवत्" and Jay. explains it saying अनुप्रासः अस्ति यस्मिन् तत् अनुप्रासवत्। अनुप्रास+वतुप्। It means that the sloka contains the rhetoric figure known as अनुप्रास [alliteration]. It is defined both by Jay, and Malli. It is a शब्दालङ्कार। Viswanath (author of sahitya-darpan) defines it saying "अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्"। It is of five types: (i) छेकानुप्रासः (ii) वृत्त्यनुप्रासः (iii) श्रुत्यनुप्रासः (iv) अन्त्यानुप्रासः and (v) लाटानुप्रासः। Here is वृत्त्यनुप्रासः। Viswanath defines it is follows:—"अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा। एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते।" Explanation:—यदा "अनेकस्य" व्यञ्जनवर्णस्य "एकधा" एकप्रकारेण स्वरूपतः (in original order) साम्यम् भवति; यदा अनेकस्य व्यञ्जनवर्णस्य "असकृत्"पुनः पुनः "अनेकधा" स्वरूपतः (in original order) तथा क्रमतश्च (in reverse order also) साम्यं भवति; एवं यदा "एकस्य" व्यञ्जनवर्णस्य "सकृदपि" एकवारं तथा बहुवारमपि साम्यं भवति तदा वृत्त्यनुप्रासो जायते। तथाहि "रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनात् वृत्त्यनुप्रासः।" Malli writes "अनियतसंख्याकवर्णवृत्तिलक्षणो वृत्त्यनुप्रासः"। It means that the consonants are often and irregularly repeated and so it is called वृत्त्यनुप्रासः।

II. Before proceeding to explain the sloka, Mallinath (also Jay.) gives some introduction-beginning with शब्दलक्षण-प्रधानेऽपि। It may be explained as follows :—यद्यपि इदं भट्टिकाव्यं शब्दलक्षणप्रधानं व्याकरणघटितविषयप्रदर्शकं अतएव काव्याङ्गस्य अलङ्कारस्य अधिकारो नास्ति अत्र ग्रन्थे, तथापि काव्यलक्षणत्वात् अस्य ग्रन्थस्य काव्यमध्ये गणनावशात् अधिकार-काण्डानन्तरं व्याकरणघटितशब्दराजिप्रदर्शनान्तरं काण्डान्तरं अन्यत् काण्डम् आरभते। अस्मिन्काण्डे किं विद्यते ? उच्यते—अत्र अलङ्कारः माधुर्यं भाविकं तथा भाषासमः इति चत्वारो विषयाः काण्डान्तर्गते परिच्छेदचतुष्टये विद्यन्ते। तत्र अस्मिन् दशमे सर्गे चतुर्णां प्रागुक्तानां विषयाणां मध्ये प्रथमं अलङ्कारम् खलु वक्ष्यति कविः—अतएव अयं सर्गः अलङ्कारपरिच्छेदः। अलङ्कारस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे "काव्यशोभाकरान् धर्म्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते"। स च द्विविधः शब्दालङ्कारस्तथा अर्थालङ्कारश्च। एतयोर्मध्ये प्रथमं हि शब्दालङ्कारं प्रदर्शयति। शब्दालङ्कारेषु कश्चित् अनुप्रासः तस्य दृष्टान्तभूतोऽयं प्रथमः श्लोकः।

III. Malli refers to माधुर्य्य (a गुण which enlivens रसः, cp. काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणाः etc—in canto XI), भाविक (cp "तद्भाविक-मिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्" Kavyadarsha—See canto XII) and भाषासम to be discussed in the 13th canto. Viswanath on भाषासम् has "शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि वाक्यं यत्र भवेत सोयं भाषासम इष्यते"।

IV. Dandin in his Kavyadarsa I. defines अनुप्रास as follows :—

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च।
पूर्व्वानुभव-संस्कार-बोधिनी यद्यदूरता।

Kavyaprakasa of Mammata says :—"वर्णसाम्यमनुप्रासः"।

(But note that यमक is similarity of whole words or of वर्णसंहति having diff. meanings and not mere usual वर्णसाम्य as in अनुप्रास)। See also our काव्यादर्श in ch. III.

N.B.—ज्वलदुद्धतवालधि is the cause of सभयैरभिवीक्षितः so we have also अर्थालङ्कार here named काव्यलिङ्ग। Its definition is "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्"।

Jay. In the next sloka defines the Rhetoric known as "Yamaka" which is also a शब्दालङ्कार। It is of many types and the poet proceeds to illustrate them one by one :—

2. *Then Hanuman quarrelled with the Rakshasas and set fire to their houses.*

युक्पादयमकम्—
रणपण्डितोऽग्र्यविबुधारिपुरे
कलहं स राम-महितः कृतवान्
ज्वलदग्नि रावण-गृहं च बलात्
कलहंस-राममहितः कृतवान् ॥ २ ॥

Prose.—रणपण्डितः राममहितः अहितः स (हनुमान्) अग्र्यविबुधारिपुरे कलहं कृतवान्। (अथ) कलहंसरामं रावणगृहं च बलात् ज्वलदग्नि कृतवान्।

Beng.—রণনিপুণ, শ্রীরামপূজিত (রাক্ষস) শত্রু সেই হনুমান্ ইন্দ্রশত্রু রাবণের পুরে বিবাদ বাধাইয়াছিলেন। তারপর রাবণের রাজহংসশোভিত সুন্দর গৃহরাজিতে বলপূর্ব্বক অগ্নি প্রদান করিয়াছিলেন।

Eng,—He who was expert in war, held in high estimation by Ramchandra and (himself) an enemy (of the Rakshasas), picked up a quarrel in the city of Indra's opponent, and then set fire perforce to Ravana's houses which abounded with swans.

Sara.—युद्धपटुः श्रीरामसेवकः कपिः लङ्कानगर्य्यां राक्षसैः सार्द्धं कलहं विधाय तेषां राज्ञः रावणस्य रम्ये गृहे अग्निं प्रददौ ॥

Jay.—यमकस्यापि लक्षणम् "तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् वर्णानाम् यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते"। इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह—रणेत्यादि। 'स कपिः' वियतस्तत्पतितो 'राममहितो' राजपूजितः। 'रणपण्डितो' युद्धकुशलः। 'अग्र्यविबुधारिपुरे' अग्र्यो यो विबुधः इन्द्रः तस्यरोऽरिर्दशाननःतस्य पुरे' लङ्कायां 'कलहं कृतवान्'। कलहंसान् रमयतीति 'कलहंसरामं' [रमेर्ण्यन्तात् कर्मण्यण्] तादृशम् 'रावणगृहं बलाद्वार्य्यमाणोऽपि ज्वलदग्निं' दीप्यमानपावकं 'कृतवान्' कृतं विद्यते यस्येति कृतापेक्षी इत्यर्थः। 'अहितः' शत्रुः। युक्पादयमकमिति—युजो द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात् ॥

Malli.—अथ एकविंशतिश्लोक्या यमकान्याह—रणेति। 'रणपण्डितो' युद्धविशारदः 'राममहितो' राजपूजितः 'अहितः' रक्षसां विरोधी स हनूमान् 'अग्र्यविबुधारेः' इन्द्रारेः 'पुरे' लङ्कायां 'कलहं युद्धं कृतवान्'। अथ 'कलहंसैः' राजहंसैः रामं' सुन्दरं ['सुन्दरं रुचिरं रामम्'' इति विश्वः]। रावणगृहं च बलात्कारात् ज्वलन्नग्निर्यस्मिन् तत् कृतवान् ददाह इत्यर्थः। युक्पादयमकम् ॥१॥

CHARCHA

1. रणपण्डितः=रणे पण्डितः इति ७मीतत्, शौण्डादेराकृतिगणत्वात्। Qual.-सः।

2. राममहितः="मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति मह (to respect)+क्त वर्त्तमाने। रामस्य महितः इति शेषषष्ठीतत्। We avoid कर्तृषष्ठीतत् to be gotby "क्तस्य च वर्त्तमाने"। For then समास here will be barred by the rule "क्तेन च पूजायाम्"।

Bhattoji however is of opinion that this prohibition applies to कर्तृषष्ठी (कारकषष्ठी) only (as got by the rule "क्तस्य च वर्त्तमाने") and not to शेषषष्ठी, cp. "अन्यतु कारकषष्ठ्या न समास इत्याहुः।

शेषषष्ठ्या तु समासः। एतेन 'कलहं स राममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः"—Manorama. Thus in his opinion we may compound रामस्य महितः as शेषषष्ठीतत् (क्त here being वर्त्तमाने)। But Nagesha says that the prohibition by "क्तेन च—" is of all kinds of षष्ठी, cp. "कारकषष्ठीशेषषष्ठ्योः उभयोरप्ययं निषेधः"—Sabdandusekhara. Hence we prefer a २तत् with अतीते क्त in महित। Also remember that वर्त्तमान क्त in case of मत्यर्थ roots etc, does not bar अतीत क्त, cp. "नहि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन क्तस्य वर्त्तमानकालता भूतकालतां बाधते"—Manorama.

3. अहितः—हितः by लक्षणा is हितकारी। Also see our notes हितात् न यः संशृणुते in Kirat 1. 5. हितात् अन्यः इति अहितः। नञ् तत्। शत्रुः इत्यर्थः। राक्षसानाम् अहितः इति बोध्यम्।

4. अग्र्यविबुध etc—अग्रे साधु इति अग्र्यः with यत्। —or अग्रे भवः इति अग्र्यः। अग्र+यत् (इति छान्दसोयत् by the rule "भवे छन्दसि, अग्रात्-यत्")। अग्र्यः (यो) विबुधः देवः इति अग्र्यविबुधः। कर्म्मधारयः। देवराजः इन्द्रः इत्यर्थः। तस्य अरिः इति ६तत्। तस्य पुरम् इति ६तत्। तस्मिन्। अधि ७मी। पुर is neuter, but पुर् वा पुरी is feminine.

5. कलहंसरामम्—कलहंसाः, राजहंसाः swans, रामं अभिरामं सुन्दरम् इत्यर्थः। कलहंसैः (on account of the appearance or existence of swans) रामम् (charming) इति ३ तत्। This is after Malli, Jay says :—कलहंसान् रमयति इति कलहंसरामम्। कलहंस+रम्+णिच्+अण्—by the rule कर्मण्यण्। Qual. रावणगृहम्।

6. बलात्—बलम् आश्रित्य इति ल्यप्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। बलात्कारात्।

7. ज्वलदग्नि—adj to रावणगृहम्। ज्वलन् अग्निर्यस्मिन् तत् इति बहु—।

N.B.—Malli explains the sloka in a simpler way. But jay. takes a different course. According to him—the cons-

truction is रणनिष्ठितः रामसंहितः अहितः सः अग्रविबुधारिपुरे कलहंसरामं रावणगृहं बलात् ज्वलदग्नि कृतवान् कलहं कृतवान्। The first कृतवान्=कृ विद्यते यस्य स इति कृत+वतुप। कृतापेक्षो इत्यर्थः। The meaning is रावणगृहं बलात् ज्वलदग्नि कृतवान् (कृतापेक्षी—that is गृहं ज्वलदग्नि इति करणापेक्षया एव intending on setting fire to the house) कलहं कृतवान्।

Remark.

This sloka contains the Rhetoric fig. named yamaka, defined by Dandin as such :—अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः। यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्। Inshort, Yamaka is the repetition of words or वर्णसंहति in different senses. Here all the words of the second line are repeated in the fourth line. Two and four are callled even numbers in English and युज् in Sanskrit. So the Yamaka occuring in the second and fourth line—(युजि पादे वा युक् पादे) is called a युक्पादयमकम्। Thus Jay. following the Manuscript writes ;—युजोः द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः यमितत्वात् यमकस्य सत्तावशात् अत्र युक्पादयमकम्।

3. The city was in flames ; the ladies fled away in despair

पादाऽन्तयमकम्।

निखिलाऽभवन्नसहसा सहसा
ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता।
वनिताजनेन वियता वियता,
त्रिपुराऽपदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

Prose.—सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन निखिलाः पूः नसहसा अभवत्। वियता वियता वनिताजनेन नगमिता पूः त्रिपुराप'गमिता—(This is after

Jaymangala). According to Malli.—सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन नसहसा वियता वियता वनिताजनेन नगमिता निखिला पूः त्रिपुरापदं गमिता अभवत् ।

Sara.—प्रज्वलितवह्निना पुरी दग्धाऽभवत् । नार्य्यश्च आकाशमार्गेण पलायिताः ।

Behg.—বহ্নি হঠাৎ প্রজ্বলিত এবং বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হওয়ায় সমগ্র লঙ্কাপুরী হাস্যরহিতা (অর্থাৎ নিরানন্দ) হইয়া উঠিল ; রমণীগণ আকাশপথে পলায়ন করিল ; আর (দেখিতে দেখিতে) ত্রিকূট পর্ব্বতে অধিষ্ঠিতা ঐ নগরী ত্রিপুরনগরীর দুর্দশা প্রাপ্ত হইল ।

Eng. Fire, suddenly rising and increasing, the whole city became glee-less (i e. without smile); the ladies fled through the sky, and then the city which was located on the mountain (Trikuta) met the same calamity as was experienced by the (noted) three cities (त्रिपुर).

Allusion.—A demon-chief, who had three revolving walled invuluernable cities in his possession, often raided the Aryan territory or God's territory, upon which Lord Mahadeva attacked the three cities when in one line: By Brahman's boon the 3 cities could not be destroyed unless they came in one line and Shiva alone burnt them down to ashes. So siva is त्रिपुरारि ।

Jay.—निखिलेत्यादि । 'ज्वलनेन अग्निना प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता समुत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिला सर्व्वा नसहसा अभवत् सानन्दा न जाता' । हासस्य आनन्दकार्य्यत्वात् एवम् उक्तम् । ["स्वनहसो वा" (३।३।६२) इत्यपि रूपम्] । वनिताजनेन वियता नभसा वियता इतस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेष्वपि दह्यमानेषु भयात् इतस्ततो जनो गतः । नगम् त्रिकूटपर्व्वतम् इता सती । पादान्तयमकम् इति पादान्तेषुयमितत्वात् ॥

Malli.—निखिलेति। सहसा हठात् भवता उत्पद्यमानेन प्रभवता प्रवर्द्ध-मानेन ज्वलनेन हेतुना ; सहसा सहसा न भवतीति नसहसा हर्षक्षयात् हासरहिता। नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः। ["स्वनहसोर्वा" इत्यप् प्रत्ययः]। वियता वियन्मार्गेण वियता दाहादिभयात् विविधं गच्छता [विपूर्व्वात् इणः शतृ प्रत्ययः]। वनिताजनेन वनिताभिरुपलक्षिता त्रिकूटाद्रिम् इता आश्रिता निखिला समस्ता पूः लङ्का त्रिपुरस्य हरदग्धस्य या आपत् ताम् तादृगापदमिति निदर्शनालङ्कारः। गमिता प्रापिता अभवत् अभूत्। पादान्तयमकम्॥

CHARCHA

1. सहसा—हठात् ; an indeclinable. विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्।

2. भवता—भू+शतृ। तृतीयायाः एकवचनम् ; adj. to ज्वलनेन। समुत्-पद्यमानेन ; rising.

3. प्रभवता—प्र+भू+शतृ। adj. to ज्वलनेन ; प्रकृष्टां वृद्धिं गच्छता gradually increasing in volume.

4. ज्वलनेन—हेतौ तृतीया।

5. नसहसा—हस्+अप्=हसः by the rule 'स्वनहसोर्वा" (३।३।६२) ; also हासः। हसेन हासेन सह वर्त्तमाना या सा सहसा। तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। तुल्ययोगस्तु अत्र विद्यमानतामात्रम्। न इति नञर्थकः शब्दविशेषः। न सहसा इति नसहसा सहसुपेति समासः। हास्यरहिता आनन्दहीनत्वात्। adj. to पूः।

6. वियता—वियत् is sky. तृतीया एकवचनम्। आकाशमार्गेण। प्रकृत्या-दित्वात् वा करणे तृतीया ; cf. कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्मः? पदं विमानेन विगाहमानः etc.

7. वियता—वि+इ (इण्=एति, इतः, यन्ति)+शतृ। तृतीया एकवचनम्। adj. to वनिताजनेन।

8. वनिताजनेन—वनिताः नार्यः। तासां जनः समूहः इति ६तत्। उपलक्षणे तृतीया। वनिता-जनेन उपलक्षिता पूः इति भावः।

9. नगम्—पर्व्वतम् त्रिकूटपर्व्वतम् (upon which the city was located) ; obj. to इता।

10. इता—इ (इण्)+क्त कर्त्तरि गत्यर्थत्वात्। स्त्रियामाप्। प्राप्ता ; नगस्य उपरि स्थिता इत्यर्थः। adj. to पूः। It is a participle adjective ; नगम् being its object.

11. पूः—पुरी। Feminine. प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता। Subj. to अभवत्।

12. त्रिपुरापदम्—obj. to गमिता। त्रयाणाम् पुराणाम् समाहारः इति त्रिपुरम्। पात्रादित्वात् क्लीवत्वम्। यद्वा—त्रिसंख्यकम् पुरम् इति त्रिपुरम् शाकपार्थिवादित्वात् समासः। त्रिपुरस्य आपत् इति ६तत्। ताम्। महादेवेन दग्धस्य त्रिपुरस्य यादृशी आपत् तादृशीम् आपदम्।

13. गमिता—गम्+णिच्+क्त स्त्रियाम् आप्। adj. to पूः।

14. अभवत्—भू+लङ्। Finite verb to पूः।

N.B.—पूः is the प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता ; then what is the प्रयोजक कर्त्ता ? ज्वलनेन cannot be so ; because it is an instance of हेतौ तृतीया so says Malli. Therefore we are to say that देवेन (understood) is the प्रयोजककर्त्ता here.

Remark

I. Here the शब्दालङ्कार is यमक। It occurs at the end of each line and so it is called पादान्तयमकम्। cf. नसहसा सहसा, नगमिना, गमिता etc.

II. Malli. says that here is also the अर्थालङ्कार known as निदर्शना वा निदर्शनम्। The city of Lamka can not meet the one and the self-same fate of the three cities ; really it shared an equal fate ; and when anything assuming equal

property is rhetorically said to be possessed of the same property, it gives rise to the Alankar Nidarsana. Its definition by Dandin is—अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशम् फलम्। सदसद्वा निदर्श्येत यदि तत् स्यात् निदर्शनम्।

4. *The birds fled away warbling hither and thither*

पादादियमकम्।

सरसां स-रसां परिमुच्यतनुम्,
पततां पततां ककुभो वहुशः।
सकलैः सकलैः परितः करुणै-
रुदितै रुदितैरिव खं निचितम्॥ ४॥

Prose.—सरसां स-रसां (सार्द्रां) तनुं परिमुच्य वहुशः ककुभः पततां पततां सकलैः सकलैः करुणैः उदितैः परितः रुदितैः इव खं निचितम्; or—खं निचितमिव &c. (See also "N.B." below).

Beng.—সরোবর সমূহের আর্দ্র কলেবর পরিত্যাগ করিয়া বিহগগণ চতুর্দ্দিকে উড্ডীয়মান হইল। তাহাদের অস্ফুট করুণ স্বর চতুর্দ্দিকে উঠিল—মনে হইল যেন ক্রন্দন ধ্বনিতে আকাশ আচ্ছাদিত হইয়া গিয়াছে।

Eng.—The sky (the air) became filled up all over with the indistinct piteous warbling as if with wailing (so many wailings) of the birds, who left the watery bed of the lakes and flew away in various directions,

Sara—जले अवस्थिताः विहगाः जलाशयं परित्यज्य इतस्ततः उड्डयितुम् आरेभिरे। तेषाम् आर्त्तनादैः सकलम् आकाशम् परिव्याप्तम् अभूत्।

Jay.—सरसामित्यादि—'सरसां' तोयाशयानां 'तनुं' शरीरम्। सरसां सार्द्रां 'परिमुच्य' वासात् त्यक्त्वा 'पततां' पक्षिणाम् 'वहुशः' वहून् वारान् 'ककुभो' दिशः

"पततां' गच्छताम् उदितैः शब्दितैः [वदेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम्] सकलैः माधुर्य्यवद्भिः [कलशब्दस्य गुणमात्रवृत्तित्वात् न तद्वति वर्त्तते। ततश्च सहशब्देन समासो भवति] 'करुणैः' कारुण्यजनकैः 'रुदितैरिव' क्रन्दितैरिव 'परितः' समन्तात् 'खम्' आकाशम् 'निचितं' व्याप्तम्। पादादियमकम् इति पादानाम् आदौ यमितत्वात् ॥

Malli.—सरसामिति। 'सरसां' कासाराणाम् 'सरसां' सार्द्रां 'तनु" स्वरूपं 'परिमुच्य' विहाय 'ककुभो दिशः पततां' धावताम् 'पततां' पक्षिणाम् खगानां 'सकलैः' समस्तैः 'सकलैः' सांशैः सविच्छेदैः इत्यर्थः। ["कला स्यात् मूलवृद्धौ च शिल्पादौ अंशमात्रके" इति विश्वः] 'करुणैः' दीनैः 'उदितैः' उत्पन्नैः [उत् पूर्व्वात् इणः कर्त्तरि क्तः] यद्वा उदितैः उक्तैः [वदेः कर्मणि क्तः। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्] 'रुदितैः' रोदनैः क्रन्दनैः 'ख" आकाश 'वितत' व्याप्तमिव। तैरेव व्याप्तमित्यर्थः। पादादियमकम् ॥४॥

CHARCHA

1. सरसां—सरस् शब्दात् षष्ठी बहुवचनम्। शेषे षष्ठी related to तनुम्।

2. सरसां—रसेन सह वर्त्तमाना या सा सरसा। बहु। ताम्। Adj. to तनुम्। सहरसाम् is also correct, see ante.

3. तनुम्—शरीरम्। Obj. to परिमुच्य। The तनु of the tank is nothing but the tank itself (or rather the bed of the tank) and hence Malli writes तनुं स्वरूपं that is the tank itself.

4. परिमुच्य—परि+मुच्+ल्यप्। Having forsaken,

5. बहुशः—बहु प्रकारेण in various directions. बहु+शस्। But Jay. writes that it means बहुवारान्—many a time.

6. ककुभः—ककुभ् is direction (दिश्)। ताः। Obj, to पतताम्।

7. पतताम्—पत्+शतृ ; षष्ठी बहुवचनम्। गमनार्थत्वात् सकर्मकत्वम्। cp. "द्वितीया श्रितातीत पतित गतात्यस्त प्राप्तापन्नैः"। For this sense of पतत्, cf. "पततृसु शस्त्रेषु" in Kirat XIV.

8. पतताम्—विहगानाम्। पतन्ति दिशः गच्छन्ति ये ते इति पत्+शतृ=पतत् bird. तेषाम्। Comp. "पततां व्रात इवारावं वितेने"—Kirat XIII. ः षि ६ष्ठी related to उदितैः।

9. सकलैः—समग्रैः। with all ; adj. to उदितैः।

10. सकलैः—कलेन सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलम्। तैः। कलम् अव्यक्त-मधुरत्वम् ; adj. to उदितैः। The word कल connotates the property of अव्यक्त मधुरत्व and not the thing endowed with the said property ; and hence Jay writes कलशब्दस्य (कल इति शब्दः) गुणमात्रवृत्तित्वात् (अव्यक्तमधुरगुणस्य एव वाचकः—तस्मात्) तद्वति (अव्यक्तमधुरत्वयुक्तं वस्तु) न वर्त्तते (न प्रकाशयति द्योतयति). Malili differs here from Jay. According to him the word is कला and not कल ; It means अंशमात्रम् वा अंशः। कलाभिः अंशसमूहैः सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलं। तैः। सांशैः अंशसहितैः। अतएव सविच्छेदः विरामयुक्तः ; with intervals.

11. करुणैः—adj. to उदितैः।

12. परितः—समन्तात् all over ; an अव्यय। Construe—परितः उदितैः वा परितः निचितम्।

13. उदितैः—वद्+क्त भावे ; शब्दितः शब्दः इत्यर्थः। This is after jay. According to Malli. it is वद्+क्तः कर्मणि वाच्ये ; उक्तः ; वा उद्+इ+क्तः कर्त्तरि वाच्ये=उदितः। According to Jay उदितैः is a nom, i.e, अनुक्त कर्त्तरि तृतीया, the verb being निचितम्। According to Malli it is an adj. qualifying रुदितैः।

14. रुदितैः=रुद्+क्तः भावे ; रोदनैः=with wailings.

15. खम्—उक्ते कर्मणि प्रथमा ; the verb being निचितम्।

16. निचितम्—नि+चि+क्त कर्मणि। over-cast; filled up. Malli reads here विततम् and both mean the same. वि+तन्+क्त कर्मणि।

N.B.—(a) Jaymangal construes it in the following way —उदितैः शब्दैः खं आकाशं निचितं परिव्याप्तम्। कीदृशैः उदितैः ? रुदितैः इव। Here उदित is compared with रुदितैः—because the former was करुण। Thus it is an instance of simile (उपमा), उदितैः= उपमेय, रुदितैः=उपमान। करुणः=सामान्यधर्म and इव=उपमाबोधक-शब्दः। The meaning is :—The air became filled up with piteous warbling which appeared like wailing. But Malli's construction differs. His construction is—(परितः) उदितैः रुदितैः खं विततम् इव। (सर्वतः) उत्थितं (विहगानां) रोदनम् तेन आकाशं विस्तृतम् अभूत् इव इति उत्प्रेक्षा। The air was, as it were, filled up with the wailing of the birds—rising from every quarter. इव is here an indicator of उत्प्रेक्षा।

Remark.

(b) The शब्दालङ्कार is यमकम्—and as it occurs at the beginning of every foot, it is called पादादियमकम्।

5. Hanuman set fire to every golden-house which at once melted down.

पादमध्ययमकम्।

न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं
न कपिः शिखिना शिखिना समयौत्।
न च न द्रवता द्रवता परितो
हिमहानकृता न कृता क्वचन ॥ ५ ॥

Prose.—च कपिः काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं शिखिना शिखिना न न समयौत्। परितः न च न द्रवता हिमहानकृता द्रवता क्वचन न कृता ?

Sara.—हनुमान् सर्वेष्वेव स्वर्णगृहेषु अग्निं प्रददौ। ज्वलता अग्निना सर्वे गृहाः द्रवत्वं नीताः।

Beng.—কপি (হনূমান্) কোন্ স্বর্ণ গৃহাবলীতে শিখাবান্ অগ্নি প্রদান করেন নাই (অর্থাৎ সমস্ত স্বর্ণ গৃহেই তিনি শিখাবান্ অগ্নি সংযোগ করিয়াছিলেন)। সর্ব্বস্থানে পরিব্যাপ্ত (সংক্রমিত) ঐ শৈত্য-বিনাশী অগ্নি কোথায় না দ্রবত্ব আনিয়াছিল? অর্থাৎ সর্ব্বগৃহই ঐ অগ্নিদাহে গলিয়া গিয়াছিল।

Eng.—To which row of golden house did not the monkey set flaming fire? And which was not melted down by the fire spreading all over and destroying coldness?

Jay.—न चेत्यादिः—'काञ्चनसद्मचितिं' सौवर्णगृहसंहतिं 'कञ्चन' काञ्चिदपि 'शिखिना' अग्निना 'शिखिना' ज्वालावता 'न कपि र्न च समयौत्' न च न मिश्रितवान्, अपितु सश्लेषं नीतवान्। [यौतेः लङि "उतोवृद्धिर्लुकिहलि" ७।३।८९। इति वृद्धिः] 'क्व च' क्वचिन्नाम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्त्रा शिखिना [जहातेः भावे ल्युट्] 'न च न द्रवता' न च न विसर्पता अपितु द्रवतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः परितः 'न न कृता'। किन्तु कृतैव, काञ्चनसद्मचितेरित्यर्थात्। पादमध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात्।

Malli.—न चेति। कपिः 'कञ्चन' काञ्चिदपि 'काञ्चनसद्मचितिं' सौवर्ण-गृह-रचनां 'शिखिना' 'ज्वालावता' 'शिखिना' अग्निना 'न न समयौत्' किं तु समयौत् मिश्रितवान् [यु मिश्रणे लङ्, "उतो वृद्धि लुंकि हलि" इति वृद्धिः] परितः सर्वतो 'न न द्रवता' गाहता संक्रामता 'हिमहानकृता' द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा 'शिखिना' द्रवस्य भावो द्रवता द्रवीभावश्च 'क्वचन' क्वचिदपि 'न कृता' कृतैव। अदग्धम् अद्रुतं च काञ्चनसद्म नासीत् इत्यर्थः। पादमध्ययमकम् ॥५॥

CHARCHA

1. काञ्चनसद्मचितिम्—सद्म गृहम् (neuter). काञ्चनस्य सद्म इति ६तत्

यद्वा काञ्चनमयं सद्म काञ्चननिर्मितं सद्म वा इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तेषां चितिः समूहः इति ६ तत्। ताम्। चि+क्तिन्=चितिः ; obj to समयौत्।

2. शिखिना—शिखा ज्वाला अस्य अस्ति इति शिखा+इनि (मत्वर्थे वीह्यादित्वात्)=शिखिन्। तेन। ज्वालावता ; adj to शिखिना। Flaming.

3. शिखिना—this शिखिन्=अग्निः। तेन। सहशब्दस्य अप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया, यथा "वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः" इति पाणिनिसूत्रे। यद्वा समयौत् इति क्रियायाः करणम् इदम्।

4. न न समयौत्—"द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः—" two negatives make one strong affirmative ; therefore it means "certainly he set fire" समयौत्=सम्+यु (यौति अदादि)+लङ् द। "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इति सूत्रेण "यु" इत्यस्य उकारस्य वृद्धिः।

5. द्रवता—द्रु+शतृ=द्रवत्। तृतीयैकवचने। द्रवत—गच्छता, संक्रामता, विसर्पता इत्यर्थः। Spreading. Adj to हिमहानकृता।

6. हिम etc—हिमस्य शैत्यस्य हानम् अपचयः इति ६तत्। loss of coldness. हान=हा गतौ+क्त प्रत्ययः भावे। or better हा त्यागे+ल्युटभावे= हानम्=हानिः इत्यर्थः। तत् करोति इति हिमहान+कृ+क्विप्=हिमहानकृत् शैत्यनाशको अग्निः इत्यर्थः। तेन। Adj. used substantively. अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया।

7. द्रवता—द्रवः तरलम्। तस्य भाव इति तल् प्रत्ययः—तेन द्रवता=तरलता। द्रवीभावः इत्यर्थः। उक्ते कर्मणि प्रथमा।

N,B.—It is हिम—which is responsible for solidity. Fire destroys the हिम and consequently makes thing द्रव ; thus Malli writes :—"द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा शिखिना"। द्रवत्वेन (यतः द्रव्यत्वं जातम् अतएव) प्रतिपन्नः उत्पादितः यः खलु शैत्यस्य (हिमस्य) नाशः—तस्य नाशविधायकेन अग्निना।

Remark.

Here is यमक and as it occurs in the centre (or middle part) of every foot, so it is called पादमध्ययमकम्। Dandin calls it अव्यपेतमध्ययमक for nothing intervenes the words in the middle of the padas, that are repeated; compare his instance स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् &c.

6. *All pastimes abruptly ceased; but no attempt was made to save the city.*

चक्रवालयमकम्।

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा
विलसितं ह्रसितं स्मरभासितम्।
न स-मदाः प्रमदाः हतसम्मदाः
पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥६॥

Prose.—हसितं, प्रसितं मुदा विलसितं, स्मरभासितम् ह्रसितम् अवसितम्। प्रमदा न समदाः, (अपितु) हतसंमदाः। समीहितं पुरहितं न विहितम्—(This is after Malli); (after Jay) प्रसितं हसितं अवसितम्। मुदा विलसितं स्मरभासितम् ह्रसितम्; the rest is as before.

Sara.—प्रज्ज्वलितवह्निदर्शनेन लङ्कायां हास्यकोलाहलः निस्तब्धः। कामप्रचेष्टा च मन्दीभूता अभवत्। नार्य्यः आनन्दहीनाः जाताः। परं पुर-रक्षणार्थं न कापि चेष्टा विहिता।

Beng.—তখন যে হাস্য কোলাহল চলিতেছিল তাহা থামিয়া গেল। সানন্দে যে সমস্ত স্মরবিলাস ও প্রেমকলাপ চলিতেছিল—তাহাও মন্দীভূত হইল। নারীগণের প্রেম-দর্প রহিল না—তাহারা হর্ষহীন হইল॥ আর নগরীর (তৎকালোচিত অগ্নিনির্ব্বাপণ প্রভৃতি) হিতকার্য্য অনুষ্ঠিত হইল না।

Eng.—Smiles which just began came to an end; amorous movements and talks due to rapture and amorous manifestations became lessened; ladies lost their spirits and grew dejected; and no provision or service (befitting the occasion) was done to the city.

Jay.—"हसितं यत् प्रसितं" सन्ततप्रवृत्तम् नित्यप्रमुदितत्वात् जनस्य तत् अग्नि-सङ्गमात् 'अवसितम्' अपगतं [षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य "द्यति स्यति—(७।४।४०) इति इत्वम्] 'मुदा' हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविचेष्टितं ('लसितं' श्लिष्टम् अनुबद्धमिति यावत्,) 'स्मरभासितं' मन्मथदीपितं 'कसितम्' अल्पीकृतम्। 'प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः' सदर्पा न जाताः हतसंमदाः ध्वस्तहर्षाः ['प्रमद संमदौ हर्षे (३ ३।६८) इति निपातनम्] यच्च 'पुरः हितं' पुरानुकूलं 'समीहितं' कर्तुं रोपसितं तन्नविहितं इत्यर्थः॥ चक्रवालयमकम् इति मण्डलाकारेण यमितत्वात्। तथाहि द्वयोर्द्वयो पदयोरन्त्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य विसृष्टस्य नाभिवदिति। तथा चास्य लक्षणम् "पदानामवसाने तु वाक्ये स्यात्तुल्यवर्णता। प्रतिपादं भवेद् यत्र चक्रवालं तदुच्यते"—इति॥

Malli.—अवसितमिति,—'हसितं' हासः प्रसितं प्रयुक्तं 'मुदानिमित्तेन विलसितं विजृम्भणं' तथा 'स्मरभासितं' मदनजनितं 'लसितं' विकारश्चेति 'सर्वमवसितम्' अवसन्नम्। [स्यतेः कर्त्तरि क्तः। "द्यति स्यति मास्थामिति किति" इति इत्वम्.]। तथा 'प्रमदाः' स्त्रियः 'समदा न' किंतु नष्टमदा जाता इत्यर्थः। 'हतसंमदाः' नष्ट-हर्षाश्च। 'समीहितं' तत्कालापेक्षितं 'पुरहितम्' अग्निनिर्वापणादि हितकृत्यं च 'न विहितम्। चक्रवालयमकं—पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यवर्णता। प्रतिपादं भवेद् यत्र चक्रवालं तदुच्यते—इति लक्षणात्॥६॥

CHARCHA

1. हसितम्—हस्+क्त भावे। smiles; subj' to अवसितम्।

2. प्रसितम्—प्र+सि (सिनोति &c)+क्त कर्त्तरि। adj to हसितम् (jay); adj to विलसितम् (Malli); प्रसितं=प्रसक्तम्=आरब्धम्—(malli); सन्तत

प्रवृत्तम् ; सदैव चलत् इति जयः। कथं सदैव चलत् ? "नित्यप्रमुदितत्वात् तत्रत्य जनस्य"—(जयः)। लङ्कावासिनां सदैव प्रमोदशीलत्वात्।

3. अवसितम्—अव+सो (स्यति दिवादि)+क्त कर्त्तरि। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। अवसानं गतम्।

4. मुदा—हेतौ तृतीया। मुद+क्विप्=मुत् (fem.); आनन्देन—due to joy.

5. विलसितम्—वि+लस्+क्त भावे। विलासः। किं तत् ? शृङ्गार-विचेष्टितं इति जयः। विलासस्य लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—"यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम्। विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना"। Acc. to Malli this is also subj. to अवसितम्।

6. स्मरभासितम्—भास्+क्त कर्मणि=भासितम् said, created. स्मरः=कामः। स्मरेणभासितम् ३तत्। Qual. लसितम् (acc. to Malli). Malli. reads लसितम् for ह्रसितम्। Acc. to Jay स्मरस्य भासितम् (भासनं) [With भावे क्त] meaning दीपित (flashing) is nom. to ह्रसितम। We prefer the reading स्मरभाषितम् here ; for विलसित may include स्मरभासित। But foruniformity भासितम् is adopted here.

7. ह्रसितम्—ह्रस (to lessen)+क्त कर्त्तरि। मन्दीभूतम्। Malli reads लसितम् here.

8. प्रमदाः=प्रकृष्टः मदः (spirit) यासां ताः प्रमदाः इति वहु। मदाधिक्य शालिन्यः नार्य्यः—(women in high amorous spirits).

9. समदाः—मदेन सह वर्त्तमानाः सा ता वहु। मदयुक्ताः। Full of spirits ; optionally सहमदाः also correct.

10. हतसम्मदाः—सम्+मद+अप्=सम्मदः हर्षः। हन्+क्तः हतः। हतः ध्वस्तः विनष्टः इति यावत् सम्मदः हर्षः यासां ताः इति वहु— ; by the rule "मदोऽनुपसर्गे" (३।३।६७), we are to get घञ here when उपसर्ग precedes, but प्र+मद+अप्=प्रमदः, सम्+मद+अप=सम्मदः। These

two are irregular forms got by the rule "प्रमदसम्मदौ हर्षे" (३।३।६८)।

11. समीहितम्—सम्+ईह् (ईहते)+क्तः कर्मणि। कर्त्तुमीप्सितम् इति जयः। What was to be done. तत्कालापेक्षितं (कर्त्तव्यम्) इति मल्लिः—duty befitting the occasion.

12. पुरहितम्—पुरस्य हितम्। ६तत्—; we propose to avoid पुराय हितम् here, for in ४र्थीतत्, हित should be गुणवाचक whereas it is द्रव्यवाचक here. For further details on this point see our notes on भुवनहितच्छलेन in Bh. I. 1. (परिशिष्ट)।

13. विहितम्—वि+धा+क्त कर्मणि—performed.

Remark.

The Rhetoric is यमक—and it is called chakravala-yamaka because the last words in each line are repeated several times. The definition of Malli may be explained thus—"यत्र" "प्रतिपादं" (in every foot or line) "सर्वेषां" "पदानाम्" "अवसाने" अन्त्यभागे "तुल्यवर्णता" सदृश-वर्णत्वं "भवेत्" "तत्" "चक्रवाल" इति नाम्ना "उच्यते" कथ्यते। Prof. Trivedi says that this stanza is quoted in the सरस्वतीकण्ठाभरण आवृत्याधिक्येपि यमकम i.e. in which words are repeated more than once." The अर्थालङ्कार (secondarily no doubt) is स्वभावोक्तिः, यथावद्वस्तुवर्णनात्।

7. The city with all bright houses was burnt.

समुद्गयमकम्

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा
समिद्धशरणादीप्ता देहेऽलङ्कामतेश्वरा ॥७॥

Prose.—(After Malli)—समिद्धशरणा दीप्ता मतेश्वरा समिद्धशरणादीप्ता देहे अलङ्कानतेश्वरा लङ्का देहे। (After Jay)—देहे समिद्धशरणा दीप्ता मतेश्वरा etc.

Beng.—(After Malli) লঙ্কায় উজ্জ্বল হর্ম্ম্যরাজি থাকায় উহা দীপ্তিশালী দেখাইত। উহা স্বপ্রভুকে (অর্থাৎ রাবণকে) খুব ভক্তি করিত। সেখানে অগ্নিহোত্রগণেরও বাস ছিল এবং ঐ নগরে সর্ব্ব প্রকার দৈহিক মনোরথ পূর্ণ হইত। এইরূপ নগরী হনুমান্ দগ্ধ করিয়া ফেলিলেন।

(After Jay) লঙ্কার অভ্যন্তরে উজ্জ্বল হর্ম্ম্যরাজি থাকায় উহা প্রকাশশালী ছিল। সেখানে শুধু মহাদেবেরই অর্চ্চনা হইত। ঐ নগরী মুনিহিংসক রাক্ষসগণের উৎসাহদাতা রাবণ কর্তৃক রক্ষিত হইত এবং উহাতে সর্ব্বপ্রকার মনোরথও চরিতার্থ হইত। ঈদৃশ লঙ্কা পুরী হনূমান্ দগ্ধ করিয়া দিলেন।

Eng.—The city of Lanka, which contained so many bright mansions and (consequently) appeared illuminating (glazing), was (firmly) attached to her own master (Ravana), looked blazing (dazzled to a degree) with the fire-houses of Agni-hotras (Fire-worshippers or Fire-keepers) and was capable of affording every pleasure to the body (capable of sufficiently supplying all sorts of physical pleasures), was burnt (by Hanuman).—This is after Malli. (After Jay-mangal) thus :—The city, which contained so many inner mansions (mansions inside) and (consequently) looked charming where Shiva and he alone was worshipped, which was protected by Ravana the patron of the demons who

were killers of sage and which was sufficient enough to supply pleasures (which was capable of sufficiently fulfilling desires), was burnt.

Sara. लङ्कायां बहवः उज्ज्वलगृहा आसन्। तत्र शिवार्चना एव प्रचलिता आसीत्। तत्र भोगसाधनानिच पर्याप्तानि अभवन्। परं ईदृश्येव लङ्का कपिना दग्धा।

Jay.—समिद्धेत्यादि। 'देहे' अभ्यन्तरभागे 'समिद्धशरणा' उज्ज्वलगृहा तत एव 'दीप्ता' शोभावती 'लङ्का पुरी 'मतेश्वरा' ज्ञात-महादेवा। अत अन्यदेवस्य नामापि न गृह्यते। समिधं दधति हुतवन्तो वेति समिद्धा ऋषयः। पूर्वस्मात् "आतोऽनुपसर्गे कः" ३।२।३॥ इति कः। द्वितीयस्मात् "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः। अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति। "झयोहोऽन्यतरस्याम्" (८।४।६२) इति पूर्वसवर्णः। तान् शृणन्ति हिंसन्ति इति "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्त्तरि ल्युट। समिद्धशरणा राक्षसाः—तान् मानदानाभ्याम् आदीपयन्ति प्रोत्साहयति इति क्विप। समिद्धशरणादीप्—रावणः। तेन ताय्यते इति तायतेः कर्मणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्विप्। वे-रपृक्तस्य (६।१।६७) इति लोपात् पूर्वम् "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इति लोपः। समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया। 'समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे' दग्धा। अलं कामोऽस्य इति अलंकामः। तद्भावः अलंकामता। तस्यां अलङ्कामतायां पर्याप्तेच्छायाम् ईश्वरा लङ्का सर्वेच्छासम्पादनात्। समुद्ग-यमकमिति समुद्गाकारेण यमितत्वात् पाद-द्वययोर्द्धद्वयोश्च संपुट-वत्-सादृश्यम्॥

Malli.—समिद्धेति—'समिद्धशरणा' दीप्तगृहा अतएव 'दीप्ता' प्रकाशा 'मतेश्वरा' अभिमतस्वामिका समिध्यन्ते इति समिद्धा अग्नयस्तेषां शरणैरग्निहोत्रगृहैरादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलंकामतायाम् पर्य्याप्तमनोरथत्वे ईश्वरा संपादनसमर्था संकल्पोपनीताखिलशरीरसुखसाधनेत्यर्थः। (?) ईदृशी लङ्का देहे दग्धा। दह भस्मीकरणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट्। "अत एकहल्"—इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ। समुद्गयमकम्।७॥

CHARCHA

1. समिद्धशरणा—adj. to लङ्का। सम्+इन्ध+क्त कर्त्तरि इति समिद्धम् उज्ज्वलम्। शृ+ल्युट्=शरणं गृहम्। शृ—हिंसायाम्=शृणाति। समिद्धानि शरणानि यस्यां सा समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा। बहुव्रीहिः। Jay reads the word देहे before it and says देहे (लङ्कानगर्य्याः अभ्यन्तरभागे) समिद्धशरणा। Having bright mansions inside.

2. दीप्ता—दीप+क्त कर्त्तरि। स्त्रियामाप्; adj. to लंका। यतः समिद्धशरणा अतएव दीप्ता प्रकाश-शालिनी इति मल्लिः। अतश्चात्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः। शोभावती इति जयः।

3. मतेश्वरा—मन्+क्त कर्मणि इति मतः। मतः अभिमतः (approved or supported) ईश्वरः प्रभुः (रावण.) यस्यां यया वा सा इति बहु—। अभिमत स्वामिका इति मल्लिः। मतः पूजितः ईश्वरः शिवः यस्यां सा इति बहु। पूजितमहेश्वरा, ज्ञातमहादेवा इति जयः। Here shiva alone was worshipped and not even the name of any other god was uttered—so says Jay.

4. समिद्धशरणादीप्ता—समिध्यन्ते इति समिद्धाः। सम्+इन्ध+क्त कर्मणि। अग्नयः। तेषां शरणानि गृहाणीति ६तत्। अग्निगृहाः। अग्निहोत्र—गृहाः इत्यर्थः। आ+दीप्+क्त कर्मणि इति=आदीप्ता उज्ज्वला। समिद्धशरणैः अग्निहोत्रगृहैः आदीप्ता उज्ज्वला इति ३तत्। adj. to लंका। This is after Malli. According to Jay :—समिधः इन्धनानि दधति धारयन्ति इति समित्+धा+क कर्त्तरि by the rule "आतोऽनुपसर्गे कः"। (३।२।३) तेन समिद्धः ऋषिः। ते ऋषयः। यद्वा-समिधः इन्धनानि हृतवन्तः अग्नियोगेन नाशितवन्तः इति समित्+हन्+ड=समिद्धः; The ड comes by the rule "अन्येष्वपि दृश्यते"। (३।२।१०१), But an objection may be raised against this. One may urge that the said rule states that the suffix ड comes aften the root जन् (and not after any other root),

even when preceded by any upasarga other than अनु—(sanc tioned by the previous rule "अनौ कर्मणि" (३।२।१००); so the said suffix can not be attached to the root हन् as you affirm. Upon that Jay remarks :—अपिशब्दस्य इत्यादि। "अपिशब्दस्य 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे योऽपिशब्दो दृश्यते तस्य, "सर्वोपाधिव्यभिचारत्वात्" सर्वान् उपसर्गान् (सर्वाणि विशेषणानि वा) अतिक्रम्य व्यवस्थितत्वात् "धात्वन्तरेष्वपि" जन् धातोरन्येभ्यः अपि धातुभ्य डप्रत्ययो भवेत्। अपिशब्दस्य अस्तित्वं खलु ज्ञापयति यत् न केवलम् अनु इति उपसर्गात् अन्येभ्यः उपसर्गेभ्यः परं वर्त्तमानस्य जन् धातो डं विधीयते, अपितु अन्येभ्यः अपि धातुभ्य ड: विधीयते इति सरलार्थः। Thus समिद्धाः ऋषयः। तान्। शृणन्ति (शॄ—हिंसायाम् शृणाति) हिंसन्ति इति समिद्ध+शृ+ल्युट् कर्त्तरि। ल्युट् here comes in कर्त्तरि in accordance with the rule 'कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) बहुलग्रहणात् कर्त्तरि अपि ल्युट् स्यात् यथा लोचनलोभनीया शस्यपङ्क्तिः इति अन्यतविस्तरः। Thus समिद्धशरणाः ऋषिहिंसकाः राक्षसाः। तान् आदीपयन्ति सम्मानप्रदर्शनेन वा प्रोत्साहयति इति समिद्धशरण+आ+दीप्+णिच्+क्विप्=समिद्धशरणादीप, ऋषिहिंसकानां रक्षसाम् उत्साहदाता रावणः। तेन समिद्धशरणादीपा रावणेन ताय्यते पाल्यते इति समिद्धशरणादीप्+ताय् (तायते इति कर्त्तरिरूपम्)+क्विप्=समिद्धशरणादीप्रा। यथा सम्पद इति शब्दः सम्पद्यते सम्+पद क्विप् इति क्विप् प्रत्ययेन सिध्यति तद्वत् अत्रापि। तेन समिद्ध-शरणादीपा सा (लंका) ताय्यते इति कर्म्मणि क्विप्। समिद्धशरणादीप्+ताय्+क्विप् इत्यत्र साधनप्रणाली यथा "वेरपृक्तस्य" (६।१।६७) इति सूत्रात् पूर्वं "लोपोव्योर्वलि (६।१।६६) इति सूत्रम्। तत्र "इष्टाप्तलोपात् वलिलोप इष्टः" (भाषावृत्तिः) इति विधानात् यकारस्य लोपः। अतएव समिद्धशरणादीप्रा इति सिध्यति। रावणपालनीया इत्येव अस्य अर्थः।

5. देहे—विषयाधिकरणे ७मी। देहविषये। What Jay says about देहे—is stated before.

6. अलङ्कामतेश्वरा—अलम् पर्य्याप्तम् कामः मनोरथः यस्य स अलङ्कामः।

यस्या सा इति अलङ्कामा। अलङ्कामस्य अलङ्कामायाः वा भावः इति तल्=अलंकामता पर्य्याप्तमनोरथत्वम् पर्य्याप्तेच्छा। तत्र ईश्वरा समर्था इति अलंङ्कामतेश्वरा ७मीतत्—better सहसुपेति वा समासः। मनोरथस्य पर्य्याप्तिविधाने समर्था इत्यर्थः।

7. देहे—दह्+लिट्+ए कर्मणि वाच्ये। तस्य उक्तकर्म तु लङ्का। "अत्र एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" (६।४।१२०) इति एकारः अभ्यासलोपश्च।

Remark.

Here the शब्दालंकार is यमक—which is of the particular type of ससुद्गयमक। It is because the first and third lines are indentical and so are the second and the fourth lines. Dandin divides this यमक in 3 kinds—व्यपेत, अव्यपेत, व्यापेताव्यपेत। And this verse comes within his व्यपेतसमुद्ग यमक। See Kavyadarsha. III.

8. *The Rakshasa wailed piteously everywhere ; Many a one fled cowardly hither and thither.*

काञ्चीयमकम्—

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां,
स्फुटतां जगाम परि-विह्वलता।
ह्वलता जनेन वहुधा चरितम्
चरितं महत्त्वरहितम् महता ॥ ८ ॥

Prose.—अनुदिशं स्फुटताम् पिशिताशिनाम् परि-विह्वलता स्फुटतां जगाम। (तथा) महता ह्वलता जनेन वहुधा महत्त्व-रहितम् चरितम् आचरितम्।

Prose-order of the second line after Jay is :—ह्वलता महता (ऽपि) जनेन etc as before.

(After Malli is)—महता....वहुधा आचरितम् चरितम् महत्त्वरहितं भवेत्।

Sara.—সর্ব্বৈ রক্ষসাং চাঞ্চল্যম্ স্ফুটমাসীত্ বহবস্তেষাম্ কাপুরুষবৎ ভয়াৎ প্রধাবিতাঃ।

Beng.—দিকে দিকে পলায়মান রাক্ষসবর্গের বৈক্লব্য স্পষ্ট হইয়া উঠিল। বহুলোক পলায়ন করিয়া বহুপ্রকারে মহত্বরহিত কার্য্যের অনুষ্ঠান করিল অর্থাৎ তাহারা ইতস্ততঃ পলায়ন করিয়া নিজেদের হীনতারই পরিচয় প্রদান করিল।

(After Jay)—শৌর্য্যাদিগুণসম্পন্ন লোকেরাও পলায়ন করিয়া বহু প্রকারে মহত্বহীন কার্য্যের অনুষ্ঠান করিল।

(After Malli)—পলায়নশীল বহুলোকেরই কার্য্য মহত্বহীন হইয়া থাকে; বা পলায়নকালে বহুলোকেই মহত্বহীন কার্য্য করিয়া থাকে।

Eng.—The depression of the flesh-eaters, flying hither and thither (running towards various directions) became distinct. Many a man, while flying, committed various inglorious deeds.

(After Jay)—Many a heroic one committed inglorious deed by flying.

(After Malli)—Many a man commits inglorious deed by flying or many a one behaves ingloriously by flying.

Jay.—পিশিতাশিনামিত্যাদি। 'পিশিতাশিনাং' মাংসাশিনাং' রাক্ষসানাম্ অনুদিশম্, দিশি দিশি ["অব্যয়ীভাবে শরৎপ্রভৃতিভ্যঃ" (৫।৪।১০৭) ইতি টচ্]। স্ফুটতাম্, পলায়মানানাম্, পরিবিহ্বলতা স্ফুটতাং জগাম্। অনেন চ ইতরেণ 'হ্বলতা' চলতা 'মহতা' শৌর্য্যাদিগুণযুক্তেনাপি সতা যৎ 'চরিতম্' চেষ্টিতম্, 'বহুধা' বহুপ্রকারম্, তৎ 'মহত্ত্ব-রহিতম্' সহসা বিকলম্ আচরিতম্, অনুষ্ঠিতম্, ভয়াৎ॥ কাঞ্চী যমকমিতি রসনাকারেণ যমিতত্বাৎ। তথাদ্যপাদস্যান্তে পরস্য আদৌ চ সদৃশঃ বিন্যাসঃ।

Malli.—पिशितेति—'अनुदिशम्' प्रतिदिशम् दिशि दिशि इत्यर्थः। ["अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति अव्ययीभावसमासान्तष्टच् प्रत्ययः] "स्फुटतां" प्रभश्य धावताम् 'पिशिताशिनाम्' राक्षसानाम् 'परिविह्वलता' वैक्लव्यम्, 'स्फुटतां' स्फुटत्वं 'जगाम'। पलायनेन भीरुत्वं व्यक्तम् जातम् इत्यर्थः। तथ 'महता ह्वलता' चलता 'जनेन बहुधा आचरितम् चरितं महत्त्वरहितम्। महतोऽपि चापले महदपि चरित्रं हीनं स्यादित्यर्थः। काञ्चीयमकम् ॥८॥

CHARCHA.

1. अनुदिशम्—अव्ययम्, for it is an अव्ययीभाव। दिशि दिशि इति वीप्सार्थे अव्ययीभावसमासः। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति सूत्रेण टच् प्रत्ययः। Adv. qual. स्फुटताम्।

2. स्फुटताम्—स्फुट्+शतृ षष्ठीबहुवचने। adj. to पिशिताशिनाम्। स्फुटति, इति तुदादिगणीयः धातुः (कुटादिः)।

3. पिशिताशिनाम्—पिशितं मांसम् साधु अश्नातीति इति, यद्वा पिशितं अशितुम् शीलं येषां तेषाम् वा इति पिशित+अश्+णिन् कर्त्तरि साधुकारिणि ताच्छील्ये वा। सम्बन्धे षष्ठी।

4. परि-विह्वलता—परिविह्वलः विक्लवः। तस्य भावः इति तल् प्रत्ययः। Nom. to जगाम।

5. स्फुटतां-स्फुटं स्पष्टम्। तस्य भावः इति तल्। obj. to जगाम।

6. जगाम—गम्+लिट् णल्।

7. महता—adj. to जनेन। महता=बहुना विशालेन। महता शौर्यादिगुणयुक्तेन इति जयः। Though the people were heroic, yet they betrayed cowardice by flying.

8. ह्वलता—ह्वल्+शतृ+तृतीयैकवचने। adj. to जनेन। It means चलता—flying. ह्वलति=चलति, विक्लवो भवति। कम्पते इति च अस्य धातोरर्थः। The real meaning here is perhaps सकम्पं चलता—going trembling.

9. जनेन—अनुक्त कर्त्तरि तृतीया—the verb being आचरितम्।

10. बहुधा—बहु+धाच् प्रकारे। बहुप्रकारेण variously. Adverb.

11. महत्त्व-रहितम्—महत: भाव: इति त्वप्रत्यय:=महत्त्वम्। रह त्यागे इति रह धातो: क्त:=रहित:। महत्त्वेन रहितम् इति ३तत्। Qual. चरितम्।

12. चरितम्—चर्+क्त भावे। कार्य्यम्। आचरणम्। deed. उक्ते कर्मणि प्रथमा।

13. आचरितम्—आ+चर्+क्त कर्मणि। agreeing with the उक्त कर्म—चरितम्।

Remark.

The Rhetoric here is काञ्चीयमकम्, because the last word of the previous line and the first word of the next line are same. So Jay says :—तथा आद्यपादस्य अन्ते, परस्य (परपादस्य) आदौ च सदृश: (तुल्यशब्द:) विन्यास: (दृश्यते) इति। Dandin calls it संदष्ट-यमक, cp. "सन्दष्टयमकस्थानमन्तादो पादयोर्द्वयो:" (See Kavyadarsha). According to Malli—the last two lines support the action of the first two. Each great person betrays cowardice in time of difficulty and so did the Rakshasas. Therefore it is an instance of the Rhetoric (अर्थालङ्कार) called अर्थान्तरन्यास। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूप: अर्थान्तरन्यास:। The general statement (contained in the last two lines) support the particular statement (contained in the first two lines). The definition however of अर्थान्तरन्यास: after Dandin is :—"ज्ञेय: सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन। तत्साधन-समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन:"।

9, *Everything, including the fine horses were affected ; many a one met premature death.*

यमकावली

न गजा नगजा दयिता दयिता,
विगतं विगतं ललितं ललितम् ।
प्रमदाप्रमदाऽमहता महता-
मरणं मरणं समयात् समयात् ॥८॥

Prose.—नगजा दयिता गजा न दयिता: । विगतं विगतम् । ललितं ललितम् । (according to Malli the reading is वलितं वलितम्) । प्रमदा अप्रमदा, आमहता । महताम् अरणं मरणं समयात् समयात् । (Afte Malli)—प्रमदा अप्रमदा । महता (अग्निना) महतां etc. as before.

Sara.—अग्निदाहात् प्रिया: पार्वत्यगजा: न रक्षिता: । विहगा: निस्तब्धा: आसन् पलायिता: वा । जनानां गमनागमनमपि विरतम् । नार्य्यश्च हर्षशून्या: जातास्तथा बहव: शूरा: कालवशात् रणं विनाऽपि मृता: ।

Beng.—প্রিয় পার্ব্বত্য হস্তিসমূহ (অগ্নির প্রকোপ হইতে) রক্ষিত হইল না। পক্ষিগণের চলাচল বন্ধ হইল। মানবের গমনাগমনও স্তব্ধ হইল। (অথবা সমস্ত প্রিয় বস্তুই পীড়িত হইল)। নারীগণ হর্ষ-শূন্য হইল এবং বিশাল অগ্নি প্রজ্জলন হেতু অনেক বীরেরই কালবশে বিনা যুদ্ধে মৃত্যু হইল। (অথবা নারীগণ হর্ষশূন্য হইয়া রোগ-ক্লিষ্টের ন্যায় হইল এবং অনেক বীরেরই,—...ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ)।

Eng.—The most esteemed hilly elephants were not protected ; movements of birds together with those of men ceased (or movements of birds ceased and every thing dear was affected). The ladies lost their spirits and turned, as

it were afflicted, whereas many a hero died without fighting through sheer chance (influence of time); or the ladies lost their spirits and due to the heavy conflagration, many a hero etc (as before).

Jay.—नेत्यादि। 'गजाः' हस्तिनः 'नगजाः' पर्वतजाताः। अतएव 'दयिताः' इष्टा 'न दयिताः' न रक्षिताः [दयतिरत्र रक्षणार्थः]। 'विगतं' वीनां पक्षिणां गतं गमनं अपि 'विगतं' नष्टम्. 'वलित यत् ईप्सितं वस्तु तत् 'वलितं पीड़ितम्। 'प्रमदाः' योषित् प्रमदा प्रगतो मदो यस्या इति 'प्रमदा' हर्षशून्या इत्यर्थः। 'आमहता' रोगपीड़ितेव। आमेन पीड़िता पलायनहताः वा। अम गत्यादिषु। 'महतां' शूराणाम् 'अरणम्' अविद्यमानं रणं युद्धम् यत्र तादृशं 'मरणं' विनाशः 'समयात्' संप्राप्तम्। [याति लङि रूपम्] 'समयात्' कालेन॥ यमकावली इति यमकमाला॥

Malli.—नेति। 'नगजा' गिरिसंभवा 'दयिता' प्रिया 'गजा न दयिता' रक्षिताः [दयरित्र रक्षणार्थः]। 'विगतं' पक्षिगतिरपि 'विगतं विरतम्। 'वलितं' प्राणिचेष्टितं च 'वलित' विगतम्। 'प्रमदा' स्त्री। [जातौ एकवचनम्] 'अप्रमदा'ऽविद्यमानहर्षा जाता। 'महता' प्रवृद्धेन अग्निना 'महतां' शूराणाम् 'अरणं मरणं' दुर्मरणम् 'समयात्' कालवशात् 'समयात्' संयातम् संप्राप्तम्। [संपूर्वात् याति लँङ]। यमकावलिः ॥९॥

CHARCHA.

1. नगजाः—न गच्छति इति न+गम्+ड=नगः, पर्वतः। तत्र जायन्ते जाताः वेति नग+जन+ड=नगजः। ते ; adj. to गजाः।

2. दयिताः—adj. to गजाः। दय्+क्त कर्मणि। प्रियाः। दयते इति दय धातुः दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। That is the root means to give, to take pity, to protect, to injure and to take. Here the meaning is to take pity and so the word means प्रियः। cf. "मायामृगं दयितयेप्सितम् न्वधावत्" ; "आरे सुधामय लिपि दयितेर लेखा"—(Hemchandra); and "दयितात्यन्तस्नेहप्रवणा"।

3. दयिताः—Here the root means to protect and hence the meaning is रक्षिताः। Verb to the उक्तकर्म "गजाः"।

4. विगतम्—वि=पक्षी। वीनां पक्षिणां गतम् गमनम् इति ६तत्। गतम्=गम्+क्त भावे। Movements of birds. Subj. to विगतम्।

5. विगतम्—वि+गम्+क्त कर्त्तरि।

6. ललितम्—लल्+क्त भावे। It means ईप्सितं वस्तु; any covetable or beloved thing. लल—चुरादि आत्मनेपदी—to desire, to fondle. लालयते। Subject to ललितम्। See also our notes on उपलालयन्—Sak. VII.

7. ललितम्—लल्+क्त कर्त्तरि। This लल् (from लड्)=भ्वादि परस्मैपदी विलासे=to play, to move about. ललति। Here the meaning is चलितम्=गतं=नष्टम् (passed away). Note that in यमक, डलयोरभेदः।

N.B.—Malli reads here वलितं वलितम्। It may be explained thus :—

(i) वलितम्=वल्+क्त भावे। वल् सञ्चरणे इति भ्वादि आत्मनेपदी; वलते to move about. Therefore वलितम्=प्राणिचेष्टितम्। Movements of men, Subj. to वलितम्।

(ii) वलितम्=वल्+क्त कर्त्तरि। वलितम्=चलितं=विगतम्। Stopped. verb to वलितम्; we prefer ललितम् also cited by सरस्वतीकण्ठाभरण under स्थूलाव्यपेतमस्थानयमकम्।

8. प्रमदा—subj. to जाता (understood).

9. अप्रमदा—प्रकृष्टः मदः हर्षः इति प्रादितत्। अविद्यमानः प्रमदः यस्याः सा इतिबहु—। With their spirits lost; adj. to प्रमदा।

10. आमहृता—आमः रोगः। अम्+घञ्। अम रोगे इति भ्वादि वा चुरादिः आमयति etc, to afflict with pain. आमेन रोगेन हृता पीड़िता इति

इतत् । Jay says as they lost their spirits so they appeared to be afflicted with disease. यतस्ताः अप्रमदाः अतस्ताः आमहता इव अदृश्यन्त । यद्वा अम् गतिशब्दसंभक्तिषु इति भ्वादि परस्मैपदी अम् धातुः । अमति गच्छति । अम्+घञ=आमः गतिः । आमेन गमनेन पलायनेन हताः विनष्टाः इति इतत् । Perished while flying away. पलायमाना नार्यः अग्निना विनष्टा अभवन् इत्यर्थः । Malli omits this word, and reads महता in its stead. महता प्रवृद्धेन अग्निना । हेतौ तृतीया ; due to heavy conflagration,

11. महतां—महत् शब्दस्य षष्ठी वहुवचने । कर्तृकर्मणोःक्रृतीति क्तप्रत्ययान्त मरणशब्दयोगे कर्त्तरि षष्ठी ।

12. अरणम्—अविद्यमानं रणं यस्मिन तत् इति वहु । रणशून्यम् । रणं विनाऽपि । Without a struggle. ; adj. to मरणम् ।

13. समयात्—हेतौ पञ्चमी । कालवशात् । सम्+इ+अच्=समयः ।

14. समयात्—सम्+या+लङ् द । संजातः । occured, Verb to मरणम् । लुङ् अयासीत् (समयासीत्) ।

Remark.

The rhetoric here is यमकावली वा यमकमाला as every word is twice repeated and this system occurs in each line. Some call it simply माला as well. cp. Rudrata "उभयानि च जायते माला" । i.e. वक्र and शिखा यमक constitutes माला ।

10. Invulnerable city was thus burnt by Hanuman.

अयुग्मपादयमकम्

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः ।
न वानरैः पराक्रान्तां ददाहनगरीं कपिः ॥१०॥

Prose.—महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न पराक्रान्तां, (महद्भिः भीमविक्रमैः) नरैः न वापराक्रान्तां नगरीं कपिः ददाह।

Beng.—মহান্ এবং প্রভূত বিক্রমশালী নর ও বানর যে নগরী (কখনও) আক্রমণ করিতে পারে নাই, তাদৃশ নগরী হনূমান্ (বা হনুমান্) একাই দাহ করিয়া ফেলিলেন।

Eng.—Hanuman, (alone) burnt the city which was never assailed either by men or monkeys—themselves great and of tremendous vigour.

Sara—(वालिप्रभृतयः) महान्तः शक्तिशालिनश्च वानरास्तथा (कार्त्तवीर्य्यार्जुन प्रभृतयः) महान्तः क्षमतासनाथाश्च नराः यां नगरीं दग्धुम् न शेकुः तादृशीम् लङ्कानगरीं हनूमान् एक एव ददाह।

Jay.—'वानरैरन्यैर्महद्भिः' महाप्राणैः 'भीमविक्रमैः' असह्यशौर्य्यैः शक्रादिभिः 'न पराक्रान्तां' नावष्टब्धां 'नगरीं' लङ्कां 'नरैः मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां' विगृहीतां 'कपिः हनूमान् ददाह' दग्धवान्। अयुक्पादयमकमिति प्रथमतृतीययोर्यमितत्वात्।

Malli.—नेति। महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न परिक्रान्तां तादृशैः नरैः मानुषैः वा न परिक्रान्ताम् अनाक्रान्तां 'नगरीं लङ्कां कपिः ददाह'। नरवानराक्रमणात् अर्वाक् स्वयमेक एव ददाहेत्यर्थः॥ अयुक् पादयमकम् ॥१०॥

CHARCHA.

1. महद्भिः—Adj, to वानरैः—and also to नरैः।

2. भीमविक्रमैः—भी+मक्=भीमः। बिभेति अस्मात् इति भीमः—भयङ्करः। वि+क्रम्+घञ्=विक्रमः, शक्तिः। भीमः विक्रमः येषां तैः इति बहु। adj. to वानरैः and to नरैः also. But Jay differs—He says महद्भिः वानरैः, तथा भीमविक्रमैः इन्द्रप्रभृतिभि एवं नरैश्च etc : thus according to him

महद्भिः qualifies वानरैः only and भीमविक्रमैः is an adjective, used as a noun. to signify Indra and the like. अनुक्त कर्त्तरि तृतीया।

3. वानरैः—अनुक्त कर्त्तरि तृतीया, the क्रिया being पराक्रान्ताम्।

4. पराक्रान्ताम्—परा+आ+क्रम्+क्त कर्मणि। स्त्रियामाप्। adj. to नगरीम्। द्वितीया एकवचनम्। assailed ; Malli reads परिक्रान्ताम्। परि+क्रम्+क्तः कर्मणि। Prefer Jays'reading, for usually पराक्रान्त is used in this sense, cp. "पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर्नभस्वतः"—Bh. VIII.

5. नरैः वा न पराक्रान्ताम्—Parse as before.

6. नगरीम्—obj. to ददाह, whose subject is कपिः।

J. ददाह=दह्+लिट्+णल्।

N.B.—Malli writes :—नरवानरा etc. It means before the city wassailed by नर (Ramchandra) and वानर (Sugriva), it was burnt by Hanuman alone. अनेन वस्तुना नरेभ्य स्तथा अन्येभ्यः वानरेभ्यः हनूमतः उत्कर्षः व्यज्यते अतएव अत्र व्यतिरेकालङ्कारः व्यङ्ग्यः। तस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे—शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः, तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते। यतः हनूमता नगर-दाहनम् इति वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते अतएव अत्र वस्तुना (by statement of facts) अलङ्कार-ध्वनिः (a rhetoric fig. is insinuated).

Remark.

The शब्दालंकार is यमक of the अयुक्पाद यमक type because it occurs in odd (I and III) lines,

11. Soon the fine houses melted down upon the groind : the big gate also disappeared.

पादाद्यन्तयमकम्

द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितम्
समं समन्तादपगोपुरं पुरं, परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥११॥

Prose.—चितम्, अहीनद्युतिरोचितं परैः परैः अपि अनिराकृतं पुरं वह्नि-समागतं (सत्) द्रुतं द्रुतम्; (तथा) मह्यीं गतम्। (ततः) समन्तात् समम् अपगोपुरं (च) कृतम्।

Sara.—सुवर्ण-खचिता नगरी कदापि शत्रुभिः प्रधृष्या नासीत्। सा इदानीं वह्निसंयुक्ता सती विगलिता भूत्वा भूमिं पपात। गोपुरमपि ध्वस्तमभूत्। एवम् निमिषेण सर्वं समभूमि जातं।

Beng.—স্বর্ণ ইষ্টক রচিতা এবং উজ্জ্বলদ্যুতিযুক্তা লঙ্কা নগরী, যাহা কদাপি প্রবলশত্রু কর্তৃক দলিত হয় নাই, তাহা এক্ষণে দ্রুত অগ্নিদাহে বিগলিত হইয়া ভূমিসাৎ হইল। চতুর্দ্দিক সমভূমি হইল এবং পুরদ্বারও ধ্বংস প্রাপ্ত হইল।

Eng.—The city with golden houses and shining with excellent grandeur, the very city that was never assailed by even a mighty foe, was set in fire and soon melted down on the ground; it was razed to the ground all over together with the palace gate.

Jay.—द्रुतमित्यादि। यत् पुरं 'चितं' सौवर्णगृह-संहत्या च व्याप्तम्, तत् 'वह्निसमागतं' अग्निसंयुक्तं 'द्रुतं' विलीनम्; द्रुतं प्रकारेण प्रवृत्तम् 'द्रुत शीघ्रम् 'अहीनया' उत्कृष्टया 'द्युत्या' तेजसा 'रोचितं' भासितं 'मह्यीं गतं प्राप्तम्। 'अपगोपुरम्' अपगतपुरद्वारम् अतएव 'समन्तात्' सर्वतः 'समं' तुल्यं 'कृतं', 'परैः' 'शत्रुभिः' 'परैरपि' उत्कृष्टैरपि शक्रादिभिः 'अनिराकृतम्' अनभिभूतं सत्। पादाद्यन्त यमकम्—पादस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात्॥

Malli.—द्रुतमिति। 'चितं' हिरण्येष्टकचितं अतएव 'वह्निसमागतम्' अग्नि-संयुक्तं सत् 'द्रुतं' शीघ्रम् 'द्रुतं' विलीनम् अतएव 'मह्यीं गतं' मह्याम् स्रुतम्। 'अहीनतया' अमूल्यतया 'द्युत्या रोचितम्' दीपितम् 'परैः' उत्कृष्टैः 'परैः' शक्रादि शत्रुभिर 'प्यनिराकृतम्' 'पुरं समन्तात् समं' समतलम् 'अपगोपुरम्' गोपुरशून्यं 'कृतम्'। पादाद्यन्तयमकम् ॥११॥

CHARCHA.

1. चितम्—adj. to पुरम्। चि+क्त कर्मणि। परिव्याप्तम्। Covered; Jay. says covered with golden houses; Malli. says covered with golden bricks (that constitute the house).

2. अहीनद्युतिरोचितम्—adj. to पुरम्। हात्यागे+क्त=हीनः। हीनात् अन्यत् इति अहीनम्। नञ् समासः। द्युतिः=शोभा। अहीना अनपकृष्टा द्युतिः इति कर्मधारयः। रुच्+णिच्+क्तः कर्मणि=रोचितं=शोभितम्। अहीनद्युत्या रोचितम् इति ३तत्।

3. परैः—adj. to परैः (=पत्रिभिः)। It means श्रेष्ठैः।

4. परैः—This means शत्रुभिः। अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया—the verb being अनिराकृतम्।

5. अनिराकृतम्—unassailed. निर्+आ+कृ+क्त कर्मणि=निराकृतम्। न निराकृतमिति नञ् समासः। Qual. पुरम्।

6. वह्निसमागतम्—वह्निना समागतमिति ३तत्। adj. to पुरम्।

7. द्रुतम्—शीघ्रम्; adverb.

8. द्रुतम्=द्रु+क्त कर्त्तरि। Conj=द्रवति। विलीनम्। adj. to पुरम्।

9. मह्यीं गतम्—भूमिसात् अभूत्। पुरम् is subj. to गतम् and मह्यीं its object.

10. समन्तात्—सर्वतः all over. अव्ययम्।

11. समम्—तुल्य, समतलम्; समभूमि इत्यर्थः। razed to the ground; adj. to पुरम्। Or समम्=युगपत्। पुरं समं (युगपत्) अपगोपुरं कृतम्। cp. "सममेव समाक्रान्तम्" Rag. IV.

12. अपगोपुरम्—गोपुरम् पुरद्वारम्। अपगतम् गोपुरं यस्य तत् इति बहु; alternative form=अपगतगोपुरम् by the rule "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्चेति"।

13. कृतम्—कृ+क्त कर्मणि। उक्तकर्म of कृतम् is पुरम् and अनुक्त कर्त्ता is हनूमता (understood).

Remark.

The यमक occuring here is called पादाद्यन्तयमकम् because first words of each line are identical and so are the last two words. Prof Trivedi says that this verse is cited in सरस्वतीकण्ठाभरण as an instance of आद्यन्तयमक ।

12. A group of ladies fled away then and there.

मिथुनयमकम्

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ।
हारीण्यबलानां हारीण्यबलानाम् ॥१२॥

Prose.—कपीन्द्रः हारीणि हारीणि, अबलानाम् अबलानाम् वृन्दानि नश्यन्ति ददर्श ।

Sara.—काश्चित् अभिरामाः मुक्ताहारसनाथाः रक्षिहीनाः नार्यः पलायमाना आसन् इति हनूमान् अवलोकितवान् ।

Beng.—হনূমান্ দেখিতে পাইলেন যে কতকগুলি রক্ষকবিহীন মুক্তামালাধারিণী সুন্দরী রমণী পলাইয়া যাইতেছে।

Eng.—The monkey chief noted a group of beautiful ladies with (pearl) necklace (round them), flying away unguarded.

Jay.—नश्यन्तीत्यादि । 'अबलानां' स्त्रीणाम् 'अबलानाम्' अविद्यमानरक्षकानां 'वृन्दानि' समूहान् । 'हारीणि' हारवन्ति, 'हारीणि' अवश्यं हरन्ति । आवश्यके णिनिः । चेतस् इत्यर्थात् । नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श । मिथुन-यमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकमिथुनवदवस्थितत्वात् ।

Malli.—नश्यन्तीति । 'कपीन्द्रो हारीणि' मुक्ताहारीणि 'हारीणि' मनोहारीणि 'अबलानाम् अनाथानाम् अबलानाम्' स्त्रीणाम्' 'नश्यन्ति' मिथो विश्लिष्यन्ति 'वृन्दानि'

'ददर्श'। मिथुनयमकम्। यत्र षडक्षरपादं तनुमध्यावृत्तम्, तत्र मिथुनमिति लक्षणात् ॥१२॥

CHARCHA.

1. कपीन्द्रः—इदि+र=इन्द्रः। कपिषु कपीनाम् वा इन्द्रः इति सुप्सुपा वा—६तत् वा। यद्वा कपिः इन्द्र इव इति उपमित समासः। Subject to ददर्श।

2. हारीणि—हारः माला। हारः मुक्ताहारः अस्ति अस्य इति हारी। तानि हारीणि—neuter plural ; adj. to वृन्दानि।

3. हारीणि—अवश्यम् हरति चेतः इति हृ+णिनि (आवश्यकार्थे)=हारिन् as in Panini rule "अंशंहारी"। तानि हारीणि मनोहराणि attractive ; adj. to वृन्दानि। वा साधु हरतीति हृ+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि वाहुलकात्। वा—हृ+णिनि कर्त्तरि ग्रह्यादित्वात्—ग्रह्यादि being taken as आकृतिगण ; compare हारिणा गीतरागेण in Sak ; मन्यीनि in Bh, VI. 7 also सङ्गिनी in Kirat XIV. and our notes there &c.

4. अवलानां—अविद्यमानम् वलं (रक्षकः, नाथ') यासां तासां इति वह। रक्षकविहीनानाम् अनाथानाम्। Unguarded. adj. to अवलानाम्।

5. अवलानाम्—अवलाः नार्य्यः। तासां। सम्बन्धे ६ष्ठी।

6. वृन्दानि—समूहान् (groops). दलानि। obj. to ददर्श।

7. नश्यन्ति—नश नाशे इति धातुः। नश्यति। नाशोऽदर्शनम्। नश+शतृ=नश्यत्। क्लीवलिङ्गे वहुवचने। adj. to वृन्दानि। नश्यन्ति=अदर्शनं गच्छन्ति and hence पलायमानानि सन्ति (Jay). Malli says मिथो विभ्रिष्यन्ति मिथः परस्परं विभ्रिष्यन्ति विच्छेदं गच्छन्ति। There were वृन्दानि and the ladies, forming the groups (वृन्दानि) were now separating themselves out of fear.

8. ददर्श—दृश्+लिट्, णल्; verb to कपीन्द्रः।

Remark.

Here the यमक is called मिथुन यमक ; because last two lines are identical ; every foot (line) of the sloka contains six letters and the metre thus formed is called तनुमध्या । Thus the मिथुन (identical wording of the third and fourth lines) occurs just as a pair of chakravakas.

13. *The ladies could not find allaying resorts anywhere in tanks etc.*

वृन्तयमकम्

नारीणामपनुनुदुः न देहखेदा-
नाऽरीणाऽमलसलिला हिरण्यवाप्यः ।
नाऽरीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्
नारीणामभवदुपेत्य शर्म्म वृक्षान् ॥१३॥

Prose.—आरीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः अरीणाम् नारीणाम् देहखेदान् न अपनुनुदुः । नारीणाम् अनलपरीतपत्रपुष्पान् वृक्षान् उपेत्य शर्म्म नाभवत् ।

Sara.—परिस्रुतसलिलाऽपि हिरण्यदीर्घिकाः शत्रु-रमणीनाम् अग्निदाहात् जनितम् देहतापम् शमयितुम् अलं नाभवन् । काश्चित् नार्य्यः वृक्षान् उपसस्रुः परम् अग्निपरिगतपत्रपुष्पाः वृक्षाः ताभ्यः सुखम् न ददुः ।

Beng.—পরিস্রুতসলিল সুবর্ণ দীর্ঘিকাসমূহ শত্রু রমণীগণের দেহ-খেদ অপনোদন করিতে পারে নাই। বৃক্ষরাজির পত্রপুষ্পাদি অগ্নি পরিগত হওয়ায়, তাহাদের তলে গিয়াও নারীদের শান্তি হয় নাই।

Eng.—The golden tanks, with their clear waters flowing, could not mitigate the bodily heat of the ladies of the

enemy. They enjoyed no peace even resorting to the trees whose leaves and flowers were all covered with fire.

Jay.—नारीणामित्यादि—'अरीणाम्' सम्बन्धिन्यः 'हिरण्यवाप्यः' सुवर्णघटिता वाप्यः। 'नारीणाम् स्त्रीणाम् अग्नितापात् 'देहखेदान् न अपनुनुदुः' नापनीतवत्यः। कुतः? आरीणामलसलिलाः। [रीङ् स्रवणे। इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् "स्वादय ओदितः" इति निष्टानत्वम्]। 'आरीणं' गतम् 'अमलं सलिलं यासु' हिरण्यवापीष्विति। वृक्षांश्चोपेत्य गत्वा 'तासां शर्म्म सुखं नाभवत्' न जातम्। अनलपरीतपत्रपुष्पत्वात् वृक्षाणाम्। आरीणाम् नारीणाम् इति योज्यम्। शत्रु सम्बन्धिनीनामित्यर्थः। [अरीणामिमा इति तस्येदम् (४।३।१२०) इत्यण्। तदन्तात् "टिड्ढाण ञ" (४।१।१५) इत्यादिना ङीप्।] अत्र वृक्षान् उपेत्य स्थितानाम् इति अध्याहार्य्यम्। अन्यथा समान-कर्त्तृकत्वात् पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो न स्यात्॥ वृन्तयमकमिदं प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूलेऽवस्थितत्वात्।

Malli.—नारीणामिति। 'आरीणानि' आस्रुतानि। [रिणातेः ल्वादित्वात् निष्टानत्वम्] तानि 'अमलानि च सलिलानि' यासां ता 'हिरण्यवाप्यः' हिरन्मयदीर्घिका 'नारीणां स्त्रीणां 'देहेषु खेदान्' संतापान् 'न अपनुनुदुः'—तासामपि क्वाथत्वादितिभावः। किं च आरीणाम् अरिसम्बन्धिनाम् [अरिशब्दात् "तस्येदम्" "यस्येति च" इति लोपे "टिड्ढाण" इत्यादिना ङीप्] 'नारीणां' स्त्रीणाम् अनलपरीतानि अग्निदग्धानि पत्रपुष्पाणि येषां तान् वृक्षान् उपेत्य स्थितानां इति शेषः। अन्यथा भिन्नकर्त्तृकत्वे क्त्वानुत्थानात्। 'शर्म सुखं 'नाभवत्', पत्रदाहे छायाभावादिति भावः। वृन्तयमकम्॥ १२॥

CHARCHA.

1. आरीणा etc—आरीण=आ+री+क्त कर्त्तरि। "ल्वादिभ्यः" इति सूत्रेण निष्ठातकारस्य नकारः। Jay. has—आ+री दिवादि+क्त कर्त्तरि। रीयते इति रीङ्, स्रवणे to flow, to ooze out. "स्वादय ओदितः" इति वचनात् तस्थाने नकारः। आरीणानि आस्रुतानि, तान्येव अमलानि च इति आरीणामलानि

विशेषणं विशेषणेन कर्मधारयः। आरीणामलानि सलिलानि यासां तां इति बहुव्रीहिः, adj. to हिरण्यवाप्यः, with waters clear and flowing.

2. हिरण्यवाप्यः—हिरण्यमयी वापी इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः, ताः,

3. आरीणाम्—सम्बन्धस्तु नारीणाम् इत्यनेन। सम्बन्धे षष्ठी।

4. नारीणाम्—सम्बन्धे ६ष्ठी। सम्बन्धस्तु देहखेदान् इत्यनेन सह।

5. देहखेदान्—देहानां खेदस्तान् इति ६ तत्; obj to अपनुनुदुः।

6. अपनुनुदुः—अप+नुद (नुदति)+लिट् उस्; verb to हिरण्यवाप्यः। अपनीतवत्यः, removed; assuaged. The tanks failed to assuage their heat because they themselves were heated on account of the heavy conflagration—so says Malli.

7. नारीणाम्—सम्बन्धे ६ष्ठी, सम्बन्धस्तु शर्म्म इत्यनेन सह।

8. शर्म्म—neuter; सुखम्: subj. to अभवत्।

9. अनलपरीतपत्रपुष्पान्—adj to वृक्षान् (परि+इ+क्त कर्मणि=परीतः परिगत)। अनलेन अग्निना परीतः परिव्याप्त इति ३ तत्; यद्वा अनलं परीतः इति सुप्सुपा। पत्राणि च पुष्पाणि च इति पत्रपुष्पम्। जातिरप्राणिनाम् इति समाहार द्वन्द्व समासः। अनलपरीतं पत्रपुष्पं येषां तान् इति बहुव्रीहिः।

10. वृक्षान्—obj to उपेत्य।

11. उपेत्य—उप+इ+ल्यप्। Now a question arises. It is said—समानकर्तृकेषु क्त्वाच् प्रत्ययो भवति; but here the subject of अभवत् is not the subject of उपेत्य। How to defend it? Both the commentators here say—वृक्षान् उपेत्य स्थितानां नारीणाम् इति अन्वयः कर्त्तव्यः। Bhattoji also adopts this procedure in such cases in his manorama.

N.B.—The leaves were all burnt and so they had no peace (शर्म) even there under trees.

Note.—Instead of reading अरीणाम्‌, नारीणाम्‌ both Jay and Malli. read आरीणाम्। आरीणाम्=शत्रुसम्बन्धिनीनाम्। अरिः शत्रुः, "तस्य इदम्" इति सूत्रेण अण्—तेन आरः इति पदम्। "यस्येति च" इति सूत्रेण इकारलोपः, ततः "टिड्ढाण—"इत्यादि सूत्रेण ङीप्=आरी ; आरीणाम्—षष्ठी बहुवचने, adj. to नारीणाम्‌।

Remark.

The यमक occuring here is of the वृन्तयमक type ; because the first word of each line is identical. Jay says प्रतिपदम्‌ इति। "प्रतिपदम्" यमकाङ्गीभूतं प्रतिपदं पुष्पफलस्य इव मूले अवस्थितत्वात्। यथा पुष्पफलस्य मूलं वृन्तमिति कथ्यते तत्र पुष्पफलं तिष्ठति तथा अत्र यमकाङ्गीभूतम्‌ प्रतिपदम्‌ मूले प्रतिचरणम्‌ आदौ तिष्ठति अतः वृन्तयमकम्‌।

खेदनिवारणकारणे सत्यपि देहखेदो न गतः इति विरोधाभासः इति अलङ्कारोऽपि।

14. Hanuman now approaches Sita at अशोकवन।

पुष्पयमकम्

अथ लुलितपतत्रिमालं
लूनासनबाणकेशरतमालम्।
स वनं विविक्तमालं
सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥१४॥

Prose.—अथ स अलं सीतां द्रष्टुम्‌ लुलितपतत्रिमालं लूनासनबाणकेशरतमालम्‌ विविक्तमालं वनं जगाम।

Sara.—अनन्तरं हनूमान् सीतासन्दर्शनार्थं अशोकवनं जगाम। तत्र पीतशालप्रभृतयो वृक्षाः अग्निदाहात् विभग्नाः तथा माल्यानि च इतस्ततः विक्षिप्तानि आसन्। विहगाश्च ततः पलायामासुः।

Beng.—অনন্তর হনূমান্ সীতাকে ভাল করিয়া দেখিবার জন্য অশোকবনে গমন করিলেন। তথা হইতে পক্ষিগণ পলায়ন করিয়াছিল। পীতসাল, বাণ, নাগকেশর ও তমাল বৃক্ষরাজি তথায় ভগ্ন হইয়া পড়িয়া রহিয়াছিল এবং মাল্যসমূহ তথায় ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত ছিল।

Eng.—Then he went to visit (see) Sita in theforest, named Asokavana—wherefrom birds flew away and where Asana, Sal, Keshara and Tamalatrees were broken and garlands lay scattered.

Jay.—अथ इत्यादि। दाहात् अनन्तरम् 'लुलितानां चलितानां 'पतत्रिणां' पक्षिणाम् 'माला' संहतिर्यस्मिन् 'तद्वनम्' अशोकवनिकाख्यम् 'स कपिर्जगाम'। रुग्णाः भग्नाः असनादयः यस्मिन् वने। तत्रासनः पीतसालः, बाणः ग्रन्थिका, केशरो नागकेशरो देववल्लभो वा। विविक्ता' शुचयः 'मालाः' स्रजो यस्मिन् तद्विविक्तमालम् सीतां द्रष्टुम् अलं पर्य्याप्तः सीतां द्रक्ष्यामि इति जगाम। पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्तादुपरि पुष्पमिव अवस्थितत्वात्॥

Malli.—अथेति॥ 'अथ' नगरदाहानन्तरं 'स हनूमान् अलं सीतां द्रष्टुम् लुलितपतत्रिमालं' विश्लिष्टपक्षि, रुग्णाः भग्नाः असनादयो वृक्षविशेषाः यस्मिन् तत् 'विविक्तमालम् असङ्कीर्णपङ्क्तिं 'वनम्' अशोकवनं 'जगाम'॥ पुष्पयमकम्॥ १४॥

CHARCHA.

1. अलम्—अव्यय, playing the part of an adverb, modifying the verb द्रष्टुम्। अलं पर्य्याप्तम्, यथेच्छम्; to see Sita well; coresponding to the Bengali expression—"सीताके भाल करे देख्वार जन्य"।

2. लुलित पतत्रिमालम्,—पत+शतृ=पतत् falling, पतत्+त्रै+क=पतत्रम्। पतनात् त्रायते यत् तत् पतत्रम् (wings); तदस्यास्ति इति मत्वर्थीय इन्=पतत्रिन्=विहगः। पतत्रिणाम् माला समूहः इति ६तत्। लुलित=चलित, विश्लिष्ट। लुलिता पतत्रिमाला यस्मात् इति बहुव्रीहिः। adj to वनम्।

3. रुग्णासन-बाण-केशरतमालम्,—रुज+क्त कर्मणि=रुग्णः। रुज्—to break, रुजति। असनाश्च बाणाश्च केशराश्च तमालाश्च इति असनबाणकेशरतमालम्। वृक्षद्वन्द्वत्वात् वैभाषिकः समाहारद्वन्द्वः। रुग्णं असनबाणकेशरतमालम् यस्मिन् तदिति बहु; adj to वनम्।

4. विविक्तमालम्,—विविक्त=वि+विच्+क्त कर्त्तरि। विच् to separate विनक्ति। विविक्ता—विश्लिष्टा, (अतएव असङ्कीर्णा) माला पङ्क्तिः यस्मिन् तदिति बहु; adj. to वनम्, the forest where the rows stood aloof from one another. But Jay says विविक्ता, शुचयः (शोभनाः, पवित्राः वा) माला स्रजः यस्मिन् तदिति, where there were fine garland (scattered hither and thither).

Remark.

The यमक occuring here is called पुष्पयमक as the last words of each line are identical. The अर्थालङ्कार is स्वभावोक्ति, यथावद्वस्तुवर्णनात्॥

15. Hanuman now meets Sita at the foot of the asoka tree.

पादादिमध्ययमकम्

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना,
वनगता वनजद्युतिलोचना।
जनमता ददृशे जनकात्मजा,
तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी॥१५॥

Prose—घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना तरुमृगेण वनगता वनजद्युतिलोचना जनमता तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा ददृशे।

Sara.—ततः पर्वतोल्लङ्घने दक्षः हनूमान् अशोकवने तरुतलवासिनीं पद्मपलाशलोचनां लोकपूजितां सीतां दृष्टवान्।

Beng.—বিশাল পর্ব্বত লঙ্ঘনে সুপটু শাখামৃগ (হনুমান্) অশোক বনে অবস্থিতা বৃক্ষতলশায়িনী পদ্মনেত্রা লোকপূজিতা জনকনন্দিনীকে দেখিতে পাইলেন।

Eng. Then the monkey, who was expert in crossing high mountains found in the (Asoka) grove, the lotus-eyed daughter of Janaka, who was highly esteemed by the people and was laying herself down at the foot of the tree, (or the daughter of Janaka whose eyes possessed the beauty of the lotus...).

Jay.—घनेत्यादि। 'तरुमृगेण' कपिना 'जनकात्मजाददृशे' दृष्टा। घनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः मेघसदृशाः वा तेषां यत् लङ्घनम् अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना; 'वनगता' काननस्था 'वनजद्युतिलोचना' पद्मस्येव कान्तिः ययोर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः ["न क्रोड़ादि बह्वचः" (४।१।५६) इति ङीष् प्रतिषेधः] जनमता जनेन अवबुद्धा पतिव्रतेयम् इति। [मनु अववोधने इत्यस्य भूते निष्टायां रूपम्। "न लोक—(२।३।६९) इति षष्ठी प्रतिषेधः, कर्त्तरि तृतीया। तस्यां च "कर्त्तृकरणे—(२।१।३२) इति समासः; वर्त्तमाने "मति-बुद्धि—(३।२।१८८) इत्यादिना क्तप्रत्ययः। "क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७) इति षष्ठी, तस्यां च "क्तेन च पूजायाम्" (२।२।१२) इति समासप्रतिषेधः स्यात्]। 'तरुस्थलशायिनी' तरुमूले यत् स्थलं तत्रैव शयाना, सत्यपि शयने, [तेन 'व्रते" (३।२।८०) इति णिनिः]। आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घन-वन-जन—तरु शब्दानां यमितत्वात्॥

Malli.—घनेति, घनगिरीन्द्राणां महाशैलानां विलङ्घने शालते इति तच्छालिना तरुमृगेण हनूमता वनम् अशोकवनं गता वनजस्य जलजस्येव द्युतिर्ययोस्ते। ते लोचने यस्या सा, ["न क्रोड़ादिबह्वचः "इति ङीष् प्रतिषेधः], जनेषु मता विदिता जनैः प्रथिता इत्यर्थः, भूते क्तः। यद्वा जनमता मतजना इष्टस्वजनेति बहुव्रीहिः, । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः पर-निपातः ॥ अन्यथा (? न च) "मति बुद्धि—" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, पक्षे (? तत्पक्षे) "क्तस्य च वर्त्तमाने "इति षष्ठ्यां "क्तेन च पूजायाम्" इति समास-प्रतिषेधः स्यात्], 'तरुस्थल-शायिनी' वृक्षमूलशायिनी 'जनकात्मजा सीता ददृशे' दृष्टा। पादादिमध्ययमकम् ॥१५॥

CHARCHA.

1. घनगिरीन्द्र—गिरिषु इन्द्राः इति सुपसुपा। See also कपीन्द्रः—sl. 12. विशालपर्वताः। घना सान्द्राः निरन्तराः। यद्वा घनाः महान्तः गिरीन्द्राः इति कर्मधारयः, high hills. यद्वा घनाःमेघसदृशाः मेघवत् नीलवर्णाः इत्यर्थः ये गिरीन्द्राः। घनसदृशाः गिरीन्द्राः इत्यत्र शाकपार्थिवादित्वात् समासः। This is an alternative course—suggested by Jay. तेषां विलङ्घनम् इति ६तत्। (तत्र शालते शोभते इति घनगिरीन्द्रविलङ्घन-शब्दात् शाल्धातो णिनि प्रत्ययः), तृतीया ; adj. to तरुमृगेण।

2. तरुमृगेण—तरूणाम् वृक्षाणाम् मृगः इति ६तत् ; शाखामृगः वानरः, अत्र हनूमान्। अनुक्त कर्त्तरि तृतीया—the verb being ददृशे।

3. वन-गता=वनं अशोकवनं गता प्राप्ता इति २तत् by "द्वितीया श्रितातीत-गतात्यस्त—" ; adj. to जनकात्मजा।

4. वनज-द्युति लोचना—वने जले जायते इति वनजम्। वन+जन्+ड। तस्य द्युतिरिति ६तत्। वनजस्य द्युतिरिव द्युतिर्ययो से इति वनजद्युतिनी। बहुव्रीहिः by "सप्तम्युऽपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः"। ययोः (लोचनयोः) पद्मस्य शोभा इव शोभा अस्ति ते। वनजद्युतिनी लोचने यस्याः सा इति बहुव्रीहिः। पद्म-नयना eyes having the beauty of lotus ; adj to जनकात्मजा।

5. जनमता—जनः मता इति तृतीया तत्। रुा पतिव्रता इति लोकैः अवबुद्धा। मन्+क्त कर्मणि अतीते=मता (स्त्रियामाप्)। Avoid जनस्य मता इति ६तत्, because in that case the क्त will be in the presect tense by the rule 'मतिबुद्धिपदार्थेभ्यश्च" and the षष्ठी in जनस्य will be available by "क्तस्य च वर्त्तमाने", then the samasa will be barred by the rule "तेन च पूजायाम्"। See also our notes under दानसहित।

Malli explains as जनेषु मता and also suggests an alternative course. मतः जनः यया सा मतजना इति बहुव्रीहिः; then by the rule "वाहिताग्न्यादिषु" (२।२।३७), we get an alternative form जनमता। इष्टस्वजना इत्यर्थः, one who likes his near and dear ones.

6. तरुस्थलशायिनी—तरुः वृक्षः, तरौ (तरुसमीपे तरुमूले वा) स्थलम् इति सुप्सुपा। यद्वा तरुयुक्तं स्थलमिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तरुमूले यत् स्थलं इति जयः। तत्र शयितुम् व्रतं यस्याः सा इति तरुस्थल+शी+णिनि स्त्रियाम् (उपपदतत्—adj. to जनकात्मजा। Comp. "वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च" III and "अशेत सा बाहुलतोपधायिनी स्थण्डिले एव केवले" Kum. V.

7. जनकात्मजा—जनकस्य आत्मजा इति ६तत्। आत्मनः जायते इति आत्मन् जन्+ड=आत्मजः, स्त्रियामाप्।

8. ददृशे—दृश्+कर्मणि लिटए; agreeing with the उक्त कर्म जनकात्मजा।

Remark.

The यमक here is known as पादादिमध्ययमक as the first words (घन घन जन and तरु) of each line are repeated in the body of the same line. सरस्वतीकण्ठाभरण quotes this as व्यपेत-मादिमध्ययमकम्।

16. Sita was afflicted due to her separation from Rama.

विपथयमकम्

कान्ता सहमाना दुःखम् च्युतभूषा ।
रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥१६॥

Prose.—[सीता ददृशे ; कीदृशी सीता इत्यपेक्षायाम् तव विशेषणानि स्थापयति] कान्ता दुःखं सहमाना, च्युतभूषा, सह माना रामस्य वियुक्ता कान्ता ।

Saaa.—रामस्य विरहात् दुःखम् सहमाना अलंकारशून्या अभिमानवती सीता कपिना दृष्टा ।

Beng.—[সীতা হনুমান্ কর্তৃক দৃষ্টা হইলেন ; কীদৃশী সীতা ?] রামবিরহিতা, দুঃখ সহকারিণী, অলঙ্কারশূন্যা, কান্তিশালিনী এবং অভিমানবর্তী ।

Eng.—[Hanuman found Sita—who was] separated from Ram (and consequently) suffering a lot of miseries, devoid of ornaments (but still) lovely and full of pride.

Jay.—कान्तेत्यादि—'कान्ता' कमनीया 'सहमाना' वेदयमाना दुःखम् वियोगजम् । 'च्युतभूषणा रामस्य कान्ता' प्रिया वियुक्ता वियोगिनी, 'सहमाना' सहमानेन वर्त्तते इति ["वोपसर्ज्जनस्य" (६।३।८२) इति सभावविकल्पः], ददृशे इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमात् विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ।

Mall.—सीतामेव विशिनष्टि कान्तेति । 'कान्ता' कमनीया । दुःखम् 'सहमाना' क्षम्यमाणा । 'च्युतभूषा' त्यक्तभूषणा 'वियुक्ता' विरहिणी मानेन सह वर्त्तते इति 'सहमाना' मानिनी । ["वोपसर्जनस्य" इति विकल्पात् सहस्य सभावः] ॥ तनुमध्यावृत्तम् उक्तम् । विपथयमकम् ॥१६॥

CHARCHA.

1. कान्ता—कम्+क्त कर्त्तरि=कान्तः, स्त्रियामाप्; abj to सीता। कमनीया—lovely.

2. दुःखम्—obj. to सहमाना—which itself is an adj. to सीता। सह+शानच =सहमानः ; स्त्रियामाप्।

3. च्युतभूषा—च्यु+क्त कर्त्तरि ; च्युता परित्यक्ता भूषा भूषणम् आभरणम् यया सा इति बहुब्रीहिः ; adj. to सीता ; bereft of her ornaments. Because she was suffering from Rama's separation.

4. सहमाना—adj. to सीता ; मानः अभिमानः pride ; self-respect ; endowed with a high sense of self-respect. This suggests she will sacrifice all but not her मान and so पातिव्रत्य—she will keep her vow in tact.

5. रामस्य—सम्बन्धे षष्ठी—सम्बन्ध being with कान्ता।

6. कान्ता—सीता इति पूर्वश्लोकथितस्य पदस्य विधेयपदम्; case in apposition with सीता of the previous sloka. .कान्ता=प्रिया ; dear wife.

7. वियुक्ता—वि+युज्+क्त कर्मणि=वियुक्तः ; स्त्रियामाप्=वियुक्ता ; adj. to सीता। रामविरहिता ; separated from Ram.

Remark.

The metre occuring here is called तनुमध्या and the यमक found here is known as विपर्ययमक—as it occurs in the first and the fourth lines.

This is opposite of मिथुनयमक॥

17. Hanuman bids adieu to Sita before he starts for the Mt. Malyavat.

मध्यान्तयमकम्

मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदाऽरं,
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदित-विषादो दृष्ट-कृत्स्नामिषादः
श्रियमनिशमवन्तम् पर्व्वतं माल्यवन्तम् ॥१७॥

Prose.—हनूमान् मुदा अरम् (शीघ्रम्) तां मितम् उदारम् अवदत्—"हे देवि ! तव विदितविषादः दृष्टकृत्स्नामिषादः अहम् रघुवृषभसकाशम् अनिशम् श्रियम् अवन्तम् माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यामि" (इति)।

Sara.—ततो हनूमान् हर्षेण शीघ्रम् सीताम् उवाच—"देवि मया तव विषादः विदितः, (१)राक्षसाश्च सर्वे दृष्टाः। अधुना अह चिरशोभाशालिनं श्रीरामेण अधिष्ठितं माल्यवन्तं पर्वतं प्रति चलिष्यामि" इति।

Beng.—(তাহার পর) হনুমান্ সানন্দে সীতা দেবীকে দ্রুত এই প্রকার পরিমিত ও উদার বাক্যে কহিলেন—'দেবি, আমি আপনার দুঃখ অবগত হইলাম। সমস্ত রাক্ষসকেও দেখিলাম। অধুনা চির-শোভাশালী মাল্যবান্ পর্ব্বতে শ্রীরাম সমীপে প্রকাশ্য ভাবেই গমন করিব।"

Eng.—Then Hanuman, hurriedly said, out of joy, these concise and favourable words to Sita—"Goddess, (your Ladyship), I have been aware of your misery and have re-connoitred the total number of the Rakshasas ; now I shall proceed publicly towards the best of the race of Raghu in the Mt. Malyavat, which ever preserves perennial beauty.

Jay.—मितमित्यादि--'मितम्' अल्पाक्षरम् अर्थावगाढ़म् 'तां सीताम् हनूमान् मुदा' हर्षेण युक्तः 'अवदत्' कथितवान्। किम् इत्याह—'अरम्' शीघ्रम् 'हे देवि! रघुवृषभसकाशम्' रामसमीपम् 'माल्यवन्त' पर्वत' प्रकाश' प्रकट' यामि'। तव 'विदित-विषादः' ज्ञातावसादः। 'दृष्टकृतरक्षामिषादः' वोच्छिताशेषनिशाचरः। आमिष' मांसम् अदन्तीति "कर्मण्यण्" (३।२।१)। वासरूपोऽस्त्रियाम् (३।१।९४) इति वचनात् 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति विट् प्रत्ययेन अणो विकल्पेन बाधनात्। 'श्रियम् शोभाम् अनिशम् अवन्त' रक्षन्तं 'पर्वतम्'। मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात्॥

Malli.—इदम् इति। 'हनूमान् मुदा ... अर'' द्रुत' 'ताम् सीतां महार्थम् 'इद' वक्ष्यमाणम् 'अवदत्। तदेव आह—'हे देवि! तव विदितविषादः, विदितत्वद्दुःखः आमिषम् मांसम् अदन्ति आमिषादाः राक्षसाः ["अदोऽनन्ने" इति विट्प्रत्ययस्य असरूपस्य वासरूपोऽस्त्रियाम् इत्यवाधपक्षे कर्मण्यण् प्रत्ययः] दृष्टाः कृतक्षा आमिषादा येन स एवम् कृतकृत्योऽहम् 'रघुवृषभसकाशम्' राम-समीपम् 'अनिशम् श्रियम् शोभाम् अवन्तम्' पुष्यन्त' 'माल्यवन्तं' नाम पर्वतं प्रकाशं व्यक्त' यथा तथा यामि यास्यामि। सामीप्ये लट्॥ मध्यान्तयमकम्॥

CHARCHA

1. मुदा—out of joy. हेतौ तृतीया। मुद्शब्द is fem.

2. अरम्—द्रुतम्, शीघ्रम्, अव्ययम्—an adverb. Modifying the verb अवदत् (according to Malli) modifying the verb यामि (according to Jay).

3. ताम् सीताम्—indirect object of अवदत्।

4. मितम्—adj. used as a noun. परिमितम् अतएव अल्पाक्षरम् किन्तु अर्थावगाढ़म्, short but pithy. मा+क्त कर्मणि; cf. "मित' च सारं च वचो हि वाग्मिता"। "मित" betrays his वाग्मिता। प्रधान कर्म of अवदत। Malli reads इदम् in its stead which is the direct object of

5

अवदत्। मितम् may be also parsed as an adverb-modifying the verb अवदत्।

5. उदारम्—"उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः। अतएव उदारम्=महार्थम् (Malli) pregnant with far-reaching consequence; conveying an important idea; adv. to अवदत्। उदारम् may also mean अनुकूलम् here—(favourable).

6. तव विदितविषादः—तव is not compounded with विदित-विषादः which it ought to have been and in that case the form would have been तव विषादः=त्वद्विषादः। विदितः त्वद्विषादः येन स विदितत्वद्विषादः; but here the case is otherwise. विद् (वेत्ति &c)+क्त कर्मणि विदितः। वि+सद् (सीदति &c)+घञ्=विषादः। विदितः विषादः येन स विदितविषादः, बहु। ज्ञातदुःख। One who knows (one who is aware of) the misery. कस्य विषादः? तव। Thus तव stands outside the body of the compound, It is permissible in certain cases and is known by the name 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः"। Though तव is सापेक्ष, i.e. it should have been placed in the body of the compound, "गमकत्वात्" there being no difficulty in followidg the sense, समास in the compound has been allowed.

cf. "प्रतियोगिपदादन्यत्, यदन्यत् कारकादपि
वृत्तिशब्दैकदेशस्तु सम्बन्धस्तेन नेष्यते।"

(for detailed explanation of the above, see our Swapna-Vasavadattam).

7. दृष्टकृत्स्नामिषादः—कृत्स्नः निखिलः आमिषादः राक्षसः इति कर्मधा। दृष्टः वीक्षितः (recconnoitred) कृत्स्नामिषादः येन स इति बहु—, adj to अहम्। दृश्+क्त कर्मणि=दृष्टः। आमिषादः=आमिषं मांसम् अत्ति खादति इति आमिष

+अद्+अण् by the rule "कर्मण्यण्" (३।२।१) Now a question mayarise—The rule "अदोऽनन्ने" (३।२।६८) lays down that the suffix विट् is attach ed to अद् preceded by any word other than अन्न। आमम् अत्ति इति आमात्, but अन्नमत्ति इति अन्नादः। Therefore the proper suffix here (in आमिषादः) should have been विट् and the form thus should have been आमिषात्, still आमिषाद is correct; the rule "वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्" (३।१।९४) says that "क्तत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना" (Bhasavritti), अतएव विट् प्रत्ययः असरूपस्य (असदृशस्य) कर्मण्यण् इति अण् प्रत्ययस्य विकल्पेन बाधकः, तेन अण् इत्यपि स्यात्। अतएव आमिषादः इत्यपि पदं भवति।

8. रघुवृषभ-सकाशम्—रघुः (लक्षणया राघवः) वृषभः इव इति उपमित-समासः। रघुशब्दः लक्षणया रघोर्गोत्रापत्यस्य राघवस्य वाचको भवेत्। तथाहि सिद्धान्तकौमुद्याम् "रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये" निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्'—इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया।" तस्य सकाशः, तम् इति तत्। obj to यामि। Or—रघुवृषभः सकाशे समीपे यस्य, व्यधिकरण वहु—। In this case it qualifies पर्वतम्।

9. अनिशम्—अविद्यमाना निशा यस्मिन् तत् यथा तथा इति वहु। अवन्तम् इत्यस्य क्रियाविशेषणम्; सदैव इत्यर्थः, always; ever (without gap). अनिशम्—रात्रिरहितम्=अवसररहितम् (without interval).

10. श्रियम्=obj. to अवन्तम्—which qualifies पर्वतम्। अव्+शतृ+द्वितीयैकवचने=पालयन्तम्, धारयन्तम्, preserving.

11. माल्यवन्तम्—पर्वतम् इत्यस्य विधेयपदम्। माल्यवत् शब्दः, it is the name of the hill.

12. पर्वतम्—obj. to यामि; it should stand in apposition with सकाशम्। रघुवृषभसकाशम् इत्यस्य विधेयपदम् पर्वतम्। So prefer our 2nd expl. in note 8.

13.—प्रकाशम्—adverb, modifying the verb यामि। व्यक्तम्, प्रकटम्, publicly; not in a secret way. The idea is that Hanuman entered lanka in a secret way being afraid of the Rakshasas. But now he will go publicly to Ramchandra, after defeating them. N.B.—हनु मतुप संज्ञायाम्=हनूमान्, दीर्घ by शरादीनाञ्च। And हनुमतुप- निन्दायाम्=हनुमान्—See our note under Rag. XIII. sl. 64.

Remark.

The यमक occuring here is called मध्यान्तयमकम्, because in each line, the last word is identical with the middle word such as सुदारम्—सुदारम्, सकाशम्—प्रकाशम् and so forth. This verse is also similarly cited in the Saraswati kanthavaran.

N.B.—Also mark the sweet diction (माधुर्य) here.

18. Hanuman then assumed a tremendous figure and jumped into the air.

गर्भयमकम्

उदपतद्वियदप्रगमः परै-
र्रुचितमुन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत्।
रुचितमुन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत्
प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥१८॥

Prose.—रुचितमुत् स नतिमत् पृथुसत्त्ववत् द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय अप्रगमः (सन्) परैः रुचितम् उन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत् वियत् उदपतत्।

Sara.—ततः इष्टजनानन्ददायी प्रणतसीताचरणः स कपिः शत्रूणाम् भयप्रदं विपुलं शरीरं धारयित्वा शत्रुभिः अप्रधृष्यः सन् सिद्धचारणादि शोभितम्, उच्छ्रायवत् विशालम् आकाशम् उत्पपात्।

Beng.—ইষ্টজনের আনন্দবিধানকারী হনূমান্ (সীতার চরণে) প্রণত হইয়া, (ও তাহার পর) শত্রুগণের ভীত্যুৎপাদক ভীষণ শরীর ধারণ করিয়া; (শত্রুগণ কর্তৃক) বিন্দুমাত্র আক্রান্ত (বা অভিভূত) না হইয়া, (সিদ্ধচারণাদি) শোভিত উচ্ছ্রায়শালী বিশাল খেচর প্রাণীসনাথ আকাশে উঠিয়া পড়িলেন।

Eng.—After saluting (Sita), he, the gladdener of his dear ones, assumed a huge figure striking terror to (the hearts of) the enemies and being unassailed, (at once) jumped into the elevated (and vast) sky that was illuminated (graced by the (existence of) the great (super-human) beings and abounded with many aerial creatures.

Jay.—उदपतत् इत्यादि। 'वियत्' आकाशम् उदपतत् उदपपात 'परैः' शत्रुभिः 'अप्रगमः' अनभिभवनीयः। [गमेः "ग्रह-वृ-दृ निश्चिगमश्च" (३।३।५८) इति कर्मण्यप्। "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र "विभाषोपसर्गे इति वक्तव्यम्" इत्या अनुवर्त्तनीयम्। सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी], 'रुचितं' शोभितं 'वियत्' निर्मलत्वात्। अथवा अप्रगमोऽन्येषाम् इत्यर्थात्, 'परैः' उत्कृष्टैः अन्तरीक्षचारिभिः 'रुचितं' दीपितम्। 'उन्नतिमत' उच्छ्राययुक्तम्। 'पृथुसत्त्ववत्' प्राणिभिः युक्तम्। किं कृत्वा उदपतत् इत्याह—'वपुः शरीरं प्रतिविधाय' कृत्वा। रुचितान् तुष्टान् मोदयतीति रुचितमुत् [ण्यर्थः अन्तर्भूतः]। 'द्विषां शत्रूणाम् भयदम्'। नतिमत्—तदानीं देवेषु कृतशिरःप्रणामत्वात्। अथवा रुचिरमेव अभीष्टमेव वपुः। उन्नतिमत् विभूतिमत्। पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत्। सत्त्वगुणयुक्तं वा। गर्भयमकम् इति द्वयोः पादयोः मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात्॥

Malli.—उत् इति।. रुचितेषु इष्टजनेषु मोदते इति 'रुचितमुत्'। क्विप्। स 'हनूमान् नतिमत्' सीतापादयोः प्रणतिमत् 'पृथु, विशालं सत्त्ववत्' सत्त्वसम्पन्नम् 'द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय' कृत्वा अतएव न प्रगम्यते इति 'अप्रगमो' दुरासदः सन्।

"ग्रह वृ-दृ-निश्चि गमश्च" इति कर्मण्यप् प्रत्ययः]। परैरुत्कृष्टैः सिद्धचारणादिभिः रुचितं दीप्तम् उन्नतिमत् उच्छ्रायवत् पृथु महत् सत्त्ववत् खेचरानेकप्राणिमत् 'इष्टश्रम् वियत् आकाशम्' प्रति उदपतत् द्रुतं पपात। गर्भयमकम् ॥ ३८ ॥

CHARCHA

1. रुचितमुद्—रुच्+क्त कर्त्तरि। रुचितमुष्टः। रुचितान् तुष्टान् मोदयतीति रुचितमुत्—रुचित+मुद+क्विप्। The root has got here the sense of णिच् (causality) suppressed within it; therefore मोदते=मोदयति (णिच्)। Hence Jay says ण्यर्थः (णिजन्तस्य अर्थः) अत्र (मोदते इति धातौ) अन्तर्भूतः (included), According to Malli—रुच्+क्त कर्मणि; रुचितः हनुमता इष्टः। रुचितेषु इष्टजनेषु मोदते इति रुचित+मुद+क्विप्। One, who takes joy in his beloved persons or consoles them; adj. to सः।

2. नतिमत्—नम्+क्तिन् भावे=नतिः प्रणामः। नति+मतुप् नतिमत्। सप्रणामम्—adj to वपुः। कं प्रति सप्रणामं वपुः? सीताचरणं प्रति इति मल्लिः। आकाशस्थितान् देवान् प्रति इति जयः। Paying respect to, Jay further suggests an alternative reading also, it is रुचिरम् उन्नतिमत् वपुः। रुचिरम् अभीष्टम्। उन्नतिमत् विभूतिमत् अणिमादिविभूतियुक्तम्। आत्मनः अभीष्टम् शरीरं अणिमा-लघिमादि-विभूतियुक्तं कृत्वा इत्यर्थः।

3. पृथुसत्त्ववत्—Malli takes it to be two separate words पृथु विशालम्; huge; adj. to वपुः। सत्त्ववत् सत्त्व+वतुप् (मतुप्); adj. to वपुः। सारवत्; full of essence; full of muscles. Jay says पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् (compound word). विस्तृतसारवत्; possessed of extensive and massy dimension;. huge and bulky. यद्वा—सत्त्वं सत्त्वगुणः; पृथुसत्त्ववत् अधिकसत्त्वगुणयुक्तम्। सत्त्वगुणस्य (लाघवस्य प्रकाशकत्वस्य च) आधिक्येन सतायम्। तथाहि सांख्यकारिकायाम्—सत्त्वम् लघु

प्रकाशकम् इष्टम् । यद्वा—पृथु विशालं तथा सत्ववत् सत्वगुणयुक्तं लघु एवं दीप्तिमत् च ।

4. द्विषां—शत्रूणाम् ; षष्ठी by the rule "कर्त्तृकर्मणोः कृतिः", वा शेषे षष्ठी, related to भय in भयदम् ।

5. भयदम्—भयं ददाति इति भय+दा+क कर्त्तरि ; adj. to वपुः । भय प्रदम्—Terror striking. All the adjectives are significant here ; these presage victory to Hanumat's side and defeat to Rakshsa side.

6. प्रतिविधाय—प्रति+वि+धा—ल्यप् । कृत्वा ; having assumed.

7. अप्रगमः—adj. to सः । अनभिभाव्यः ; अनाक्रमणीयः ; अप्रधृष्य unassailable un-defiable, प्र+गम्+अप्=प्रगमः ; कर्मणि अप् by the rule "ग्रह-वृ-दृ-निश्चि-गमश्च" (३।३।५८) ; or प्रगम्यते शत्रुभिः यः स प्रगमः । न प्रगमः इति नञ् समासः । unassailable by his enemies. Jay construes परैः with अप्रगमः and axplains in the above way. But a difficulty arises. Why not षष्ठी in परैः by the rule "कर्त्तृकर्मणोः कृति" ? परैः शत्रुभिः अप्रगमः अप्रधृष्यः इति । कथं परैः इत्यत्र न षष्ठी ?—upon this he says that the rule कर्त्तृकर्मणोः कृति may assimilate the rule विभाषोपसर्गे following the system known as मण्डूकप्लवगति । And then after assimilation, the rule कर्त्तृकर्मणोः कृति will mean कृत्प्रत्ययान्त शब्द-योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ; परम् "सोपसर्गस्य" उपसर्गयुक्तस्य कृत्प्रत्ययान्त-शब्दस्य "प्रयोगे" विभाषा विकल्पेन "षष्ठी" स्यात् ; षष्ठ्याः अप्राप्तिपक्षे तृतीया। अतएव अप्रगमः इति उपसर्गसनाथस्य कृत्-प्रत्ययान्तशब्दस्य योगे परैः इत्यत्र तृतीया साधुः इति ; but evidently he is not satisfied with this trickery and indeed grammarians do not countenance such expl, here : and so he suggests an alternative course which is the only one, written by Malli. It is अप्रगमः अप्रधृष्य । दुरासदः

अन्येषाम् इति वाच्यम्। हनूमान् अन्येषाम् अप्रगमः दुरासदः सन् इत्यर्थः। परैः is then construed with रुचितम्। This expl, is better.

8. परैः—उत्कृष्टैः; सिद्धचारणादिभिः अन्तरीक्षचारिभिः वा श्रेष्ठैः जनैः; by the super-human beings; by the creatures of superior order. अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया the क्रिया being रुचितम्।

9. रुचितम्—रुच्+क्त कर्मणि। दीपितं शोभितम् glazed; illuminated; adj. to वियत्।

10. उन्नतिमत्—उन्नतिः उच्छ्रायः elevation. उन्नति+मतुप्=उन्नतिमत्; adj. to वियत्; elevated; raised to the highest level; raised high.

11. पृथुसत्त्ववत्—adj. to वियत्। पृथु महत् (Malli); and महत् means both great and many; पृथूनि महान्ति अनेकानि वा सत्त्वानि इति कर्मधारयः। सत्त्वं प्राणी; अत्र खेचरप्राणिनः। पृथुसत्त्वम् अस्य इस्ति इति पृथसत्त्व+मतुप्। खेचरानेकप्राणिमत्; infested with a large number of aerial creatures; यद्वा महाप्राणिसनाथम्—abounding with high-souled persons such as the deities, These suggest allies of high personages on Hanumat side.

12. वियत्—आकाशम् the air; object to उदपतत्।

13. उदपतत्—उद्+पत्+लङ् द्। Verb to सः। द्रुतम् उत्पतितवान्। Jumped or flew at once.

Remark.

The यमक occuring here is called गर्भयमकम् as it is placed in the गर्भ (अभ्यन्तर, मध्यभाग) of the sloka. The middle lines, viz the second and third lines contain the यमक and consequently the यमक is so named. The adjectives here are all

साभिप्राय (significant) as remarked above, so परिकरालङ्कार is also स्थापित here (साभिप्रायविशेषणत्वात्—परिकरालङ्कारः)।

19. Hanuman's achievements pleased his friends ; he then crossed the ocean.

सर्वयमकम् ।

बभौ मरुत्वान् वि-कृतः स-मुद्रो,
बभौ मरुत्वान् विकृतः स-मुद्रः ।
बभौ मरुत्वान् वि-कृतः समुद्रो
बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ॥१९॥

Prose.—मरुत्वान् वि-कृतः स-मुद्रः (सन्) बभौ ; वि-कृतः मरुत्वान् समुद्रः (सन्) बभौ। समुद्रः मरुत्वान् (अतएव) विकृतः (सन्) बभौ। मरुत्वान् विकृतः (तथा) समुद्रः (च) सन् बभौ।

Sara.—अशोकवनभङ्गादिवीरत्वसूचकं कर्म आचर्य्य तथा सीतायाः शिखामणिं च आदाय हनूमान् शुशुभे। रावणेन विप्रकृतः इन्द्रोऽपि एतत् दृष्ट्वा हर्षं जगाम। हनूमतः उत्पतनजनितवेगेन चञ्चलः सन् समुद्रोऽपि रराज। एवं वायुरपि स्वतनयस्य महावीरस्य शौर्य्यं प्रेक्ष्य आनन्दपूर्णस्तथा मन्दगतिश्च सन् उवाह।

Beng.—(বনভঙ্গ-নগরদাহাদি) বিবিধ প্রকার বিক্রম প্রদর্শন করিয়া এবং (সীতাদেবীর চূড়ামণি রূপ) অভিজ্ঞান (পরিচায়ক বস্তু) লইয়া পবননন্দন শোভা পাইতে লাগিলেন। (পূর্ব্বে রাবণ কর্তৃক) বিপ্রকৃত (লাঞ্ছিত) দেবরাজ ইন্দ্র অপ্সরাগণের সহিত আনন্দিত হইলেন। (অথবা হর্ষপ্রদ হনূমানের সহিত অর্থাৎ হনূমানের সুখে সুখী হইয়া শোভা পাইতে লাগিলেন)। (হনূমানের লম্ফ প্রদানজনিত) বায়ু দ্বারা চঞ্চল সমুদ্রও দীপ্তি পাইতে লাগিলেন। সমুদ্রেরই মত (অসীম ও নীলবর্ণ) বায়ুপ্রেরক মেঘও (হনূমানের বেগে) ক্ষুভিত হইয়া

শোভমান হইল। (অথবা লোকপাল্ পবনদেবও নিজপুত্রের কৃতিত্বে সানন্দ হইয়া মন্দগতিতে বহিতে লাগিলেন)।

Eng.—The son of windgod, thus inflicting a lot of injuries, (now) shone with the keep-sake. The lord of the gods, formerly wronged (by Ravana), now smiled with the nymphs (or with the friendship of Hanuman his gladdener). The sea caught by the wind and (consequently) agitated, now appeared bright. The wind-god himself pleased with his son (Hanuman), blew slowly (gently); or the cloud charged with the wind and appearing like the sea also shone.

Jay.—'मरुत्वान्' हनूमान् पितृत्वेन मरुद्विद्यते अस्येति कृत्वा ["झयः" (८।२।१०) इति वत्वम्]। 'विविधं कृतं' वनभङ्गादि कर्म येन 'विविधं वा कृन्तति' इति विकृतः [इगुपधलक्षणः कः] वृक्षादीनां छेदक इत्यर्थः। 'समुद्रो' मुद्रया अभिज्ञानेन चूड़ामणिना वा सह वर्त्तते इति समुत्पतितो नभसि तेजःपुञ्जः इव बभौ दीप्यते स्म। इत्यर्थं प्रथमः पादः। तस्मिन् तथाभूते 'मरुत्वान्' इन्द्रः। अनुजीवितया मरुतो देवा अस्य सन्तीति कृत्वा। 'विकृतः' रावणपरिभवात् विहतदेवाधिपत्यः विकृतः, स च 'समुद्रः' मुद्रया अप्सरसा सह वर्त्तमानः। समुपलब्धमारुतिवृत्तान्तः 'बभौ' हृष्टवान्। कपिना तावत् दृढं कृतं रामः पुनः समूलं छेत्स्यतीति। [अनेकार्थत्वात् धातूनां भातिरत्र तुष्टौ वर्त्तते] इत्ययं द्वितीयः। 'समुद्रो' जलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुत्पतनजनितवायुना युक्तः अतएव 'विकृतो'ऽतिक्रान्तमर्य्यादः 'बभौ' बभूव। अत्र सत्तायां प्रयुक्तः—इत्ययं तृतीयः। सलोकपालो मरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् पूर्ववत् मतुप्। मरुत्वानिति व्याख्याने "झलां जशोऽन्ते" (८।२।३९) इति जश् (न) स्यात्। मुदो हर्षस्य दाता पुत्रो मे सुखेन यास्यतीति मुदं राति ददाति [इति "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३)] 'विकृतो' मन्दगतिः। 'बभौ' वाति स्म। अत्र गतौ प्रयुक्तः। इत्ययं चतुर्थः। अन्यस्त्वाह यकारेषु क्रियापदस्य अभिधेयत्वं न दृष्य-

तीति इति तेन दीप्त्यर्थः एव योज्यः। सर्वयमकम्—इति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात्।

Malii.—विविधं क्रतं करणं 'वनभङ्गनगरदाहादिकम् यस्य स विक्रतो' विक्रान्त इत्यर्थः। मुद्रया अभिज्ञानरत्नेन वर्त्तते इति 'समुद्रो' मरुत्वायुरस्यास्ति जनकत्वेन इति 'मरुत्वान्' मारुतिः ["झयः", मतुपो मकारस्य वत्वम्]। 'वभौ बभासे—इति प्रथमपदार्थः। अथ 'विक्रतो' विप्रक्रतो रावणेन परिभूतो मरुतो देवा अस्य सन्तीति ["आतोऽनुपसर्गेन कः"] तेन सह वर्त्तते इति 'समुद्रः सन् वभौ'। चिरात् रावणावमानार्थकमित्वलाभादिन्द्रोऽप्यमन्दम् आननन्द इत्यर्थः—एषः द्वितीयपादार्थः। अथ 'समुद्रो'ऽब्धिः 'मरुत्वान्' वायुमान् हनूमल्लङ्घनवेगवातः इत्यर्थः। अतएव विक्रतः क्षुभितः उद्वेलः सन्वभौ। सोऽपि तेन हृष्टः—इति तृतीयपादार्थः। अथ आरम्भकत्वेन प्रेरकत्वेन मेघो विक्रतः कपिवेगवाताहत्या क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्रकल्पो वभौ—इति चतुर्थपादार्थः। सर्व्वयमकम्।

CHARCHA

N. B.—1st line—जनकत्वेन i. e. प्रेरकत्वेण मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान्=हनूमान।

1. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्य अस्ति जनकत्वेन पितृत्वेन इति मरुत्+मतुप्। The म of मतुप् is changed to व by the rule "झयः" (८।२।१०); hence we get मरुत्वान्; we do not get मरुद्वत्, for when मतुप् follows, तान्त and सान्त words are regarded as "भ" and not पद, by the rule "तसौ मत्वर्थे"। वायुपुत्रः हनूमान् इत्यर्थः; subj. to वभौ।

2. विक्रतः—adj. to मरुत्वान्। विविधं बहुप्रकारम् नगरदाहवनभङ्गादिरूपम् क्रतम् कार्य्यम् (करणं) यस्य स इति वहु—। क्रतम्=क्र+क्त भावे, करणम् इत्यर्थः। यद्वा विविधं वस्तूनि क्रन्तति छिनत्ति इति वि+क्रत्+क कर्त्तरि by the rule "इगुपधज्ञाप्रीकिरः—" (३।१।१३५)। वहूनां वृक्षादीनां छेदकः (see Jay). Destroyer of so many things.

3. समुद्रः—मुद्रा परिचायकः। चिह्नम्—अत्र सीतायाश्चूड़ामणिः। तथा मुद्रया सह वर्त्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहु—। तुल्ययोगोऽत्र विद्यमानतामात्रम्; adj. to मरुत्वान। सहमुद्रः is also correct by "वोपसर्जनस्य"।

4. बभौ—भा+लिट+णल्। verb to मरुत्वान्; शुशुभे, रराज इत्यर्थः।

2nd line—

5. विक्षतः—adj. to मरुत्वान्; वि+क्षण+क्त कर्मणि विक्षतः; रावणेन उत्पीड़ितः, अवज्ञातः विप्रकृतः; (formerly) wronged by Ravana.

6. मरुत्वान्—subj. to बभौ। मरुत् देवः। मरुतः देवाः सन्ति अस्य अनुजीवितया अनुचरत्वेन इति मरुत्+मतुप्। इन्द्रः। इन्द्रो मरुत्वान् इत्यमरः।

7. समुद्रः—adj. to मरुत्वान्। मुदम् आनन्दं राति ददाति इति मुत्+रा +ड or better क by the rule आतोऽनुपसर्गे कः; मुद्रः आनन्ददायक। तेन आनन्ददायकेन हनूमता सह वर्त्तमानः इति समुद्रः; आनन्ददायकेन हनूमता सहितः; तस्य मित्रतां लभमानः इत्यर्थः। इन्द्रस्य अवमानान्तरम् रावणम् पराजयमानेन हनूमता सह मित्रत्वम् उत्पादयन् इन्द्रः इति सरलार्थः। Jay says.—मुद्राः (feminine) आनन्दप्रदाः अपसरसः। ताभिः सह वर्त्तमानः यः स इति समुद्रः अप्सरोभिः सह वर्त्तमानः इन्द्रः।

8. बभौ—the same root with different meanings by the dictum "धातूनामनेकार्थत्वात्"। आनन्दं जगाम; हर्षम् प्राप्तवान्। मारुतिवृत्तान्तम् विदित्वा इन्द्रः सानन्दो बभूव।

3rd line—

9. समुद्रः—subject to बभौ; It is the ocean here.

10. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्ति अस्य इति मतुप्। वायुमान्। हनूमतः यत् उत्पतनम्, तेन जनितो यो वायुस्तेन आक्रान्तः सन् इत्यर्थः; seized by the wind caused by Hanuman's jump and speed.

11. वि-क्षतः—वि+क्ष+क्त कर्मणि; यतः वायुमान् अतः विक्षुब्धः। agitated ; as seized by the wind, so agitated. उद्वेलः, अतिक्रान्त-मर्य्यादः।

12. बभौ—रराज ; but Jay says बभौ बभूव। विक्षतः बभूव। भा धातु here means to be.

4th line—

13. मरुत्वान्—subject to बभौ। मरुत् वायुरस्य अस्ति आरम्भकत्वेन प्रेरकत्वेन वा इति मरुत्+मतुप्=मरुत्वान् मेघः। मेघानां प्रेरकः मरुत् अतएव मेघः मरुत्वान्। प्रेरकः=Driver ; as clouds are driven by wind therefore. यद्वा मेघानां आरम्भकः उत्पादकः (उपादानकारणं मरुत् इति मेघः मरुत्वान्), cf. धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः—Meghadutam.

Jay says—मरुत्वान् वायुदेवः। मरुतः वायवः सन्ति अस्य इति मरुत्वान् वायूनाम् अधिष्ठातृदेवः—अष्टलोकपालानाम् अन्यतमः। Wind-god.

14. विक्षतः—क्षुभितः; कपिवेगवशात् सञ्जातचाञ्चल्यः; agitated on account of Hanuman's speed ; adj. to मरुत्वान् (मेघः)।

Jay says—विक्षतः मन्दगतिः। मरुत्वान् वायुः मन्दगतिः अभूत्।

15. समुद्रः—Same case with मरुत्वान्। समुद्रः=समुद्रकल्पः मरुत्वान्—मेघः यः खलु समुद्रः समुद्रकल्पः (समुद्रः इव विस्तृतस्तथा नीलश्च भवति)।

Jay says स and मुद्रः are two separate words ; स qualifies मरुत्वान्। स मरुत्वान्=प्रसिद्धः लोकपालः वायुदेवः। मुद्रः मुदं हर्षं राति ददाति इति मुत्+रा+क। हर्षप्रदः। कथम्? मम पुत्रो हनूमान् सुखेन यास्यति इति स्वयं मन्दगतिर्भूत्वा पुत्रस्य हर्षम् जनयन्।

16. बभौ—शुशुभे। Jay has बभौ=वाति स्म। वायुः स्वपुत्रस्य हर्षम् उत्पादयन् मन्दं वाति स्म; Here the root भा=to blow. But

Jay remarks "As some say that in the case of Yamaka the repetition of the same verb in the same sense is not faulty. so the verb भा (बभौ) may mean "to shine" in every line.

Remark.

The Yamaka occuring here is called सर्वयमकम् as all the four lines are identical in composition though they differ in meaning ; some call this महायमक and their महायमक (as in the next) is termed श्लोकाभ्यास। See next sloka.

20. Hanuman now marched towards Ramchandra, who was then on the Mahendra hill.

महायमकम् ।

अभियातो वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।
कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥२०॥

Prose (after Malli).— : वरं तुङ्गं रुचिरम् कर्कशम् प्र धाम ससत्त्वं भूभृतम् पुष्करेक्षणम् अभियातः (or—अभियाता) ।

Beng.—হনূমান্ লঙ্কানগরী হইতে শ্রেষ্ঠ উন্নত, কান্তিমান্ প্রস্তরময় প্রাণিগণসনাথ প্রসিদ্ধ স্থান সেই (মহেন্দ্র) পর্ব্বতে আকাশমার্গ দিয়া মুহূর্ত্তের মধ্যে চলিয়া যাইবেন (or—গেলেন) ।

Eng.—Hanuman will reach (or—reached) from the city (of Lanka) the great and elevated mountain, itself stardy and glazy and the noted residence of so many creatures, through the air, within moment.

Malli.—वरं श्रेष्ठम् तुङ्गम् प्रकृष्टोन्नतम् रुचिं रातीति रुचिरं प्रीतिप्रदम् । ["आतोऽनुपसर्गेकः"] । कर्कशम् सानुमत्वात् कठिनम् प्रथितं विस्तृतं धाम

सिद्धविद्याधरादीनाम् विहारस्थानम् ससत्वम् अनेकप्राणियुक्तं भूभृतम् महेन्द्राद्रिम् यत्र अङ्गदादयः प्रतीक्षमाणाः स्थिता इति भावः। पुरो लङ्कापुरात् पुष्करे व्योम्नि क्षणम् अभियातः आकाशमार्गे क्षणात् आयातः इत्यर्थः ॥

अन्यच्च—'वरम्' श्रेष्ठं सर्वलोकप्रियं 'तुङ्गं' गुणोन्नतं 'रुचिरं' सुन्दरं 'पुरः' पुरोभागे वक्षसि 'कर्कशं' भाग्यलक्षणत्वादिति भावः। 'प्रथितं' प्रख्यातं 'धाम' सर्वाश्रयं तेजोमयं वा 'ससत्त्वं' सत्त्वसम्पन्नं सात्त्विकं वा 'पुष्करेक्षणं' पुण्डरीकाक्षं 'भूभृतं' राजानं राममभि रामं प्रति यातः। पदार्थावृत्तिवच्छ्लोकावृत्त्या यमकं महायमक-मुच्यते ॥२०॥

CHARCHA

1. अभियाता=this is Jay's reading which see below. अभि+या+लुट्। meaning अभियास्यति। पर्वताभिमुखं चलिष्यति; verb to the subj. हनूमान् understood, he will soon start for the mountain. But Malli reads अभियातः and explains it saying आयातः=आगतः। अभि+या+क्त कर्त्तरि। Came sharp to the mountain.

2. वरम्—श्रेष्ठम्; adj. to पर्वतम्। "देवात् वृते वरः, श्रेष्ठे त्रिषु। क्लीबे मनाक्प्रियः"। वर is an adjective means श्रेष्ठ and may be used in the three genders, as the case may be.

3. तुङ्गम्—उन्नतम् lofty; adj. to भूभृतम्।

4. रुचिरम्—रुचिः कान्तिः। तां राति ददाति रुचि+रा+क। कान्ति-पदम्—that lends charm. कान्तिमन्तम् charming; adj. to भूभृतम्।

5. कर्कशम्—कठिनम् प्रस्तरमयत्वात्, hard on account of its being stony; adj. to भूभृतम्। Malli says सानुमत्वात् कठिनम्। कठिनम् hard or rather insurmountable because of its being सानुमान् i.e. passessed of slopes, valleys or level spots &c.

6. प्रथितम्=प्रसिद्धम्। प्रथ्+क्त कर्मणि, noted; adj. to पर्वतम्।

7. धाम—same case with पर्वतम। भूभृतम् इत्यस्य विधेयपदम ।

धामन्-शब्दस्य—द्वितीयायाः एकवचनम्। स्थानम्—विहारस्थानम्; the place of sporting ; केषाम् विहारस्थानम् ? सिद्धविद्याधरादीनाम् इति मल्लिः, of the siddhas and vidyadharas.

8. ससत्त्वं—adj. to भूभृतम्। सत्त्वैः प्राणिभिः सह वर्त्तमानं यस्मिन्निति वहु। अनेकप्राणियुक्तम्—abounding with various creatures.

9. भूभृतम्—पर्वतम्; obj. to अभियाता वा अभियातः; भुवं बिभर्त्ति इति भू+भृ+क्विप्। Here the Mahendra mountain is implied. महेन्द्र पर्वतम—यत्र अङ्गदादयः वानरमुख्याः हनूमन्तम् प्रतीक्षमाणाः आसन्—(Where the monkey chiefs such as Angada and the like were eagerly awaiting the arrival of Hanuman).

10. पुष्करे—आकाशमार्गे; सप्तमी अधिकरणे—giving here the sense of तृतीया। आकाशमार्गेण; through the aerial course. पुष्करम् =आकाशम्। In the other reading of the sloka the word is पुष्करेक्षणम्। See Malli. above and Jay below.

11. क्षणम्—क्षणकालम् (moment). क्षणम् व्याप्य इति अत्यन्त-संयोगे) २या। In a moment. It should have been क्षणेन (अपवर्गे तृतीया) or क्षणात् (ल्यप्लोपे पञ्चमी). However, the idea conveyed here is that the time passed in his coming was only a moment : so अत्यन्त संयोगे २या is also somehow tolerable.

N.B.—Jay explains it in a somewhat different way. His reading of the sloka is as follow :—

"अभियाऽतावरं तुङ्गम् भूभृतम् रुचिरं पुरः।
कर्कशं प्रथितम् धाम ससत्त्वं पुष्परेक्षणम्" ॥ etc. as before.

Prose (after Jay).—अतावरं तुङ्गम् रुचिरम् कर्कशम् ससत्त्वम् भूभृतम् पुरः अभिया (हनूमता) पुष्करे धाम क्षणं प्रथितम्।

Beng.—বায়ু অথবা সূর্যকেও ঢাকিয়া ফেলিতে সমর্থ সেই উচ্চ কান্তিমান্ কঠিন ও প্রাণিগণ সনাথ (মহেন্দ্র) পর্ব্বতাভিমুখে লঙ্কা হইতে যাইবার কালে হনূমান্ মুহূর্ত্তের জন্য আকাশে নিজের তেজ বিসারিত করিয়াছিলেন।

Eng. While marching from the city of Lanka towards the lofty mountain that covers even the sun, itself glazing, stony and :infested with so many creatures, Hanuman spread for a while his lustre in the air (firmament).

Jay.—अभियाता इत्यादि। भूभृतं पर्वतं यत्र अङ्गदादयः स्थिताः तम् अभिया अभिगच्छता हनुमता ; कुतः ? पुरो लङ्कायाः सकाशात्। पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणम् मुहूर्त्तं प्रथितं विस्तारितम्। अभियातीति [अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३।२।१७८) इति क्विप्। तृतीयैकवचने। आतो धातोः (६।४।१४०) इत्याकार-लोपे अभिया इति रूपम्]। कीदृशम् ? अतावरम्। सातत्येन अतति इति पचाद्यच्। अतो वायुः आदित्यो वा। आवृणोति इति अप (? अच्) आवरः। अतस्य आवरम् यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरम्। रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राती इति। कर्कशं कठिनस्वभावम्। ससत्त्वं प्राणियुक्तम्। महायनकम् इति श्लोकस्य एकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात्।

N.B.—See below.

CHARCHA

1. अभिया—adj. to हनूमता (understood) which is अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया। अभिगच्छता। अभि+या+क्विप् by the rule "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१७८)। The आकार of या elides by the rule "आतो धातोः" (६।४।१४०) [भस्य आतो धातो लोपः स्यादिति भाषावृत्तिः] ; then the third case singular gives the form अभिया।

2. अतावरम्—adj. to भूभृतम्। अतति सततं गच्छति (goes on

continually) इति अत्+अच् by the rule पचाद्यच् (कर्त्तरि)=अत:। anything going continually and therefore it means वायु: (who is also called सदागति) or आदित्य (the sun). आइवोति इति आ+इ+अप् (? अच) कर्त्तरि=आवर:। आवरक:—one which covers. covers. अतस्य सूर्य्यस्य पवनस्य वा आवर: आवरक इति इतत्। That which covers even the sun (or the wind). How ? यत: अयं तुङ्ग:—because it is lofty ; अच् not अप् should come in कर्त्तृवाच्य

3. पुर:—पुर् शब्दस्य पञ्चम्याम् एकवचने रूपम्। नगरात् from the city of Lanka.

4. धाम—neuter. तेज: glaze or might. उक्ते कर्मणि प्रथमा।

5. चणम्—अत्यन्तसंयोगे २या।

6. प्रथितम्—विस्तारितम्—agreeing with the उक्तकर्म धाम। प्रथ णिच्+क्त कर्मणि। प्रथयति विसारयति=विस्तारयति spreads. प्रथ्वादि is अकर्मक।

Remark

The यमक appearing in this sloka is known as महायमकम because the lines of this sloka are identical with the lines of the next sloka. This is called as श्लोकाभ्यास by Dandin ; the same sloka is read twice with difference of meanings, see below.

Hanuman now goes back to his Lord Ramchandra.

अभियाता वरं तुगं भूभृतं रुचिरं पुर:।
कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥

Prose.—वरम् तुङ्गं रुचिरं पुर: कर्कशम् प्रथितं धाम ससत्त्वम् पुष्करेक्षणम् भूभृतम् अभियाता (अभियात:)।

Beng.—হনূমান্ জনপ্রিয় গুণোন্নত সর্ব্বাঙ্গ সুন্দর কর্কশবক্ষ প্রসিদ্ধ

তেজঃসম্পন্ন সাত্ত্বিক পদ্মনেত্র রাজা রামচন্দ্রের অভিমুখে যাত্রা করিবেন (or করিলেন)।

Eng.—Hanuman will start (then started) for the king, who is popular and the best (accomplished), handsome and of hard breast (firm breast), noted and majestic vigorous (endowed with satwaguna) and lotus-eyed.

Jay.—अभियाता इत्यादि। भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गम् महाकुलीनत्वात् इति सर्वेषाम् उपरिस्थितम् गुणैः रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरम् पुरोऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशम् लोमशम् प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृहं वर्णाश्रमधर्माणां, ससत्त्वम् पराक्रम-योगात् पुष्करेक्षणं पद्मलोचनम् अभियाता अभिमुखेन यास्यति हनुमान्ः लुटिरूपम्।

Malli.—वरम् अभीष्टम् सर्वलोकप्रियम् तुङ्गम् गुणोन्नतम् रुचितम् सुन्दरम् पुरः पुरोभागे वक्षसि कर्कशम् भाग्यलक्षणत्वात् इति भावः। प्रथितं प्रख्यातं धाम सर्वाश्रयं तेजोमयं वा ससत्त्वम् सत्वसम्पन्नम् सात्त्विकं वा पुष्करेक्षणं पुण्डरीकाक्षं भूभृतम् राजानं रामम् अभि रामं प्रति यातः। पादार्द्धवृत्तिवत् श्लोकावृत्त्या यमकं महायमकम् उच्यते॥

CHARCHA

1. वरम्—श्रेष्ठम्; अभीष्टम्, सर्वलोकप्रियम्; popular; adj. to भूभृतम्।

2. तुङ्गम्—उन्नतम् the best, the highest. How? on account of his merits (Malli); on account of his high lineage (Jay), adj. to भूभृतम्।

3. रुचिरम्—adj, to भूभृतम्; handsome; .impressive.

4. पुरः—पुरतः; अग्रभागे, वक्षसि इत्यर्थः। अव्यय।

5. कर्कशम्—adj. to भूभृतम्। कठिनम् इति मल्लिः—and this indicates that he is fortunate. लोमशम् hairy—so says Jay.

6. प्रथितम्—प्रथ+क्त कर्मणि ; विख्यातम् ; famous ; adj. to भूभृतम्। Jay says—noted in the world. प्रथ is both भ्वादि and चुरादि। भ्वादि णिच्=प्रथयति, चुरादि=प्राथयति।

7. धाम—गृहम्, आश्रयः। कस्य आश्रयः? वर्णाश्रमधर्माणाम् इति जयः ; duties (or functions), befitting the castes and the different stages of life are strictly preserved by him. वर्णाश्रमविहितो यो धर्मः—तस्य रक्षकः (पालयिता) इत्यर्थः ; that is he was the defender of the Aryan faith and society. Malli says सर्वाश्रयः=सर्वेषाम् आश्रयः—with whom any one may seek protection on account of his majestic power as well as of his divinity. An alternative meaning is also suggested by Malli. It is तेजोमयम् majestic ; mighty. भूभृतम्इत्यस्य विधेयपदम्।

8. स-सत्त्वम्—सत्त्वेन सह वर्त्तमानः यस्तम् इति बहु। सत्त्वं—सत्त्वगुणः। अतएव ससत्त्वम्=सत्त्वगुणाश्रितम् ; सत्त्वगुणस्य आधिक्येन युक्तम् अतएव सात्त्विकम् ; possessing a considerable quantity of Satwaguna. यद्वा सत्त्वम्—बलम्, अतएव ससत्त्वम् शक्तिशालिनम्। Hence Jay says ससत्त्वम् पराक्रमयोगात्। तस्मिन् रामे पराक्रमस्य अस्तित्ववशात् स ससत्त्वः शक्तिशाली इति कथ्यते। Vigorous.

9. पुष्करेक्षणम्—adj. to भूभृतम्। पुष्करं पद्मम्। लक्षणया (by transference of epithet) पद्मपलाशम्, पद्मपत्रम्। पुष्करम् कमलपत्रम् इव ईक्षणे लोचने यस्य पुष्करेक्षणः। कमललोचनः। बहुव्रीहिः। तम् ; adj to भूभृतम्। ईक्षणम्—ईक्ष्यते अनेन इति ईक्ष्+ल्युट् करणवाच्ये। लोचनम्।

10. भूभृतम्—भुवम् पृथिवीं बिभर्त्ति पालयति इति भू+भृ+क्विप् कर्त्तरि =भूभृत् राजा। तम् ; obj to the verb अभियाता (Jay) or "अभि" इति कर्मप्रवचनीय युक्ते स्था (Malli).

11. अभियाता—अभि+या+लुट् ता ; its sub. is हनूमान् (understood). Malli takes it to be two words. अभि and यातः (not

(याता). यातः=या+क्त कर्त्तरि । गतः departed ; its subj. is हनूमान् (understood) ; whereas अभि is a कर्म प्रवचनीय denoting आभिमुख्य by the rules "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग-वीप्सासुप्रतिपर्य्यनवः" and "अभिरभागे" अभि denoting here लक्षण i.e. आभिमुख्य and this अभि being a karmapravachaniya governs भूभृतम् in the २या by the rule—कर्म्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया ।

Remark.

Note that माल्यवत्पर्वत is a mountaneous range some where in the chain of the ranges of the Eastern Ghat. Here was Rama pining for Sita's news.

And महेन्द्र पर्वत is another range of the same Eastern ghat and the ocean, where अङ्गद etc. were expecting the return of Hanumat. Again ऋष्यमूक पर्वत् is also in southern country, Here Rama and Sugriva became friends. Lastly किष्किन्ध्या is the capital seat of Bali was somewhere near about Mysore in southern India.

21. The monkeys trembled to see the wonderful speed of Hanuman.

आद्यन्तयमकम् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूभृतम् ।
हरयो वेगमासाद्य सन्त्रस्तामुमुहुर्मुहुः ॥२१॥

Prose.—चित्रम्, चित्रमिव विचित्रम्, भूभृतम्, आयातस्तस्य वेगम्, आसाद्य हरयः सन्त्रस्ताः (सन्तः) मुहुः मुमुहुः ।

Sara.—विचित्रवर्णैरञ्जितम्, पर्वतम्, प्रति आगच्छतः हनूमतः अद्भुतं वेगं वीक्ष्य अन्ये कपयः पुनः पुनः भयात् मूर्च्छां प्रापुः ।

Beng.—অদ্ভুত এবং ছবির ন্যায় বিবিধ বর্ণে রঞ্জিত সেই পর্ব্বত অভিমুখে আগমন কালে হনূমানের বেগ দেখিয়া বানরগণ ভয়ে পুনঃ পুনঃ মূর্চ্ছা যাইতে লাগিলেন।

N.B.—Jay takes चित्रम् to qualify वेगम्, but Malli takes it to qualify भूभृतम्। Here the assertion of Jay seems to be better. After him the prose order will be चित्रम् वेगम् आसाद्य and the Bengali will be अद्भुत वेग देखिया।]

Eng.—The monkeys repeatedly fainted out of fear to feel the wonderful speed of Hanuman moving towards the mountain, coloured (painted) like a picture.

Jay.—चित्रमित्यादि। भूभृतम् भूधरम्, पर्वतम् चित्रम् गैरिकादिभिर्नानावर्णम् अतएव चित्रमिव आलेख्यमिव। आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगम् जवम् चित्रम् अद्भुतम् आसाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्त्रस्ताः मुमुहुः। आद्यन्तयमकम् श्लोकस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात्।

Malli.—चित्रम् अद्भुतम् विचित्रं गैरिकादिनानावर्णमतएव चित्रम् इव आलेख्यमिव स्थितम्। ["आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः]। भूभृतं पर्वतं प्रत्यायातः आगच्छतः। यातेर्लटः शतरि ङस्। तस्य हनूमतो वेगम् आसाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्त्रस्ता मुहुः पुनः पुनः मुमुहुः मोहं गताः। श्लोकाद्यन्तयमकम्। इति यमकाधिकारः शब्दालङ्कारभेदः।

CHARCHA.

1. चित्रम्—अद्भुतम्, surprising ; adj. to भूभृतम् (Malli), to वेगम् (Jay).

2. चित्रम् इव = आलेख्यम् इव ; like a picture.

3. विचित्रम्—adj to भूभृतम्। विविधम् बहुप्रकारम् चित्रम् वर्णम् यस्य तमिति बहु। of variegated colours. Why ? on account of

the presence of so many types of minerals such as गैरिक and the like in it.

5. सुस्रुतम्—obj. to आयातः।

5. आयातः—आ+या+शतृ; then षष्ठी विभक्तेरेकवचनम्; qualifies तस्य। Note—आ+इ+शतृ gives आयतः as in "चतुरस्रोयनिधीनिव आयतः"—Kirata II.

6. तस्य—हनूमतः; सम्बन्धे षष्ठी; the सम्बन्ध being with वेग।

7. वेगम्—जवम speed; obj. to आसाद्य।

8. आसाद्य—प्राप्य; आ+सद्+णिच्+ल्यप्। feeling; finding.

9. हरयः—वानराः; subj. to मुमुहुः।

10. सन्त्रस्ता—सम्+त्रस् (=त्रसते)+क्त कर्त्तरि; adj. to हरयः भीताः; frightened.

11. मुहुः—पुनः पुनः (repeatedly), अव्ययम्। But Jay says that it means क्षणम् (for a moment). After him मुहुः=मुहूर्त्तम्; Jay's meaning is better; for constant मोह of other monkeys shows unnerving of these and reflects discredit to the monkey legion.

12. मुमुहुः—मुह+लिट्+उस्। मोहं गताः। Fainted; or rather were taken aback. आश्चर्यान्विताः बभूवुः। This gives a better idea.

Remark.

The यमक occuring here is called. आद्यन्तयमकम्—because it is seen at the beginning as well as at the end of the sloka. See Jay "श्लोकस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात्"।

Here ends Yamaka and with it the chapter of शब्दालङ्कार here; अर्थालङ्कार are incidental and insignificant here; next will begin the examples of अर्थालङ्कार as will be pointed out below.

22 sl.—[Jay—अर्थालङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेन अनेकप्रकारः। तत्र वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकमुच्यते। तदादिमध्यान्तभेदात् त्रिविधम् इति दर्शयन् आह—]—

22. When marching to Ram, Hanuman variously amused himself.

आदिदीपकम्।

गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः,
कूलस्थितांस्तानि तरूनधुन्वन्।
पुष्पास्तरांस्तेऽङ्गसुखानतन्वन्,
तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥२२॥

Prose.—गच्छन् स पयोधेः वारीणि अकिरत्। तानि कूलस्थितान् तरून् अधुन्वन्, ते अङ्गसुखान् पुष्पास्तरान् अतन्वान्। तान् मन्मथिनो किन्नरा अध्यतिष्ठन्।

Beng.—যাইতে যাইতে হনুমান্ সমুদ্রের জল ছিটাইতে লাগিলেন, ঐ জল কূলে অবস্থিত বৃক্ষ রাজিকে কম্পিত করিতে লাগিল ; (কম্পমান) তরুগণ দেহসুখজনক পুষ্পশয্যা বিস্তারিত করিল এবং কামার্ত্ত কিন্নরগণ ঐ শয্যায় উপবেশন করিল।

Eng.—While going he sprinkled (scattered) the water of the sea which (at once) shook the trees on the shore ; they (on their part) spread masses of flowers (pleasing to the body) ; which, the lusty Kinnars occupied (for these masses of flowers formed into पुष्पशय्या)।

Jay.—गच्छन् इति। 'स हनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधेः' वारीणि वेगजेन वायुना 'अकिरत्' विक्षिप्तवान्'। 'तानि' वारीणि आक्षिप्तानि 'कूलस्थितान् तरून् अधुन्वन्' कम्पितवन्ति। [धूञ् कम्पने इति अत्र सौवादिकः]। ते तरवः कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पप्रायान् प्रकरान् [आस्तीर्यन्त इति—ऋदोरप् (३।३।५७)] अङ्ग

सुखान् मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतून् अतन्वन् विस्तारितवन्तः। 'तान् पुष्पास्तरान्' किन्नराः 'मन्मथिनः कामवन्तः अध्यतिष्ठन्' अध्यासितवन्तः [''अधिशीङ्—'' (१।४।४६) इत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा॥ आदिदीपकम् इति क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात्। द्विविधं हि आदिदीपकम्। एकतिङनेकतिङसहितं च। तत्र यत् पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशम्। यथाह भामहः—मदो जनयति प्रीतिमानन्दम् मानभंगुरम्। यत् प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसह्याम् मनसः शुचम् इति। यत्तु द्वितीयम् तत् समस्तवाक्यार्थप्रकाशं यथेदम् एव। तत्र हि उत्तरेषाम् वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात्। तस्मिन्नसति शेषानामस्फुटत्वात्। पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत तत् प्रतीपदीपकम् नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थम्। तद् यथा—तृष्णां छिन्धि; भज क्षमां जहि मदं, पापे रतिं मा कृथाः, सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीमासेवस्व विद्वज्जनान्। मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय, प्रख्यापय स्वान् गुणान्। कीर्त्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम्—इति। शेषो यदत्र परस्परमसंबद्धमिति।

Malli.—अथार्थलङ्काराः। गच्छन् इति। 'स हनूमान् गच्छन्' वेगेन पतन् 'पयोधेः वारीणि अकिरत्' विक्षिप्तवान्। 'तानि' विक्षिप्तवारीणि 'कूले स्थितान् तरून् अधुन्वन्' अकम्पयन्। धूता त्वचा अङ्गानां सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान्। पचाद्यच्। पुष्पास्तरान् कुसुमतल्पान्यतन्वन् 'तान' पुष्पास्तरान, 'कामिनः किन्नराः अध्यतिष्ठन्' अधिष्ठितवन्तः। अत्र वारिविक्षेपादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः। तथा च सूत्रम्-पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमालेति॥''

CHARCHA.

1. अकिरत्—कॄ+लङ्-द। किरति etc. scatters. Now. सः।

2. पयोधेः—पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस्+धा+कि अधिकरणवाच्ये। तस्य, related to वारीणि।

3. कूलस्थितान्—कूले स्थितास्तान्, इति सुप्सुपा; adj. to तरून्।

4 अधुन्वन्—धु+लङ्, अन्। Nom तानि(=वारीणि); there are so many धू and धु roots i.e. धू कम्पने is found in several गणs, e.g. भ्वादि, स्वादि, क्र्यादि, तुदादि &c. धु to shake धुनोति, धुनुते ; it is used as स्वादि here ; धू to shake धवति—धवते। धू to shake धुवति। धू to shake धूनोति, धूनुते। धू to shake धुनाति, धुनीते। धू to shake धूनयति ध नयते। धवयति is also seen. See also our Kirata XIV. 47 under "विधूनयन्ती"।

5. अङ्गसुखान्—अङ्गानां सुखास्तान् इति ६तत्। सुखयति इति सुख (नाम धातु)+अच् by the rule पचाद्यच्। सुखकरः, pleasing (agreeable) to the body. पुष्पास्तरान्—पुष्पाणाम् आस्तराः तान् इति ६तत्। आस्तरः—प्रकरः इति जयः। समूहः masses. तल्पम् इति मल्लिः। शय्या bed. आ+स्तृ +अप्=आस्तरः।

6. अतन्वन्—तन्+लङ्अन। तनोति etc, spread ; scatter ; Nom. ते।

7. तान्—Refers to पुष्पास्तर। अधिशीङ्स्थासां कर्म इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ; obj. to अध्यतिष्ठन्।

8. किन्नराः—किम् (कुत्सितः) नरः इति किन्नरः। किमः क्षेपे इति सूत्रेण समासः। किन्नरः देवयोनिविशेषः।

9. मन्मथिनः—मन्मथ+अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः। मन्मथः कामः। मनस्+मथ+क कर्त्तरि, निपातने सिद्धम् ; or मतो मथः=मन्मथः। मन्मथिनः—मदानाक्रान्ताः, कामार्त्ताः, lusty, victims to cupid.

10. अध्यतिष्ठन—अधि+स्था+लङ अन्। अध्यासितवन्तः। occupied. Jay following the Mss sees here दीपक and indeed we have here आदिदीपकम्। 'Bhatti seems to follow some old Rhetoricians. Trivedi says, the order of अलङ्कार here in most cases seems to be identical with that of उद्भट's अलङ्कारसंग्रह॥

Remark.

The Rhetoric (अर्थालङ्कार) occuring here however is कारणमाला acc. to later school of Rhetoricians ; "परम् परम् प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता—तदा कारणमाला स्यात्"—इति साहित्यदर्पणे। Kavyaprakasa of Mammata has "यथोत्तरं चेत पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यात्" ॥ Here the first sentence serves as the cause of the next one. As Hanuman scattered the water, so it (the water) shook the trees ; as they were shaken so they shed masses of flowers pleasing to the limbs ; as they were pleasing to the limbs and fell down upon the ground—So the Kinnaras took their seats upon them. Thus the first line serves as the immediate cause of the next one and so कारणमाला occurs. Malli follows this view of later school of Rhetoricians beginning with मम्मट &c. and his quotation seems to be from अलङ्कारसर्वस्व of Rajanaka Ruyyaka. But the name of Karanamala does not occur in Kavyadarsa or in the Mss here ; so Jay legitimately contends that the Rhetoric contained in the sloka is दीपक as proposed by old school of Rhetoricians ending with दण्डिन etc ; the particular kind of Dipak occuring here is known as आदिदीपक। Now the definition of दीपक as given by the later school of Rhetorics like विश्वनाथ the author of Sahityadarpana, does does not apply here. He says :—

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः दीपकन्तु निगद्यते, अथ कारकमेकं स्यादनेकासुक्रियासु चेत्। It is out of the question here. Jay says :—वाक्यार्थप्रकाशनात्दीपकम्। क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम्। द्विविधं हि आदिदीपकम्। एकतिङन्तसहितम् तथा अनेकतिङन्तसहितम्। अत्र अनेकतिङन्तसहितं दीपकम्।

एतत् तु समस्तवाक्यार्थप्रकाशम् उत्तरेषां वाक्यानाम् आद्येनैव दीपनात्।" Kavyadarsa says:—"जाति क्रिया गुण द्रव्यवाचिनैकत्रवर्त्तिना। सर्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा।" तत्र आदिक्रियादीपकम्—, आदिजाति दीपकम्, आदिगुणदीपकम्, आदिद्रव्यदीपकम् इति आदिदीपकम् चतुर्विधम्। If आदिदीपक is here, then it must be आदिक्रियादीपकम्। But the example of आदिक्रियादीपकम् as shown in Kavyadarsha does not support it. Hence it appears that "क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम्" as said by Jay is not the same as the आदिक्रिया दीपक of Kavyadarsa. Kavyadarsa's मालादीपकम् fits in well here. So it is rather मालादीपक according to काव्यादर्श। By a careful reading of the statement of Jay that "उत्तरेषाम् वाक्यानां आद्येनैव दीपनात्" we are led to assume that what Malli and Sahityadarpana call कारणमाला, is called अनेकतिङ्सहितम् आदिदीपकम् by the Mss. and Jay, the very name कारणमाला being absent with the early Rhetoricians as testified by Kavyadarsa—which does not mention the name of Karanmala. According to Kavyadarsa it should be मालादीपकम् as already said.

[अत्र इदमवधेयम्—यदा उपमानस्य तथा उपमेयस्य एकधर्मेण सह सम्पर्को भवेत् तदा दीपकम् स्यात्; यथा "अनेकानाम् क्रियाणाम् एकः एव कर्त्ता स्यात्; तदापिदीपकम् इति साहित्यदर्पणमते। जयमङ्गलमते दीपकन्तु त्रिविधम् आदि दीपकम्, मध्यदीपकम्, तथा अन्त्यदीपकम् च; एषु यत् आदिदीपकम् तत्र आदौ एव क्रियापदम् श्रूयमाणं स्यात्, आदिदीपकम् द्विविधम् एकक्रियायुक्तम् तथा अनेक क्रियायुक्तम्। एकक्रियायुक्तम् आदिदीपकम् इति श्रवणेन प्रतीयते यत् एकायाः क्रियायाः यदा बहवः कर्त्तारः स्युस्तदाऽऽदिदीपकम् स्यात्; तत्र क्रिया च आदौ वक्तव्या, (एतत् काव्यादर्शे स्वीक्रियते) तत्र आदिक्रियादीपकस्य यत् लक्षणं दृश्यते, तत्तु एवम्प्रकारमेव। अत्र श्लोकेतु एवंविधम् आदिदीपकम् (आदिक्रियादीपकम्)

न वर्त्तते। किं तर्ह्येव? अनेकतिङ्सहितं (अनेकक्रियायुक्तम्) आदिदीपकम् इति जयमंगलः। इदं हि समस्तवाक्यार्थप्रकाशकम्। कीदृ? उत्तरेषां वाक्यार्थानाम् आद्येनैव दीपनात्। तथा अकृते सति शेषाणां अस्फुटत्वं जायते।

ननु एकतिङ्सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं न प्रदर्श्य कथं कविः अनेकतिङ्-सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं दर्शयति? उच्यते—आदिदीपकम्, मध्यदीपकम्, अन्त्यदीपकं च इति विविधात् दीपकात् अन्यत् प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थदीपकं विद्यते इति ज्ञापयितुम्। अस्य उदाहरणं जयमंगलेन प्रदर्शितम्। एवं यत्तु अनेकतिङ्सहितम् आदिदीपकं उत्तरेषां वाक्यानाम् आद्येनैव प्रकाशकम् जयमंगलेन कथितं, तत्तु परवर्त्तिना आलङ्कारिकेण साहित्यदर्पणेन मल्लिनाथेन च न स्वीकृतम्। एवम्विधे स्थले साहित्यदर्पणमते मल्लिनाथमते च कारणमाला नाम अलङ्कारः भवेत्। काव्यदर्शे कारणमालायाः नाम न दृश्यते। तन्मते तु दृश्यते—मालादीपकम्; तथाहि :—

> शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्धै पक्षः पञ्चशरस्य सः।
>
> स च रागस्य रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः॥ इति उदाहरणं काव्यादर्शे।

तदनन्तरं च—

> इत्यादि दीपकत्वेऽपि पूर्वं पूर्वव्यपेक्षिणी
>
> वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम्।

अतएव अत्र श्लोके साहित्यदर्पणमते कारणमाला, मल्लिनाथमतेऽपि सा, काव्या-दर्शमते मालादीपकम्, जयमङ्गलमते तथा ग्रन्थकारमते तु अनेकतिङ्सहितम् आदि-दीपकम्। अत्र यो मतभेदः स तु नामभावे एव नतु विषये इति सर्वम् अवदातम्॥

N.B.—Prof. Trivedi says, Jay quotes this दीपक from Bhamaha, a very old Alankarika; his work is scarcely available now.

23. Hanuman reaches the mountain where other monkeys were awaiting him.

अन्तदीपकम् ।

स गिरिं तरुखण्डमण्डितं
समवाप्य त्वरया लतामृगः ।
स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः
कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥२३॥

Prose.—स लतामृगः तरुख(ष)ण्डमण्डितं गिरिं त्वरया समवाप्य स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः (सन्) मुदितैः कपिसैन्यैः (आत्मानम्) अमण्डयत् ।

Beng.—সেই শাখামৃগ (হনূমান) বৃক্ষরাজিভূষিত পর্ব্বতে দ্রুত উপস্থিত হইয়া মৃদু হাস্যের দ্বারা কার্য্যসিদ্ধি জ্ঞাপন করতঃ প্রহৃষ্ট কপি-সৈন্যের দ্বারা পরিবেষ্টিত হইলেন।

Eng.—That monkey, having quickly got to the hill abounding with series of trees, indicated his success with a smile and had the monkey army round himself.

Jay.—स गिरिम् इत्यादि—स 'लतामृगः' हनूमान् प्रयोजककर्त्ता। 'गिरिम्' अङ्गदादिभिरध्यासितम् 'तरुखण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितः" हृष्टैः प्रयोज्यकर्त्तृभिः अमण्डयत् [मण्ड भूषायाम् इति भौवादिकः, चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूतैरिति योज्यम्]। मुदितत्वे कारणमाह—'स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः' ईषद्धसितप्रकटीकृतसीतोपलब्धिनिश्चयः। अन्तदीपकमिति क्रियापदस्य अन्ते निर्द्दिष्टत्वात् ॥

Malli.—स इति। 'स लतामृगो' हनूमान् 'तरुषण्डमण्डितं गिरिं' महेन्द्रं 'त्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्य्यनिश्चयः' सूचितकार्य्यसिद्धिः सन् अतएव 'मुदितैः' हृष्टैः 'कपिसैन्यैरमण्डयत्' आत्मानम् अलञ्चकार सद्यस्तैः परिवेष्टि-

तोऽभूत् इत्यर्थः। तत्तस्य मण्डनमिति भावः। [अत्र स्मितदर्शितेत्यादि पदार्थस्य विशेषणगत्या चतुर्थपदार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकम् काव्यलिंगम्। "हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् उदाहृतम्" इति लक्षणात्] ॥२३॥

CHARCHA

1. लताप्लगः—लतानां प्लगः इति ६ तत्। शाखामृगः। Monkey. प्रयोजक कर्त्ता of the verb अमण्डयत्। The name is appropriate here.

2. तरुखण्डमण्डितम्—adj. to गिरिम्। तरूणां खण्डः समूहः इति ६तत्। तैः मण्डितं भूषितम् इति ३तत्; decorated with a row of trees. Malli. reads तरुषण्डमण्डितम्। Here षण्डम् may be a suffix added to तरु to signify variety and plurality; or षण्ड is समूह, a separate word. Thus अमरटीका has "षण्डः समूहे"; cf. नलिनीषण्डम् नलिनी समूहः। Hindusthanis pronounce ष like ख, hence this similarity of meaning. The गिरि was beset with groups of various trees.

3. त्वरया—प्रकृत्यादित्वात् तृतीया।

4. समवाप्य—सम् + अव + आप् + ल्यप्। प्राप्य।

5. स्मित etc.—स्मि + क्त भावे स्मितम् = मृदुहास्यम्। दृश् + णिच् + क्त = दर्शितः (कर्म्मणि)। कृ + ण्यत् = कार्य्यम् (कर्म्मणि)। निस् + चि + अप् भावे = निश्चयः। स्मितेन दर्शितः इति ३तत्। हास्येन सूचितः। कार्य्यस्य निश्चयः इति ६तत् = कर्मसिद्धिः। स्मितदर्शितः कार्य्यनिश्चयः येन स इति बहु; adj. to लताप्लगः।

6. मुदितैः—मुद् + क्तः कर्त्तरि; adj. to कपिसैन्यैः।

7. कपिसैन्यैः—कपिरिव सैन्यं इति कर्मधा। or कपीनां सैन्यम्। प्रयोज्य कर्त्ता of the verb अमण्डयत्।

8. अमण्डयत्—मण्ड् (मण्डति भ्वादि परस्मैपदी) + णिच् + लङ् द।

Jay says that अमण्डयत् is the causative form of the भ्वादि

root मण्ड्; there is another मण्ड् of the चुरादि class, and if अमण्डयत् be a form of that मण्ड्, then कपिसैन्यैः should be parsed as करणे तृतीया। The object of अमण्डयत् is आत्मानम् understood. अमण्ड-यत् = अलञ्चकार—adorned; the monkey surrounded Hanuman and this was an act of decoration to him—so says Malli. Thus—कपिसैन्यः आत्मानं मण्डति (ते)=(in णिच्) आख्यानम: कपिसैन्यैः आत्मानमण्डयत् or गिरिममण्डयत्।

Remark.

The rhetoric occuring here is काव्यलिङ्ग according to Malli. Sahityadarpan defines it saying "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते"। Here the adjective स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः is the cause of the fourth line "कपिसैन्यैः मुदितैः अमण्डयत्"; as he indicated success with a smile, so the monkey forces beset him with welcome. Hence काव्यलिङ्गम् stands here. This rhetoric is not admitted by Dandin. Jay (following Mss) contends that here occurs what is called अन्तदीपकम्—the verb being placed last. But the example of अन्तक्रियादीपकम् as found in Kavyadarsa does not fit in well with this sloka. Hewever the statement of Jay is after the Mss (=Manuscript) and not in accord with the rules laid down in Sahityadarpan etc; nor he follows Kavyadarsa. Most probably he to support Mss follows some other Rhetoricians such as Bhamaha and the like as hinted before. And indeed the Mss here reads अन्तदीपकम्। So Jay justifies this with ref. to some old school of आलङ्कारिकग्रन्थ now lost to us. In other words, Jay to defend the Mss and so our Bhatti calls this figure अन्तदीपक, for the क्रिया is at the end of the sloka here. but Dandin the oldest

of आलंकारिक whose work is available (see काव्यादर्श) says that for दीपक we must have more than one sentence. Dandin's अन्तदीपक is given in "जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् चलंकुसुम-धन्वन:'। Indeed Bharat Mallik seems to be of this opinion, for he construes here गिरिमगच्छयत् and कपिसैन्यैश्वासगच्छयत्। But this construction seems irrational. Dandin's def. of दीपक as quoted by us in the previous sloka also does not apply here, nor the def. of it given by modern आलंकारिकs like मम्मट, विश्वनाथ (author of साहित्यदर्पण) or जगन्नाथपण्डित (author of रसगंगाधर) &c. does apply here. So the best course to defend the Mss. and Jay. is that they follow some very old अलङ्कारग्रन्थ like भामह etc. whose work is nowlost to us. Thus Jay says "क्रियापदस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् अन्तदीपकम्"। We again say—Malli following modern school all along sees काव्यलिंग here and his def. seems to be from Vidyanatha's Prataparudra.

24. Hanuman's speed seemed to be far superior to that of the wind, light or Garuda.

मध्यदीपकम् ।

गरुड़ानिलतिग्मरश्मय:, पततां यद्यपि सम्मता जवे ।
अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥२४॥

Prose.—पततां जवे गरुड़ानिलतिग्मरश्मय: यद्यपि सम्मता: तथापि ते कृतार्थ-मागतम् तम् अतीव अमन्यन्त ।

Beng.—যদ্যপি শীঘ্রগামীদের মধ্যে বেগবিষয়ে গরুড়, বায়ু এবং সূর্য্যই সকলের অভিমত (সর্ব্বত্র প্রসিদ্ধ), তথাপি অত্যল্প কালের মধ্যে

কার্য্যসিদ্ধি করিবা আগত হনুমানকে তাহারা ঐ সকলের চেয়ে অধিকতর বেগশালী মনে করিলেন।

Eng.—Though Garuda, wind and the sun with hot rays are thought to be the most swift amongst the speedy, yet they (the monkeys) deemed him (Hanuman) superior (to these) as he came out successful in no time.

Jay.—गरुड़ेत्यादि—'पततां' गच्छतां मध्ये यद्यपि 'गरुडादयः जवे' वेगविषये 'संमता.' अभिमताः 'तथापि तं हनूमन्तम् अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव जविनं ते कपयः अमन्यन्त'। मन्यतेर्लङि रूपम्। मध्यदीपकमिति क्रिया-पदस्यमध्ये निर्द्दिष्टत्वात्॥

Malli.—गरुड़ेति। 'पततां' गच्छतां' मध्ये 'जवे' वेगविषये 'गरुडानिलतिग्मर-श्मयः तार्क्ष्यवायुसूर्य्याः 'संमता यद्यपि' प्रसिद्धा एव इत्यर्थः। ["यद्यपीत्यवधारणे" इति केशवः] तथापि 'ते वानराः अचिरेण' अविलम्बेन 'कृतार्थं' कृतकार्य्यं सन्तम् "आगच्छन्तम् हनूमन्तमतीव अमन्यन्त'—तेभ्योऽपि अधिकजवं मेनिरे इत्यर्थः। तदधिक-जवत्वेऽचिरेण कृतार्थमागतमिति विशेषणेन हेतूक्तेः पूर्ववत् पदार्थहेतुकम् काव्य-लिङ्गम् अलङ्कारः। तन्मूला च तदधिकजवासंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-रित्यलङ्काराणांगिभावेनसङ्करः॥ [अत्र गच्छन्नित्यादि श्लोकत्रये क्रमादाद्यन्तमध्या-वसानेषु क्रियापदप्रयोगात् आद्यान्तमध्यादीपकानि इत्युक्तं जयमङ्गलाकारेण तत् परममङ्गलम्लक्षणापरिज्ञानात्। अत्र—प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्त्यं तुल्यधर्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र दीपकम् तन्निगद्यते—इति लक्षणगन्धस्य अपि असंभवत् इत्यलं व्रथालापैः] ॥२४॥

CHARCHA

1. पततां—पत्+शतृ षष्ठी बहुवचने। गच्छताम्; धावतां मध्ये। शेषे or सम्बन्धे षष्ठी। पतत् also means पक्षिन्। See "पततां पतताम्," ante.

2. जवे—वेगे। विषयाधिकरणे सप्तमी। जु+अप्=जवः।

3. गरुड़ etc—गरुड़श्च अनिलश्च तिग्मरश्मिश्च इति द्वन्द्वः। तिग्मः रश्मिः किरणः यस्य स तिग्मरश्मिः=सूर्य्यः। Hot-rayed sun. By तिग्मरश्मि we propose to take light that comes out of the sun. For in Physics, light's force is very speedy.

4. सम्मताः—सम्+मन्+क्त कर्म्मणि ; वर्त्तमाने क्तः—by the rule "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च।" अतएव जनानां संमता अभिमताः इति कर्त्तरि षष्ठी। शीघ्रगामित्वेन गणिताः इत्यर्थः।

5. अचिरेण—न चिरं अचिरम् नञ्समासः। तेन। अचिरेण। or—न चिरेण =अचिरेण It is an अव्यय। अपवर्गे ३या। Compare "अचिरेण परस्य भूयसीम्' &c Kirata II.

6. कृतार्थम्—कृतः साधितः अर्थः उद्देश्यः येन स कृतार्थः। तम्, adj. to तम्।

7. अति इव—Here अति may be said to be a Karmapravachaniya by the rule—अतिरतिक्रमणे च। Hence तान्। अति अतिक्रान्तः वेगविषये गरुड़ादीन् अतिशयितः इव इत्यर्थः ज्ञेयः।

8. अमन्यन्त—मन्+लङ् अन्त। मतवन्तः। Nom. ते।

Remark.

Malli says that—here the rhetoric (fig.) is काव्यलिंगम्—because कृतार्थ stands as the हेतु of his being esteemed as the speediest. "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते।" From the very basis of काव्यलिंग stands another rhetoric it is अतिशयोक्तिः—defined by Dandin as such :—विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ; असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा। It is of five types (i) भेदे अभेदः (ii) अभेदे भेदः (iii) सम्बन्धे असम्बन्धः (iv) असम्बन्धे सम्बन्धः and (v) कार्य्यहेत्वोः पौर्वापर्य्यात्ययः (affirming the priority of the effect and

posteriarity of the cause). अत्र असम्बन्धे सम्बन्धः। And these two are interrelaed by अंगांगिभाव and so these form संकर here (cp. "अंगांगित्वे लंकृतीनां... भवति सङ्करः"); Hanuman came successful in no time and so he was thought to be the speediest. Thus his being "successful" (कृतार्थ) is the cause of the estimation he met with. So here is Kavyalinga; again as he was thought to be speedier than Garuda and others—a quality which he really did not possess—so here is असम्बन्धे सम्बन्धः; गरुड़ादिभ्यः अधिकतरेण जवेन सह हनूमतः सम्बन्धो नास्ति, तथापि ते तं गरुड़ादिभ्यः अपि वेगवत्तरम् अमन्यन्त; अतएव असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः।

Again—व्यतिरेक is also possible, शब्दोपात्ते प्रतीते साहश्ये वस्तुनोर्द्वयोः। तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते॥ अत्र गरुड़ादिभ्यः वेगविषये हनूमतः आधिक्यकथनात् व्यतिरेकोऽपि सम्भवति॥ Jay. following the Mss rightly also contends that here is मध्यदीपक as the verb stands in the middle of the sentence. Malli attacks the view of Jay for such a definition is not to be met with anywhere. जव is connected with गरुड़ः, अनिलः and सूर्य्य and so we may have तुल्ययोगिता here. As regards दीपक—we should say that it may be farfetched here; the उपमानs and the उपमेय—all bear connection with जव and here is अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धः; but the जव of उपमेय (Hanuman) is said to exceed the जव of all the उपमानs, so दीपक is not strictly speaking available here. This is malli's view. But we support the Mss and Jay by saying (as before) that this is perhaps based on some old works as of भामह &c. now lost to us. and Malli's attack against Jay is thus rather unjust.

22. Hanuman now appeared like a mountain amongst the monkeys.

रूपकम् ।

व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभित्तिः ।
च्युतशोणितबद्धधातुरागः शुशुभे वानरभूधरस्तदाऽसौ ॥२५॥

Prose—व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभित्तिः, च्युतशोणितबद्ध-धातुरागः असौ वानरभूधरः तदा शुशुभे ।

Beng.—হনূমান তখন পর্ব্বতের ন্যায় শোভা পাইতে লাগিলেন। (পর্ব্বতকন্দরে সর্প থাকে) তাঁহারও ব্রণরূপ কন্দরে শস্ত্ররূপ সর্প লীন ছিল। (পর্ব্বতের কঠিন ও বিশাল ভিত্তি থাকে) তাঁহার প্রশস্ত বক্ষঃস্থলই কঠিন ও বিশাল ভিত্তি। (পর্ব্বতে ধাতু সমূহের রক্তিমা দৃষ্ট হয়) তাঁহার দেহ হইতে যে রক্ত পড়িতেছিল তাহাই ধাতুরক্তিমা (ধাতুর রক্তিমা তুল্য বোধ হইতেছিল)।

Eng.—Then shone the monkey like a mountain; the weapons attached to his wounds playing the parts of snakes hidden in the caves; his extensive chest appearing as the vast hard barrier; and the blood oozing out (of his body) representing the red-ness of minerals therein.

Jay.—व्रणेत्यादि—असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः। उपमितं (२।१।५६) इत्यादिना समासः। तदा तस्मिन् वानरमध्यागमनकाले कृतार्थे. शुशुभे शोभते स्म। व्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव। शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पाः; व्रणकन्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पाः यस्य। वक्षःस्थलं कर्कशोरुभित्तिरिव। सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः। शोणितं बद्धधातुराग इव श्लिष्टगैरिकादिराग इव, स च्युतो यस्य। सर्वत्र उपमितम् (२।१।५६) इत्यादिना समासः। रूपकमिति सावयवेन भूधरेण उपमानेन

सावयवस्य कपेरुपमेयस्य तत्स्वभावतया अध्यारोपितत्वात्। यथोक्तम्,—उपमानेन तुल्यत्वम् उपमेयस्य रूप्यते। गुणानां समतां दृष्टा रूपकं नाम तद्विदुः इति।

Malli.—व्रणेति॥ व्रणाः प्रहारमार्गाः तेषु एव कन्दरेषु दरीषु लीनाः शस्त्राणि वाणा एव सर्पाः यस्य सः। पृथुवक्षःस्थलमेव कर्कशोरुभित्तिस्तटं—यस्य सः। च्युतं स्रुतं शोणितमेव वद्धो घनीभूतो धातुरागो यस्य सः। असौ वानर एव भूधरोऽद्रिस्तदा शुशुभे। सावयवरूपकम्॥

CHARCHA.

1. व्रणकन्दरलीन—शस्त्रसर्पः—adj. to वानरभूधरः। व्रणाः=प्रहारजनितानि क्षतानि, wounds; कन्दराः—पर्वतगुहाः। व्रणा एव कन्दरा इति कर्मधारयः। (Malli); यद्वा—व्रणा कन्दरा इव इति उपमित समास—by the rule "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (२।१।६) (Jay); यद्वा व्रणरूपा कन्दरा इति रूपककर्मधारयः। This compound is—admitted by rhetoricians and not by grammarians. They usually call it शाकपार्थिवादि तत्। शस्त्राणि आयुधानि missiles. शस्त्राणि एव सर्पाः इति कर्मधारयः (Malli) or उपमितः (Jay) or रूपकः। लीनः—ली+क्त कर्त्तरि। व्रणकन्दरेषु लीनाः इति सुप्सुपा। व्रणकन्दरलीनाः शस्त्रसर्पाः यस्मिन् सः, यस्य स वा इति वहु—।

2. पृथु—&c. पृथु=विशालम् wide. वक्षसः स्थलम् इति ६तत्; यद्वा वक्षः एव स्थलं कर्मधारयः। यद्वा प्रशस्तं वक्षः वक्षःस्थलम् इति कर्मधारय by the rule "प्रशंसावचनैश्च"। पृथु वक्षःस्थलम् इति कर्मधारयः। कर्कशं कठिनम् hard, stony, rocky. उरु—extensive. कर्कशश्च असौ उरुश्च इति कर्कशोरुः कर्मधारयः। भित्तिः=भिद्+क्तिन् कर्मणि। कर्कशोरुः या भित्तिः इति कर्मधारयः। पृथुवक्षस्थलमेव कर्कशोरुभित्तिः यस्य स इति; यद्वा पृथुवक्षस्थलं कर्कशोरुभित्तिः यस्य स इति वहु—। adj. to वानरभूधरः।

3. च्युतशोणितबद्धधातुरागः—adj. to वानरभूधरः। च्यु (च्यवते)+क्त कर्त्तरि=च्युत। च्युतं स्रुतं (dropped) शोणितमिति कर्मधा। क्षरितं यत्

रक्तम्। धातोः रागः इति ६तत्। धातु—metal; गैरिकादिरक्तवर्णानि उपलानि। रागः—रञ्ज+घञ्=रागः (भावे)—रक्तिमा—redness, ruddiness. बद्धः=बन्ध+क्त कर्त्तरि; संलग्नः, attached. बद्धः यो धातुरागः इति कर्मधा। च्युतशोणितम् एव बद्धधातुरागो यस्य स इति; यद्वा च्युतशोणितरूपः बद्धधातुरागः यस्य स इति वहु।

4. वानरभूधरः—subj. to शुशुभे। धरति इति धरः। पचाद्यच्। धृ+अच्=धरः। भुवः धरः इति ६तत्; पर्वतः। वानररूपः भूधरः इति रूपकसमासः; समास; उपमित इति जयः, कर्मधारयः इति मल्लिः।

5. शुशुभे—शुभ+लिट्‌ए। Nom. वानरभूधरः।

Remark.

The rhetoric occuring here is रूपक defined by Dandin as उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते। It takes place where the उपमेय is said to be identical with उपमान; here is what is called सावयवरूपकम् (called अवयवरूपकम् by Dandin)—because the उपमेय (हनूमान् here) with all his parapharnelia is said to tally with उपमान् (भूधर here) with all its parapharnelia.

26. The other monkeys shone like so many slopes round Hanuman.

[अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः। एतद् विशिष्टोपमायुक्तं रूपकम्]।

चलपिंगकेशरहिरण्यलताः
स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः।
कलधौतसानव इवाथ गिरेः,
कपयो बभुः पवनजागमने ॥२६॥

Prose,—अथ पवनजागमने चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः, स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः कपयः गिरेः कलधौतसानव इववभुः।

Beng.—অনন্তর হনুমানের আগমনে বানরগণ (তাঁহার চারি পার্শ্বে) পর্ব্বতের সুবর্ণময় সানুপ্রদেশের ন্যায় শোভা পাইতে লাগিলেন। [হনুমান্ নিজে পর্ব্বত; কপিগণ সানুপ্রদেশ। সানু প্রদেশের সাদৃশ্য কোথায়?] বানরগণের দোদুল্যমান পিঙ্গলবর্ণ কেশর রাজিই কপিসানুর স্বর্ণলতা, আর তাহাদের বিকসিত নয়নপঙ্ক্তিই সানুর মণিসমষ্টি।

Eng.—Then, at the arrival of Hanuman, the (so many) monkeys shone (round him) like golden vales or slopes round a hill : thus the wavering brown manes representing the golden creepers therein and their thin glazing rows of eyes playing the part of array of gems.

Jay.—चलेत्यादि—'अथ पवनजागमने' हनुमदागमने "कपयो गिरेस्तस्यैव कलधौतसानव इव" सौवर्णाद्रिदेशा इव 'वभुः' शोभन्त स्म। 'पिङ्गकेशराणि' पिंगल सटाः तानि हिरण्यलता इव' सुवर्णलता इव तास्वला येषां कपीनाम्। नेत्रपङ्क्तयो मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषाम् इति। एतदपि रूपकमेव। किन्तु कलधौतत्वेन सानूनां विशिष्टत्वात् विशिष्टोपमायुक्तं कमलकं नाम॥

Malli.—चलेति। 'अथ पवनजागमने' हनुमत्समागमे सति 'चलाः पिंगलाः' पिशंगाः 'केशराः' सटा एव 'हिरण्यता येषां' ते; 'स्फुटानि' विकसितानि 'नलाण्येव चारवो मणिसंहतयो येषां' ते। 'कपयो'ऽङ्गदादयो 'गिरेः' हनुमान् एव गिरिस्तस्यैव 'कलधौतसानवः' कनकप्रस्था इव वभुरित्युत्प्रेक्षा॥

CHARCHA.

1. पवनजागमने—पवनात् जायते इति पवन+जन्+ड। पवन-तनयः। तस्य आगमनम्। ६तत्। तस्मिन् इति कालाधिकरणे or भावे ७मी। तस्य आगमनकाले or आगमने सति इत्यर्थः।

2. चलपिङ्गकेशरहिरण्यलता:—चल: चञ्चल:। पिङ्ग: पिङ्गल: (brown). चलश्चासौ पिङ्गश्च इति चलपिङ्ग: कर्मधा। चलपिङ्गा: केशरा: (सटा:) (manes) इति कर्मधा। हिरण्य स्वर्णम्। हिरण्यवर्णा लता इति शाकपार्थिवादित्वात् समास:। चलपिङ्गकेशरा: एव हिरण्यलता येषां ते इति बहुव्रीहि: ; adj. to कपय:। Malli spells केसर rightly with a dental स। Thus Raghunatha says" "सटायां केशरो दन्त्य:"। Though both केशर and कशर are seen in the lexicons (cp. 'केशरं केसरं तथा" इति द्विरूपकोष:) yet there is a difference of meaning. If the word is applied to the pollens of flowers both केसर and केशर are correct ; but when applied to the manes of a lion then केसर should be used ; comp "धनुर्धरं केसरिणं ददर्श"—Raghu II.

3. स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहति:—स्फुट:=विकसित:। नेत्राणां पङ्क्ति: इति ६तत्—(row of eyes). स्फुटा नेत्रपङ्क्तिरिति कर्मधा। मणीनां संहतिरिति मणिसंहति:—६तत्। संहति:=समष्टि: (series of gems). स्फुटनेत्रपङ्क्तय: एव मणिसंहति: येषां ते इति बहु। adj. to कपय:।

Malli reads स्फुटनेत्रचारुमणिसंहति ; expound thus स्फुटनेत्राण्येव चारुमणिसंहतय: येषां ते ॥ The reading पंक्ति improves the diction here.

3. गिरे=पर्वतस्य। हनूमान् एव पर्वतोऽव ; तस्य।

4. कलधौतसानव:—कलधौत is स्वर्ण। सानु=प्रदेश:। कलधौतमय: सानुरितियद्वा कलधौतवर्ण: सानुरिति शाकपार्थिवादित्वात् समास:।

5. बभु:=भा+लिट् उस्। Nom. कपय.।

Remark.

The sloka presents some difficulty. Our charcha follows Malli and according to him—the rhetoric here is उत्प्रेक्षा defined by Dandin as—अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्

प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा। Here the वृत्तिः (qualities) are in the slopes or valleys; but they are supposed to rest in the monkeys and so here is उत्प्रेक्षा—एतादृशाः कपयः कलधौतसानव इव वसुरिति कपिः उत्प्रेक्ष्यते। But Jay following the Mss contends it to be a Rupaka of some particular kind known as Kamalaka. His exposition is thus :—कपयः गिरेः (पवनतनयपर्वतस्य) कलधौतसानुप्रदेशाः इव बभुः। How? because कपिषु सानुप्रदेशस्य हिरण्यलता इव चलपिंगकेशराःआसन्। मणिसंहतयः इव स्फुटनेत्रपङ्क्तयः आसन; that is the चलपिंगकेशर of the monkeys are taken to be the golden creepers of the vales or slopes and the glazing eyes are taken to be the array of gems; thus partially ignoring their difference by way of comparison; but as the vales are said to be golden thus possessing an additional attribute, so the Rupaka is said to be विशिष्टोपमायुक्तं रूपकम् surnamed Kamalakam. We may interpret the sloka in another way thus :— अथ पवनजागमने चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः, स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः, कपयः गिरेः चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः कलधौतसानवः इव बभुः; two adjectives qualifying both कपि and सानु। With reference to सानु they will be expounded thus :—चलपिंगकेशरा इव हिरण्यलताः यत्र and स्फुटनेत्रपङ्क्तिरिव मणिसंहति यत्र; i.e. in the case of कपि, चलपिंगकेशर is प्रस्तुत (उपमेय) and it is compared with हिरण्यलता (अप्रस्तुत उपमान) and स्फुटनेत्र पङ्क्ति (प्रस्तुत, उपमेय) is compared with मणिसंहति (अप्रस्तुत, उपमान) whereas it is just the reverse in the case of सानु। Hence we get here उपमा which may be called रूपकानुप्राणिता उपमा or रूपकगर्भोपमा; the name श्लिष्टोपमा वा श्लेषानुप्राणितोपमा may also be given here।

27. *Hanuman gladdened the monkeys who then shout out of joy.*

(शेषाऽर्थोऽन्ववसितम्, अवतंसकम्)

कपितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दु-

र्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन।

वचनामृतदीधितीर्वितन्व-

न्नकृतानन्दपरीतनेत्रवारीन् ॥२७॥

Prose. प्लवंगमेन्दुः कपितोयनिधीन् मधुरेण दर्शनेन मदयित्वा वचनामृत-दीधितीः वितन्वन् आनन्दपरीतनेत्रवारीन् अकृत।

Beng.—সেই বানরেন্দু (হনুমান্) কপিসমুদ্রবর্গকে মধুরদর্শনের দ্বারা আনন্দিত (ও উচ্ছ্বসিত) করিয়া বাক্যামৃতকিরণ বিস্তার করিয়া তাহাদিগকে আনন্দপ্রবৃদ্ধনয়নজল করিলেন।

Eng.—Then the moon-like monkey (Hanuman) having put the monkey-seas in rapture with his charming audience, made them filled with tears of joy by shedding his rays in the shape of nectarlike (sweet) words, [or shedding his nectarays in the shape of words (information)].

Jay.—कपीत्यादि। प्लवंगम इन्दुरिव 'प्लवगमेन्दुः'। 'कपयस्तोयनिधय इव' कपितोयनिधीन्। 'मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा' हर्षयित्वा। [मदी (? दिवादि) हर्षग्लेपनयोः, इति घटादित्वात् मित्त्वे ह्रस्वत्वम्] वचनानि अमृतमयदीधितय इव 'वचनामृतदीधितीः वितन्वन्' विस्तारयन्। लोकवृत्तान्तसंबोधकम् आह्लादकम् वचनम् उदाहरन् इत्यर्थः। 'आनन्देन' हर्षेण 'परीतं' संजातं 'नेत्रवारि येषां, तान्येवंविधान् 'अकृत' कृतवान्॥ एतद्रूपकम्, शेषार्थोन्ववसितम्। कुपितादन्यो

योऽर्थः "आनन्दपरीतनेत्रवारीन्" इति स शेषः ; तेनान्वयसिद्धं युक्तम् अवतंसकं नाम विसदृशस्य अर्थस्य लपितत्वात् । एतत् अन्ये: खण्डरूपकम् उच्यते ॥

Malli.—कपीति—'प्लवंगमो' हनूमानेवेन्दुः 'कपो'नंगदादीनेव 'तोयनिधीन्' समुद्रान् मधुरेण' मनोहरेण 'दर्शनेन' दर्शनदानेन 'मदयित्वा' हर्षयित्वा वचनान्येवामृतदीधितीरमृतकिरणान् 'वितन्वन्' विस्तारयन् आनन्देन परीतानि प्रवृद्धानि नेत्रवारीणि येषां तान् उद्भूतानन्दवाष्पान् क्षुभितजलांश्चाक्रान्त कृतवान् । अत्र वारिद्वयस्य अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । सा च रूपकापितेति सङ्करः ॥२७॥

CHARCHA.

1. प्लवंगमेन्दु—प्लु (प्लवते etc)+अप्=प्लवः कुर्द्दनम् । प्लवेनगच्छति इति प्लव+गम्+खच्=प्लवंगमः वानरः । स इन्दुरिव इति उपमित समासः—This is after Jay who writes that here is a particular type of Rupaka ; but there is one difficulty the word इन्दु forming an upamita compound with any word by the rule "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" often conveys the idea of greatness thereby losing its original meaning ; cf. दिलीप इव राजेन्दुः—रघुवंश ; so it is preferable to say प्लवंगरूपः इन्दुरिति रूपककर्मधारय—a kind of karmadharaya admitted by rhetoricians only. The grammarians sometime call it शाकपार्थिवादितत् sometime मयूरव्यंसकादितत् । Malli says that the sloka contains अतिशयोक्ति and so he makes it a karmadharaya (मयूरव्यंसकादि) expounding it thus—प्लवंगम एव इन्दुरिति । प्लवङ्ग is also correct. प्लवग is got with ड ।

2. कपितोयनिधीन्—obj to मदयित्वा । नि+धा+कि=निधिः । तोयानां जलानां निधिरिति ६ तत् । कपितोयनिधि—अत्र समासः पूर्ववत् । उपमित after Jay and कर्मधारय after Malli. and रूपक after rhetoricians.

3. दर्शनेन—by his appeprance ; with his audience. करणे तृतीया । दर्शनप्रदानेन इत्यर्थः ।

4. मदयित्वा—मद (माद्यति etc)+णिच्+क्त्वा, having gladdened.

5. वचनामृतदीधितीः—दीधी धातुः दीप्तौ; तस्मात् क्ति प्रत्ययः तेन दीधितिः। किरणः। अमृतः=सुधा (necter). अमृतमयी दीधितिरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। वचनानि एव अमृतदीधितिरिति कर्मधा। (Malli). वचनानि अमृतदीधितय इव इति उपमित (Jay); or it may be Rupaka also; the nectar-like gentle rays in the shape of words (leading to sita's whereabouts). The words of Hanuman were full of information and so they gladdened the monkeys and hence they are compared with the rays of the moon.

6. वितन्वन्—वि+तन्+शतृ, प्रथमा—एकवचनम्। विस्तारयन्—Having spread.

7. आनन्दपरीतनेत्रवारीन्—adj to कपितोयनिधीन्। परि+इ+क्त कर्मणि=परीतः; परिगत, संजातः—Jay; प्ररूढ—Malli. नेत्रस्य वारीणि इति ६तत्; आनन्देन (हेतौ तृतीया) हर्षवशात् परीतानि प्ररू ानि (over-grown) इति ३तत्; तादृशानि नेत्रवारीणि येषां तान् इति बहु। उद्भूतनान्दबाष्पान् (with reference to कपि); क्षुभितजलान् (with reference to समुद्र)।

8. अक्रत—कृ+लुङ् त (आत्मनेपदम्); अकृत, अकृषाताम्, अकृषत; कृतवान् इत्यर्थः।

Remark.

Let us have an analysis of the sloka's purport. It is a fact that at the rising of the moon the sea becomes agitated; comp—नैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः—Kalidasa; चन्द्रोदये समुद्रः क्षुभ्यति; now यथा इन्दुः (चन्द्रः) मधुरेण (सौम्येन) दर्शनेन (उदयेन) तोयनिधीन् (समुद्रान्) मदयित्वा (क्षोभयित्वा) अमृतदीधितीः (मधुमयकिरणान्) वितन्वन् (विस्तारयन्) [तान् समुद्रान्] परीतवारीन् (प्ररूढजलान्, क्षुभितजलान् इति

यावत्), करोति तथा प्लवङ्गमः (हनुमान्) मधुरेण दर्शनेन कपीन् हर्षयित्वा तथ्य-संवलितं वचनं प्रकाशयन् तान् आनन्दवाष्पयुक्तान् कृतवान्। Here प्लवङ्गम, कपि, वचन are upameyas and इन्दु, तयोनिधि and अम्बनदीपति are upamanas. Now, the उपमेय and उपमान are said to be identical here and so here is Rupaka. Here Mallinatha however ingeniously stresses the अभेदाध्यवसान of तयोनिधि and नेववारि and sees अतिशयोक्ति here. And this is enlivened by रूपक so we have a conglomeration of both (a संकर) । We prefer Mallinath's expl. here ; for he goes a step further by finding अतिशयोक्ति। But in the case of the monkeys, there is one additional property. It is आनन्दपरीतनेत्रवारीन्—so says Jay, and hence it should be termed श्लेषार्थान्ववसितम् or श्लेषार्थयुक्तं रूपकम् ; ; its other names are अवतंसकम् and खण्डरूपकम्। It is perhaps the same as अधिकारूढ़—वैशिष्ट्यरूपक of Sahityadarpan ; the नेत्रवारि—water oozing out from the eyes being absent in the case of the sea, it becomes an additional property of the monkeys so it is अधिकारूढ़वैशिष्ट्यरूपकम्। Malli admits Rupaka, but in his opinion as the difference between the two waters i.e. the overgrown waters of the oceans and the tears of joy of the monkeys is lost sight of, there is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेद type ; and this being supported by Rupaka, the rhetoric occuring here should be called रूपकानुप्राणिता अतिशयोक्ति or रूपकातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

N.B.—संकर is conglomeration of अलङ्कार interrelated as अंगांगिभाव (क्षीरनीरन्यायेनमिश्रणम्); but संसृष्टि is commixture of अलङ्कार in one place unconnected with each other (तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रणम् ; cp, "मिथोऽनपेक्षया एतेषां स्थितिः संसृष्टि" (a mixture

of Rupaka and Atishayokti). Malli is too fine in his view—but Jay who follows the Mss all long is certainly not incorrect,

28. *The monkeys then shook sugriva's Madhu-grove out of joy, in pursuance to the order of Angada.*

अर्द्धरूपकम् ।

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः, परिपीतामलनिर्झराम्भसः ।
दुधुवुर्मधुकाननं ततः, कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ ২৮॥

Prose.—ततः परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्झराम्भसः कपिनागाः मुदितांगदाज्ञया मधुकाननं दुधुवुः ।

Beng.—অনন্তর কপি প্রধানগণ বিন্ধ্যপর্ব্বতের লতাগুলিকে উপড়াইয়া ফেলিয়া (অথবা ভাল ভাল লতাগুলিকে খাইয়া ফেলিয়া—মল্লিনাথ) এবং নির্ম্মল ঝরণার জল পান করিয়া পরে প্রহৃষ্ট অঙ্গদের আজ্ঞায় মধুবন কাঁপাইয়া তুলিল।

Eng.—Then the monkey chiefs who uprooted the creeper of the Vindhya ranges (or—after Malli, who all ate the charming creepers) and sipped the pure water of the springs, disturbed the Madhu-grove pursuant to the order (by the order) of the highly pleased Angada—(or—of Angada then in good humour).

Jay.—परिखेदितेत्यादि—'तत' उत्तरकाल 'कपयोनागा इव' हस्तिन इव कपिनागाः 'मुदितस्य अंगदस्य आज्ञया मधुकाननं' सुग्रीवस्य क्रीड़ोद्यानं 'दुधुवुः' कम्पितवन्तः। मधुनि उपभुज्य संभ्रमम् अकुर्वन् इत्यर्थः। 'परिखेदिताः' परिमर्दिताः 'विन्ध्यवीरुधः' विन्ध्यलतागुल्मा यैः। 'परिपीतामलनिर्झराम्भः'यैः। अर्धरूपकम् इति पश्चिमार्धे कपिनागा इति रूपितम्।

Malli. परीति ॥ 'ततो' हनूमत्समागमनानन्तरं 'कपयो नागा इव' कपि-नागाः कपिश्रेष्ठाः—उपमितसमासः। अतएव उपमालङ्कारः। 'परिखादितहृद्य-वीरुधः परिपीतामलनिर्झराम्भसः' विन्ध्याचले जलविहारफलभक्षणादपुनश्रमाः सन्तः इत्यर्थः। 'मुदितस्य हृष्टस्य अंगदस्य आज्ञया मधुकाननं' मधुवनाख्यं सुग्रीवोद्यानं 'दुधुवुः' इच्छविहारेणोपद्रुद्रुवुरित्यर्थः।

CHARCHA.

1. ततः—after Hanman's Arrival; उत्तरकालम् (Jay); It means during the period, subsequent to the arrival of Hanuman.

2. परिखेदितविन्ध्यवीरुधः—adj to कपिनागाः। वि+रुह+क्विप, कर्त्तरि =वीरुध्, लता। "ह्वङ्गादीनाञ्च" इति हकारस्य धकारः, इहएव निपातनात् उपसर्ग-दीर्घत्वञ्च इति हरदत्तः। or—The short इ is lengthened by the dictum "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप, घञादौक्वचिद्भवेत्"। विन्ध्यस्य (विन्ध्यगिरौ स्थिताः) वीरुधः लताः इति ६ तत्। परि+खेद+क्तः कर्मणि=परिखेदितः—disturbed; uprooted. परिखेदिताः विन्ध्यवीरुधः यैस्ते इति बहु। Those who injured the creepers on the Vidya range.

Malli rightly reads परिखादितहृद्यवीरुधः। हृद्याः मनोरमाः। हृदि भवाः यद्वाहृदयस्य इदम् etc इति हृत् or हृदय+यत्। हृद्या वीरुधा इति कर्मधा। अरि+खाद+क्त कर्मणि=परिखादिताः सम्यक् भक्षिताः; इतस्ततः भक्षितः; eaten hither and thither. परिखादिताः यत्र तत्र भक्षिताः हृद्यवीरुधःये स्ते इति बहु—। The real reading of the book seems to be परिखादित-हृद्यवीरुधः। For the monkeys were now in South India in Mahendra Mt. in the Eastern Ghats whereas vindhya ranges are in the central portions of India. The reading परि-खादितविन्ध्यवीरुधः may be supported on the assumption that

who before ate up creepers in the Vindya ranges, now shook Madhukanana. But this is rather unusual.

3. परिपीतामलनिर्भराम्भसः—adj to कपिनागाः। परिसम्यक् यथा सर्वतः पीतं इति परि+पा+क्त कर्मणि। अविद्यमानः मलः अस्मिन् इति अमलम् (क्लीव); निर्भरस्य अम्भ इति ६ तत्। अमलं निर्भराम्भः इति कर्मधा। परिपीतं अमलनिर्भराम्भः यै स्ते इति परिपीतामलनिर्भराम्भसः। बहु—। Who drank the pure water of the springs to their heart's content.

4. कपिनागाः—subj to दुधुवुः। कपयः वानराः नागाः हस्तिन इव इति उपमितसमासः—by the rule "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे।" वानरश्रेष्ठाः। Also compare "स्युत्तरपदेत्वमी सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः" in Amara.

4. मुदितांगदाज्ञया—हेतौ तृतीया। मुद+क्त कर्तरि मुदितः glad. मुदितः अंगदः इति कर्मधा। तस्य आज्ञा इति ६ तत्। तया। अंग+दा+क=अंगदः। आ+ज्ञा+अङ् स्त्रियामाप्=आज्ञा। Pursuant to the order of Angada who was in high spirits; permitted by the highly pleased Angada

6' मधुकाननम्—obj. to दुधुवुः। It was a big grove of trees yielding honey and sweet fruits owned by Sugriva and protected by Dadhimukha. The moneys out of joy sported there thereby highly injuring the plants, after having received the necessary permission from Angada who became highly pleased at the brilliant achievement of Hanuman.

7. दुधुवुः—धु धातु+लिट+उस्। Shook; कम्पितवन्तः; disturbed by sporting there.

Remark

Rhetoric that occurs here owes its existence to the word

कपिनागाः। It is an instance of उपमित समास and so Malli contends that there is उपमान which Dandin defines saying "यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते, उपमा नाम सा"। The view of Malli is supported by others also. The annotator of kavyadarsa writes under the sloka "समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु" (२य परिच्छेद ; ६ श्लोकः) 'समासश्चेति चकारेण "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (२।१।५६) इत्यनेन विहितः कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम् ; यथा पुरुषव्याघ्रः इत्यादि"। Sahityadarpan, too, seems to support this view ; cf. विभाति मुख्याब्जं अस्याः—where मुखाब्जम् is said to be an instance of उपमा। But Jay following the Mss here disagrees. He says that the difference between कपि and नाग has been apparently lost sight of and so here is रूपकम् and this occuring in the second half of the sloka it should be termed अर्धरूपकम्। Malli is certainly more logical ; but Jay is also not wrong as we may expound it is कपिरूपाः नागाः—elephant-like monkeys or elephants in the shape of monkeys making it thereby an instance of रूपकसमास admitted by rhetoricians.

29. The monkey chief (Hanuman) explained his success to the monkeys and then went to Ramchandra in order to relate everything to him.

(एतदन्वर्थोपमायुक्तं ललामकम् ।)

विटपिमृगविषादध्वान्तनुद्वानराकः,
प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थारविन्दः ।
उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यागात् खं,
नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमोहान्धकारम् ॥२९॥

Prose.—विटपिमृगविषादध्वान्तनुद वानरार्कः प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थार-विन्दः उदयगिरिम् इव अद्रिं संप्रमुच्य नृपहृदयगुहास्थं प्रमोहान्धकारम् घ्नन् खमभ्यगात्।

Beng.—অন্যান্য বানরগণের বিষাদরূপ অন্ধকার বিনাশকারী সেই বানরসূর্য্য প্রিয়বাক্যরূপ কিরণের দ্বারা কার্য্যসিদ্ধিরূপ অর্থকে উদ্বোধিত করিয়া, রাজা রামচন্দ্রের হৃদয় গহ্বরে অবস্থিত প্রমোহান্ধকারকে ধ্বংস করিবার অভিলাষে উদয়গিরিসদৃশ সেই পর্ব্বতকে পরিত্যাগ করিয়া আকাশে উদ্গত হইলেন।

Edg.—The monkey-sun, who has dispelled the darkness of grief that seized the tree-hoppers (monkeys), and who has blown open the lotus of success with the rays of his agreeable speech, now rose up in the sky leaving that mountain as the sun does the rising hill, with a view to dispense with the darkness of dejection resting in the king's (Rama's) heart's cave.

Jay.—विटपीत्यादि—वानरार्कः वानरोऽर्क इव 'वानरार्कः'। 'उदयगिरिम् इव अद्रिं' पर्वतं महेन्द्रम् 'संप्रमुच्य खम् आकाशम् अभ्यगात्'। अभिगतवान्। 'विटपिमृगाणाम् यो विषाद आसीत् कथं सीता अन्वेषणीय इति स ध्वान्तमिव तं नुदतीति क्विप्. 'प्रियवचनानि मयूखा इव' तैः करस्थभूतैः बोधितम् अर्थारविन्दं येन, अर्थः सीतोपलब्धिः सोऽरविन्दमिव। नृपहृदयं गुहा तत्र तिष्ठतीति 'नृपहृदय गुहास्थम्'। 'प्रमोहो विषादोऽन्धकार इव तं घ्नन्' हनिष्यन्। वर्त्तमान-समीपत्वात् भविष्यति लट्। एतत् इति रूपकम् अन्वर्थयोपमया युक्तं ललामकं नाम। यत उदेत्यस्मादित्युदयः—अकर्त्तरि च कारके—(३।३।१९) इत्यच्। स चासौ गिरि-श्चेति अनुगतार्थता। अत्रान्वर्थता नास्ति उपमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकम् द्रष्टव्यम्॥

Malli.—विटपेति। विटपमृगाणाम् कपीनाम् विषादो वैदेह्यदर्शनप्रयुक्तस्तमेव ध्वान्तं नुदतीति तन्नुत्। क्विप्। 'प्रियवचनैः प्रियसन्देशैरेव 'मयूखैः'; 'बोधितं' ज्ञापितं विकसितं 'अर्थः' कार्य्यसिद्धिरेवारविन्दं येन स वानरः' हनुमान एव अर्कः अद्रिम् महेन्द्राद्रिं उदयगिरिम् इव संप्रमुच्य नृपस्य रामस्य हृदयमेव गुहा तत्र तिष्ठतीति तत्स्थम्। "सुपिस्थ" इति कः। प्रमोहः शोकमूर्च्छा तमेव अन्धकारं घ्नन् हनिष्यन्। सामीप्ये लट्। खम् आकाशम् अभ्यगादुत्पपात। उपमागर्भितरूपकम् ॥ २९ ॥

CHARCHA.

1. विटपिमृगविषादध्वान्तनुद्—adj to वानरार्कः। विटपानि शाखाः सन्ति अस्य इति विटप+इनि=विटपिन् वृक्षः। तत्र मृगः इति सहसुपेति, समासः तस्य मृगः इति वा ६तत्। मृगः पशुः। शाखामृगः—वानरः इत्यर्थः। तेष विषादः इति ६ तत्। वि+सद्+घञ्=विषादः। स तु कथं सीता अन्वेष्टव्य इति भावनाप्रयुक्तः, सीतायाः अदर्शनप्रयुक्तो वा। स ध्वान्तम् इव इति उपमित समासः—(Jay). स एव ध्वान्तम् इति कर्मधा—(Malli); ध्वान्तं तमः। नुदतीति नाशयतीति नुद्+क्विप्। नुद्=नुदति etc। cp—'मन्द मन्द नुदति पवनः" इति मेघदूते। Malli reads विटपमृग।

2. वानरार्कः—subj. to अभ्यगात्। वानरः अर्क इव इति उपमितः-(Jay). वानरः एव अर्कः इति कर्मधा (Malli).

3. प्रियवचन-मयूखैः—करणे तृतीया—it being the instrument of the verb बोधित, प्री+क=प्रियः वच्+ल्युट्=वचनम्। प्रियं वचनमि कर्मधा। तदेव मयूखः इति कर्मधा—(Malli); वचनं मयूख इव इति उपमि (Jay). मयूखः किरणः।

4. बोधितार्थारविन्दः—अरं शीघ्रं विन्दति इति, यद्वा अराणि दलानि विन्द इति अर+विद् (तुदादि)+श कर्त्तरि=अरविन्दं पद्मं। अर्थः कार्य्यसिद्धिः। सा सीतायाः उपलब्धिरूपा—(successful accomplishment of objec

अर्थः अरविन्दम् इव इति उपमितः (Jay). अर्थ एव अरविन्दम् इति कर्मधा। (Malli). बुध्+णिच्+क्त कर्मणि=बोधित ; प्रकाशित ; or उद्भासित illuminated ; blown open. cf. "अरुण उदय भेल कमल प्रकाश"। बोधितं प्रकाशितं अर्थारविन्दं येन स इति बहु। Adj. to वानरार्कः।

5. उदयगिरिम्—obj. to परिमुच्य ; it is उपमान कर्मधा—whereas अद्रि is the उपमेय कर्मधा ; अद्रिः is here compared with उदयगिरिः। Jay says :—उदेति अस्मात् इति उत्+इ+अच् in अपादानवाच्य। उदयश्चासौ गिरिश्च इति उदयगिरिः। The sun was supposed by our ancients to rise from some particular hill which afterwards passed by the name of उदयगिरि।

6. अद्रिम्—refers to महेन्द्रपर्वत।

7. संप्रमुच्य—सम्+प्र+मुच्+ल्यप्। परित्यज्य।

8. नृपहृदयगुहास्थं—adj to प्रमोहान्धकारम्। नॄन् पाति इति नृ+पा +क कर्त्तरि=नृपः, नरपालः। तस्य हृदयम् इति ६ तत्। तत एव गुहा इति कर्मधा—(Malli) ; तत् गुहा इव इति उपमितः—(Jay). तस्यां तिष्ठति इति नृपहृदयगुहा+स्था+क कर्त्तरि by the rule "सुपि स्थः"।

9. प्रमोहान्धकारम्—obj. to घ्नन्। प्र+मुह् (मुह्यति)+घञ्=प्रमोहः। यद्वा मुह्+घञ्=मोहः। प्रकृष्टः मोहः इति प्रमोहः—प्रादि समासः। Excessive dejection. अन्धं करोति इति अन्ध+कृ+अण् by the कर्मण्यण् ; तमः, (dark-ness). प्रमोहः अन्धकारः इव इति उपमितः (Jay). प्रमोह एव अन्धकारः इति कमधा—(Malli). तम्।

10. घ्नन्—हन्+शतृ, प्रथमा एकवचन ; referring to वानरार्कः। हनिष्यन्—नाशयिष्यन् with a view to dispel ; here by the rule "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" the present tense is sanctioned and so शतृ (instead of स्यतृ) is used ; it conveys the sense of immediate futurity. अचिरेणैव नाशयिष्यन् अधुनैव हनिष्यन् इत्यर्थः। हेतौ शतृ।

11. खम्—आकाशम् ; obj. to अभ्यगात्।

12. अभ्यगात्—अभि+इ+लुङ् द। The root इ is changed t गा in लुङ्। उत्पतितवान् ; rose up.

Remark.

First let us analyse the meaning of the sloka. यथा अर (सूर्य:), प्रकाशमाने शैव तम: नाशयित्वा कमलानि च किरणै: बोधयित्वा पश्चात् उद गिरिं परित्यज्य गुहास्थितम् अन्धकारम् ताड़यितुम् मध्यगगनम् आरोहति, तथ हनुमान् अपि आत्मन: आविर्भावेण वानराणां हृदयविषादं विनाश्य तथा प्रियवचं कार्य्यसिद्धिं च प्रकाश्य पश्चात् महेन्द्रगिरिं परित्यज्य रामस्य हृदयकन्दरस्थम् मोह ताड़यितुम् आकाशम् उदपतत्। Here the following are upamanas :-

अर्क, मयूख, अरविन्द, उदयगिरि, and अन्धकार, and the followin are upameyas :—

वानर, प्रियवचन, अर्थ, अद्रि and प्रमोह। The difference betwee the sets of upamanas and upameyas being apparantly lo sight of (save in the case of उदयगिरि and अद्रि where the उप बोधक शब्द इव occurs), these are held to be identical givin rise to the rhetoric known as Rupaka ; but as in the ca of उदयगिरि and अद्रि, उपमा predominates so the said Rupaka called उपमागर्भित रूपकम् a Rupaka—having an instance upama within the body of the sentence. This is Malli view. Jay also agrees stating that the Rupaka occurin here should be called Lalamaka as it is mixed up wit upama—which is अन्वर्थ—i.e. which has justified its ow existence ; on the other hand, in case of a rupaka, mixe up with upama which has been merely incorporated wit out any legitimate justification for, or without any speci

importance attached to the said Incorporation, then in that case the Rupaka should be called simply उपमायुक्तं रूपकम् and not समस्तरूपकम्।

30. At length Hanuman gets to Ram attended by Lakshman, in the तपोवन *there.*

पूर्णोपमा।

रघुतनयमगात् तपोवनस्थं,
विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान्।
परमिव पुरुषं नरेण युक्तं,
समशमवेषसमाधिनानुजेन॥ ३० ॥

Prose.—हनूमान् तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्कलं समशमवेषसमाधिना अनुजेन युक्तं रघुतनयम् नरेण युक्तं परम् पुरुषमिव अगात्।

Beng.—নর-সমন্বিত পরমপুরুষের (নারায়ণের) ন্যায় নিজ সদৃশ ব্রত, পরিচ্ছদ ও সমাধি প্রতিপালন কারী অনুজ-সনাথ, জটা ও অজিন এবং বল্কলপরিহিত তপোবনস্থিত রামচন্দ্রের নিকট হনূমান্ উপস্থিত হইলেন। [বদরী তীর্থে নর ও নারায়ণ একত্রে থাকেন; বদরীক্ষেত্র স্থিত নর ও নারায়ণের ন্যায় রামচন্দ্র ও লক্ষ্মণের নিকট হনুমান্ উপস্থিত হইলেন, উভয়েই তখন তপোবনে; রামচন্দ্র জটা মৃগচর্ম্ম ও বল্কল বেশে শোভিত ছিলেন এবং লক্ষ্মণও অনুরূপ শম (মনঃসংযম), এবং সমাধির (চিত্তৈকাগ্রতার) অনুষ্ঠান করিতেছিলেন এবং তুল্য বসন পরিহিত ছিলেন]।

Eng.—Then Hanuman reached the descendant of the race of Raghu, clad in deer-skin and bark clothing, together with matted hair (on the head) and attended by his youn-

ger brother, who had put on a like dress and had, like him, control over his mind, and (consequently) concentration (of the same), in the penance grove, just as one approaches the Supreme being attended by Nara (in the Badari-kshetra).

Jay.—रघुतनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयम् अगात् प्राप्तवान्। तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितम्। विधृता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम्। अनुजेन कनीयसा भ्रात्रा लक्ष्मणेन समानतुल्याः वेशाः समाधयश्च यस्य तेन युक्तं परमम्, उत्तमम् पुरुषम् पुरुषोत्तमं, इव नरेण युक्तम्। वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्य्यया स्थितत्वात्। इत्रोपमेति इवशब्देन उपमार्थस्य गम्यमानत्वात्। "उपमायाः लक्षणं विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः। उपमेयस्य यत् साम्यं गुणमात्रेण सोपमा"। —इति। अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम् उपमानं तेन रामस्योपमेयस्य तपवनस्थत्वेन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्मणेनानुगतत्वेन गुणमात्रेण साम्यम् उपमानम्।

Malli.—हनूमान् तपोवनस्थम्, अन्यत्र वदरीवनस्थं विधृतानि जटाजिनवल्कलानि येन तं, समाः शमविषसमाधयो यस्य तेन अनुजेन लक्ष्मणेन युक्तं रघुतनयम्, रामं नरेण युक्तं रघुतनयम्, परमपुरुषम्, नारायणमिवागात्। प्रापत्। अत्र उपमानोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकशब्दरूपचतुरंगयोगात् पूर्णोपमा—तत्रापि सादृश्यप्रतिपादक इवशब्द योगात्श्रौती॥

CHARCHA.

1. तपोवनस्थम्—तपसः वनम् इति तादर्थ्ये ६ तत्; यद्वा तपः प्रधानं वनम्, तपःसाधनं वनं वा इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तत्र तिष्ठति इति तपोवन+स्था+क=तपोवनस्थः; तम। adj to रघुतनयम्।

2. विधृतजटाजिनवल्कलम्—adj to रघुतनयम्; जटाश्च अजिनं च वल्कलं च जटाजिनवल्कलानि। इतरेतर द्वन्द्व समासः। अजिनं मृगचर्म। वि+धृ+क्त कर्मणि विधृतः, परिहितः। विधृतानि जटाजिनवल्कलानि येन तम् इति वहुव्रीहिः।

3. समशमवेशसमाधिना—adj to अनुजेन ; शमः=अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्तु शम इत्युच्यते। Having mind under control, checking of the mind, वेषः परिच्छदः ; तपस्विवेष इत्यर्थः। Garb of an ascetic. समाधिः—सम्+आ+धा+कि। समाधिः—चित्तस्य एकाग्रता ; तथाहि पातञ्जली योगः समाधिः ; स तु चित्तवृत्ते र्निरोधरूपः ; by samadhi, concentration of the mind is generally implied. समः=तुल्यः, रामेण एव तुल्यः। शमस्य वेषः च समाधिश्च इति शमवेषसमाधयः द्वन्द्वसमासः। समाः रामेण तुल्याः शमवेषसमाधयः यस्य तेन इति बहुव्रीहिः।

4. अनुजेन—अनु पश्चात् जायते इति अनु+जन्+ड कर्त्तरि। अनुक्त कर्त्तरि ३या।

5, युक्तम्—युज्+कर्मणि क्त। Its अनुक्त कर्त्ता being अनुजेन and it itself qualifies रघुतनयम्।

6. रघुतनयम्—obj to अगात्। तनयः=पुत्रः, सन्ततिः। रघोः लक्षणया रघुकुलस्य तनयः सन्तानः इति हनत। A descendand from the line of Raghu.

7. नरेण—अनुक्त कर्त्तरि तृतीया ; the verb being युक्तम्।

8. परम्—श्रेष्ठम, उत्तमम् ; adj. to पुरुषम्।

9. पुरुषम्—परमपुरुषम्, नारायणम्।

10. अगात्—इ+लुङ्+द। अगमत् ; got to.

N.B.—"नर-नारायणौ ऋषौ"—so say our ancients. It is said, Nara and Narayan were two prominent sages incarnations of आदिपुरुष—they were constant companions and they practised penance for long at Badarikasram which still is the highest place of sanctity with the Hindus. During the Dwapar yuga, they descended on earth as Krishna and Arjuna. The theosophists too admit their greatness.

Remark.

Analysis of the sense—यथा कश्चित् बदरीवनस्थं विधृतजटाजिन-वल्कलम् सम-शमवैषसमाधिना नरेण युक्तं परमं पुरुषम् उपैति, तथा हनूमान् तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्कलं समशमवैषसमाधिना अनुजेन युक्तं रघुतनयम् अगात। The rhetoric occuring here is उपमा। परमपुरुष being उपमान, रघुतनय the उपमेय। Now here all the requirements occur in full and are clearly expressed ; viz.

उपमेय—रघुतनयम्, उपमान—परमपुरुषम्। सादृश्यबोधक शब्द इव। सामान्यधर्मः (common property or common attributes)—तपोवनस्थं, विधृतजटाजिनवल्कलं. and समशमवैषसमाधिना अपरेण अनुगतत्वं ; the अपर being in one case लक्ष्मण and in another case नर।

On account of all the requirements being present and explicitly stated, the उपमा is called पूर्णोपमा श्रौती or श्रौती पूर्णोपमा। The Mss, and Jay too call it इवोपमा।

31. Hanuman then lay prostrate before Rama and presented him the gem that lay on Sita's head.

यथोपमा।

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं,
परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत् परिभुग्नजानुमूर्धा ॥ ३१ ॥

Prose.—करपुटनिहितं परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति रत्नं दधत् स परिभुग्न-जानुमूर्धा (सन्) तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपम् अनमत्।

Beng.—হনূমান্ সেই রত্ন (সীতার চূড়ামণি), যাহা হইতে অঙ্গুলির মধ্য দিয়া অল্প অল্প দীপ্তি বহির্গত হইতে ছিল, হস্তে স্থাপিত করিয়া,

জানু ও মূর্দ্ধা অবনত করতঃ কপিলবর্ণ ঘনমেঘমধ্যবর্ত্তী চন্দ্রের ন্যায় (শোভমান) রাজাকে প্রণাম করিলেন।

Eng.—Then, he, lay, with his thighsand head made prostrate before the king, appearing like the moon, shrouded in slightly tawny and massy clouds, taking upon the folds of his hands, that gem from which slight glaze was coming out through the interval (got) between the fingers,

Jay.—करपुटनिहितम्—इत्यादि। करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तम् रत्नं सीताचूड़ामणिं परिविरलांगुलिभ्यो निर्गता अल्पादीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधत् धारयन् स हनूमान् नृपम् रामम् अनमत् प्रणतवान्। परिभुग्ने अवनते जानुनी मूर्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः तथा कपिलस्य यो घनः मेघः तत्र स्थितम् इन्दुमिव नृपाम्। यथोपमेति यथाशब्देन उपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥२१॥

Malli.—करेति। करपुटे निहितम् परितो विरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पदीप्तयो यस्य तद्रत्नं अभिज्ञानरत्नम् दधत् स हनूमान् परिभुग्नम् अवनतम् जानुनी च मूर्धा च जानुमूर्धं यस्य स सन्। तनौ अल्पे कपिशे पिङ्गले घने मेघे स्थितम् इन्दुम् यथा इन्दुमिव स्थितम् हनूमत्सन्निधानात् इति भावः। नृपम् रामम् अनमत् प्रणतः। अत्रापि पूर्ववत् पूर्णोपमा यथाशब्दप्रयोगात्।

CHARCHA.

1. करपुटनिहितम्—adj to रत्नम्। करयोः हस्तयोः पुटम् इति ६ तत्। the fold of the hands. तत्र निहितम् इति सुपसुपा। नि+धा क्त कर्मणि =निहितम्। This shows careful handling of the gem.

2. परिविरलांगुलि-निर्गताल्पदीप्ति—adj to रत्नम्। परितः विरलाः इति प्रादि समासः। तादृश्यः अंगुल्य इति कर्मधारयः। निर्+गम्+क्तः कर्त्तरि इति निर्गतः। परिविरलांगुलिभ्यः निर्गताः इति ५तत् or सुप्सुपा। अल्पा दीप्तिः इति कर्मधा। दीप्+क्तिन्=दीप्ति। परिविरलांगुलिनिर्गता अल्पदीप्तिः यस्मात् तत् इति वहु—।

3. दधत्—धा + शतृ ; referring to सः ; प्रथमा—एकवचनम् ।

4. परिभुग्नजानुमूर्धा—adj to सः ; जानुनी च मूर्धा च जानुमूर्द्ध । प्राण्यङ्गत्वात् समाहारः । परि + भुज + क्तः = परिभुग्नः । भुजो कौटिल्ये इति तुदादिगणीयः धातुः : to bend, to curve ; भुजति । ओदित्वात् निष्ठानत्वम् । परिभुग्नः = bent ; परिभुग्नं जानुमूर्धं यस्य स इति बहुव्रीहिः ।

5. तनुकपिल घनस्थितम्—adj to इन्दुम् । तनु = अल्पः । कपिलः पिंगलः tawny. तनुश्चासौ कपिलश्च इति तनुकपिलः कर्मधा । तादृशो घनः इति कर्मधा । घनः = मेघः ! तत्र स्थितम् इति ७ तत् or better सुप्सुपा । See also Malli.

6. अनमत्—नम + लङ् ह । verb. to सः ।

Remark.

Jay following the Mss says that "तनुकपिलघनस्थितं इन्दुम् यथा" stands in relationship with रत्नम्, the former being the उपमान and the latter the उपमेय ; in his opinion तनु means clear or transparent. Malli differs and in our charcha and prose order we have followed him, According to Jay, the simile is drawn with the help of यथा and so it is called यथोपमा । Malli calls it a पूर्णोपमा—श्रौती as before, यथा being competent to take the place of इव in a simile.

32. Ram eyed the gem of Sita which instilled fresh hope unto him.

सहोपमा ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः
परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः ।
समदृश्यत जीविताशया
सहरामेण वधूशिरोमणिः ॥ ३२ ॥

Prose.—रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः वधूशिरोमणिः रामेण जीविताशया सह समदृश्यत।

Beng.—শ্রীরামচন্দ্র, উজ্জ্বল ও রত্নগৌরব সনাথ এবং পূর্ণচন্দ্রের রশ্মির ন্যায় দীপ্তিশীল পত্নীর শিরোমণি নিজের জীবনের আশার সহিতই দর্শন করিলেন। (অর্থাৎ সীতা বিরহে রামচন্দ্রের দীর্ঘদিন সীতার জীবনের আশা পরিত্যাগ করিয়াছিলেন এক্ষণে সীতাদেবীর চূড়ামণি দেখিয়া তাঁহার জীবনের আশা হইল)।

Eng.—The crest-gem of his wife which was shining and highly esteemed amongst its class and was possessed of a lustre like that of the full-moon-light, was now eyed by Ramchandra together with the hope of his own life.

Jay.—रुचिर इत्यादि—वधूशिरोमणिः सीताचूड़ामणिः। उन्नतं महद्रत्नगौरवं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य, रुचिरो दीप्तिमांश्चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः। परिपूर्णस्य अमृतरश्मेश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः। रामेण समदृश्यत संदृष्टः। कर्मणि लङ्। जीविताशया सह सार्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मी तदाशया सह। सा रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति इति कृत्वा। उन्नतरत्नगौरवात् उन्नतो रत्नेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यामिति। परिपूर्णम् अमृतम् अमरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति। सहोपमेति सहशब्देन जीविताशयः उपमाद्योतनात्।

Malli.—रुचिरेति। उन्नतं महत् रत्नेभ्यो गौरवम् उत्कर्षो यस्य स, रुचिर उज्ज्वलः स चासौ उन्नतरत्नगौरवश्चेति वैवक्षिको विशेषणसमासः। आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदोन्नतं रत्नेष्विव गौरवं आदरो यस्याः तया इति लिंगविभक्तिविपरिणामः। परिपूर्णामृतरश्मिः पूर्णेन्दोरिव मण्डलं यस्य सः। अन्यत्र परिपूर्णम् अमृतम् अमरणमेव रश्मिमण्डं सारो यस्यास्तयेति पूर्ववत् विपरिणामः। एवंविधो वधूशिरोमणिः रामेण कर्त्रा जीविताशया। इतः परं जीविष्यामि इति मनीषया सह समदृश्यत संदृष्टः तद्वत् संदृष्टः इति औपम्यगम्यतायाम् सहोक्तिभेदोऽलङ्कारः। "सहार्थेना-

न्वयोयत्र भवेदतिशयोक्तितः। कल्पितौपम्यपर्य्यन्ता सा सहोक्तिरिष्यते" इति लक्षणात्। अत्र कर्मसाहित्यम्। आशाशिरोमणिसन्दर्शनयोः समोत्साचात्सुखज्ञान-लक्षणयोः भेदे अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमूलम्। अनयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात् वस्तुनः समप्राधान्येऽपि आशायाः सहार्थेनान्वयात् प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव सम-प्राधान्यम्। एतच्च चतुर्थी षष्ठो शावरे सुव्यक्तं प्रस्तरे शास्त्राश्रयवत् इत्यत्र इति संक्षेपः।

CHARCHA.

N.B.—The two adjectives qualify both शिरोमणि and जीविताशया and hence the prose construction is this;—रुचिरोन्नत-रत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः वधूशिरोमणिः रुचिरोन्नतरत्नगौरवया परिपूर्णामृत-रश्मिमण्डलया जीविताशया सह रामेण समदृश्यत।

1. रुचिरोन्नतगौरवः—adj to वधूशिरोमणिः। उद्+नम्+क्त कर्त्तरि= उन्नतः। रत्नम्—जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते। रत्नेभ्यः गौरवम् इति सह सुपेति समासः। गुरोर्भावः इति गौरवम् (अण्)=उत्कर्षः, महार्घ्यादिलक्षणम्। उन्नतं रत्नगौरवम् यस्य स इति बहु—। रुचिरः उज्ज्वलः shining. रुचिरश्चासौ उन्नतरत्न-गौरवश्च इति कर्मधा। सीताचूडामणिः उज्ज्वलः तथा रत्नेभ्यः अधिकतरम् उत्कर्षम् आवहन् आसीत्; now by the लिङ्गविभक्तिविपरिणाम process (that is the changing of the gender and vibhakti of an adjective so as to make it an attributive for one or more additional nouns or pronouns), it will qualify जीविताशया also; in that case the form (after लिंगविभक्तिविपरिणाम) will be रुचिरोन्नतरत्नगौरवया—the word beingin the feminine gender and third case-ending after जीविताशया। In will be expounded as such :—रुचिरा=रुचिं प्रीतिम् राति ददाति इति रुचि+रा+ड or क कर्त्तरि, स्त्रियामाप्; आनन्द-दायिनी। उन्नतम् रत्नेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यां सा इति उन्नतरत्नगौरवा।

रुचिरा चासौ उन्नतरत्नगौरवा चेति रुचिरोन्नतगौरवा । तया । यथा रत्नेषु गौरवम्, तथा आशायामपि अधिकं गौरवम् इति भावः ।

2. परिपूर्णामृत—रश्मिमण्डलः=adj to वधूशिरोमणिः । परि+पूरि or पूर दिवादि+क्त=परिपूर्णः । न मृतम् or मृतात् अन्यत् इति अमृतम्—नञ समासः । अमृतमयः रश्मिः किरणः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । चन्द्रः । परिपूर्णः सम्पूर्णमण्डलः षोड़शकलः इति यावत् अमृतरश्मिरिति कर्मधा । The full moon, तस्य मण्डलं इव मण्डलः यस्य स इति वहु । मण्डल=परिवेषः ; circumference ; it will be परिपूर्णामृत रश्मिमन्डलया—qualifying जीविताशया । Expound it thus :—मृ+क्त भावे=मृतम्=मरणम् । तस्य अभावः इति अमृतम् अमरणम् । नञ समासः in the sense of अभाव (cf. तत्साहश्यमभावश्च etc) : परिपूर्णम् अमृतम् इति कर्मधा । सम्पूर्णं जीवितम्; the whole span of life ; the complete duration of life. परिपूर्णामृतम् (एव) रश्मिमण्डलं सारः (light, essence) यस्याम् सा इति वहु । ३या । In which the light (as the essence) is nothing but duration of life.

3. वधूशिरोमणिः=उक्ते कर्मणि १मा । वध्वाः शिरोमणिरिति ६ तत् । शिरः स्थितः मणिः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।

4. जीविताशया=जीव+क्त भावे=जीवितं जीवनम् । तस्य आशा इति ६ तत् , ३या । सहार्थे ३या ।

5. समदृश्यत=सम्+दृश्+लङ् त कर्मणि , its उक्त कर्म being वधूशिरोमणिः and अनुक्त कर्त्ता=रामेण ।

Remark—The rhetoric occuring here is सहोक्ति (acc to malli) ; Dandin defines it saying सहोक्तिः सह भावेन कथनं गुणकर्मणाम् । But this गुणकर्मणाम् सहभावेन कथनम् must be based on अतिशयोक्ति (which is in this case either भेदे अभेदरूपा or कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा—taking the succession

of the cause and the effect to be simultaneous) and so Sahityadarpan defines it saying—सहार्थस्य बलादेकम् यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः, सा सहोक्तिः मूलभूतातिशयोक्ति यदा भवेत्। Again if this सहोक्ति be based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदरूप type, then it may be of two kinds according to the very nature of अभेद in भेद ; it may be due to श्लेष or it may be otherwise. Now let us see what is the case here. वधूशिरोमणिः and जीविताशा were eyedsimultaneously ; but there is भेद difference between वधूशिरोमणि सन्दर्शन ; and जीविताशासन्दर्शन ; in the former case, the word सन्दर्शन conveys the idea of चाक्षुषज्ञान whereas in the case of the latter सन्दर्शन means समीक्षा (विचार) ; but the difference between these two सन्दर्शन has been lost sight of and they are averred to be taken at the same time, so it is सहोक्ति based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदरूपा type ; we may explain it otherwise also ; first he eyed the gem and then he hoped to live longer ; thus the looking of the gem was the cause of his hope of living longer ; the first (as it is the cause) certainly occurs first and the second as it is the effect comes next ; but the succession of these two things the cause and the effect is ignored and is held to be simultaneous, so here is सहोक्ति based on अतिशयोक्ति of the कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा type.

Jay following the Mss contends that here is सहोपमा because here is simile (उपमा) ; जीविताशा being उपमान and शिरोमणि being उपमेय—and this औपम्य (equality, similarity) is expressed by the word सह so it is सहोपमा ; the common property (be-

longing to both उपमान and उपमेय) being expressed by the two adjectives which go on to qualify both वधूशिरोमणि and जीविताशा। Now in उपमा—the उपमेय is predominant the उपमान subordinate; if शिरोमणि is given greater prominence then Jay may be right; but if equal importance be attached to both शिरोमणि and जीवितशा then Malli is also logically right.

33. The crest gem appeared like Ram's own self preserving the dignity only.

तद्धितोपमा

अवसन्नरुचिम् वनागतम्, तमनाम्ष्टरजोविधूसरम्।
समपश्यदपेतमैथिलिं दधतम् गौरवमात्रमात्मवत् ॥३३॥

Prose.—अवसन्नरुचिम् वनागतम् अनामृष्टरजोविधूसरम् अपेतमैथिलिं गौरवमात्रम् दधतं तम् आत्मवत् समपश्यत्।

Beng.—রামচন্দ্র সেই মণিকে তাঁহার নিজেরই মত দশাপন্ন দেখিলেন—ঠিক তাঁহারই মত হীনকান্তি, বনবাসী, অনপনীত ধূলায় ধূসর এবং সীতা-বিরহী; তাঁহারই মত উহা কেবল নিজের গৌরবটুকু বজায় রাখিয়াছে।

Eng.—He beheld the gem sharing the same lot with him, like his own self it was reduced in lustre, gone to forest, gray with dust that was not rubbed out and was bereft of the daughter of the king of Mithila, and preserving only its own dignity.

Jay.—अवसन्नरुचिम् इत्यादि। 'तं शिरोमणिं' आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् रामः'। [तेन तुल्यम् (५।१।११५) इति वतिः] 'अवसन्नरुचिम्' मन्दप्रभ'

वेणीबन्धनमलिनत्वात्। इतरत्र सशोकत्वात्। 'वनागतम्' अशोकवनिकाख्यवन-मागतम् इतरम् पितुरादेशात वनम् आगतम्। सुप्सुपेति समासः। अनाहृष्टम् अनपनीतं यद् रजः तेन विधूसरम् उभयमपि अपेतमैथिलि येन यस्माद्वा। 'दधतं गौरवमात्र' गुरुत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं महात्म्यं दधतम्। तद्धितोपमेति तद्धित-प्रत्ययाः द्रष्टव्याः।

Malli.—अवसन्नेति। 'अवसन्नरुचिम्' एकत्र संस्काराभावात् अन्यत्र विरह दुःखाद्वहीनकान्तिमेकत्र 'वनात' अशोकवनात् 'आगतम्' अन्यत्र वनमागतम् प्राप्तम्। 'अनाहृष्टेन' अनपनुन्नेन 'रजसा विधूसरम्' मलिनम्। अपेता मैथिली यस्मात् तम् 'अपेतमैथिलिम्' । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "नद्यतश्च" इति कप्रत्ययाभावः। "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य" इति ह्रस्वत्वम्] 'गौरवमात्रम्' गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रम् च 'दधतं मणिम् आत्मवत्' आत्मना तुल्यम् [तेन तुल्यं इवि तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः। अतएव धर्म्मिव्यवधानेन साद्दृश्यप्रतीतेः आर्थी तद्धितगा पूर्णोपमा]॥२३॥

N.B.—In the sloka, the rhetoric is upama, the gem being the upamana, and आत्मा (in आत्मवत्) being the upameya. Now the attributes, common to them are expressed by the adjectives ; and hence they qualify both तम् (मणिम्) and आत्मानम् इव ददर्श। आत्मानम् इव = आत्मवत्।

CHARCHA.

1. अवसन्नरुचिम्—adj. to तम् as well as to आत्मानम्। अव+सद्+क्त=अवसन्न ;=क्षीण reduced. रुचिः=कान्तिः। अवसन्ना रुचिर्यस्य तम्। मन्दप्रभम्। मणिः संस्काराभावात् तथा वेणीबन्धनवशात् च अवसन्नरुचिः ; रामस्य विरहदुःखात् तथा शोकत्वात् अवसन्नरुचिः।

2. वनागतम्—adj. to तम् and आत्मानम्। वनात् अशोकवनात् आगतम् रामचन्द्रसमीपे उपस्थितम् इति ५तत् ? or सुपसुपा। In case of आत्मानम्—वनम् दण्डकारण्यम् आगतम् प्राप्तम् पितुरादेशात् इति २तत् or सुप्सुपा ;

3. अनामृष्टरजोविधूसरम्—adj. to तम् and आत्मानम्। आ+मृज (मार्ष्टि)+क्त कर्मणि=आमृष्ट। परिमृष्ट:। उपमृष्ट: इत्यर्थ: ; rubbed ; न आमृष्टम् इति नञ्तत्। अनामृष्ट। अनामृष्टं रजः इति कर्मधा। विशेषेण धूसरम् इति प्रादि:। अनामृष्टरजसा विधूसरम् इति ३तत्।

4. अपेतमैथिलिम्—adj. to तम् and आत्मानम्। अप+इ+क्त= अपेतः। अपगतः=विच्छिन्नः—bereft ; destitute of. मिथिलायाः राजा इति मिथिला+अञ=मैथिलः। तस्य अपत्यं कन्या=इति मैथिली by the rule "पुंयोगादाख्यायाम्"। अपेता मैथिली यस्मात् तम् इति बहु ; जानकीविच्छेद-विधुरम्। See Malli for grammar here.

Note that मिथिला was the name of a जनपद also of a नगर, the capital of the जनपद। The latter is meanthere. If meaning the जनपद we should say मिथिलानां राजा in the plural and not मिथिलायाः। Janaka had two other names वैदेह and मिथिल, cp. जन्मना जनकः सोभूत् वैदेहस्तु विदेहजः। मिथिलो मथनाज्जातः मिथिला येन निर्मिता —Bhagavatam. मिथिलस्य निवासो जनपदः मिथिला। The fem. is by usage and not regulated by grammar. "लिंगमशिष्यम् लोकाश्रयत्वा-ल्लिंगस्य"। Lastly मिथिलायाः राजा इत्यञ् as above. Again by trans-ference of epithets मिथिल may mean any partisan of मिथिल i.e a class of क्षत्रिय। Hence मिथिलानां निवासो जनपदः मिथिलाः। तेषां राजा मैथिलः। अञ् by the rule "जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्" and "तस्य राजन्यपत्यवत्"।

5. गौरवभावम्—गुरोर्भावः इति गुरु+अण्=गौरवम्। गौरवमेव इति गौरव-भावम् नित्यसमासः—मयूर व्यंसकादित्वात् समासः ; obj. to दधतम्।

6. दधतम्—धा+शतृ=दधत्। तम्। adj. to तम् and आत्मानम्।

7. आत्मवत्—आत्मानम् इव (आत्मना तुल्यम्) इत्यर्थे तेन तेल्यम् इति वति प्रत्ययः। See Jay and Malli.

8. समपश्यत्—सम्+दृश्+लङ्,द। verb to सः i.e. Nom, सः।

Note.—अपेतमैथिलिम् इत्यत्र अपेता मैथिली यस्मात् तं इति वाक्ये "नद्यृतश्च" इति सूत्रेण क-प्रत्ययो कथं न स्यात् इति चेत्?—उच्यते। अनित्यः खलु समासान्त-विधिः; तस्मादेव। The rules governing the samasa are not obligatory; they may be sometimes violated and it is a case of violation.

ननु तथा चेत् कथमत्र ईकारस्य ह्रस्वत्वम्? उच्यते। "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य" इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्।

Remark

The simile occuring here is of the पूर्णोपमा type; the उपमान (आत्मानम्), the उपमेय (तम्), the सादृश्यवाचक शब्द (वत्) and the common attributes all being present. But the सादृश्यवाचक शब्द and the उपमेय are found in one body undergoing the change by the rule "तेन तुल्य" of the तद्धित; It is permissible. Dandin writes :—इव वद् वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः etc.

[अत्र टीका—by I. vidyasagar—वदिति इवार्थे तुल्यार्थे च विहितो वति-प्रत्ययः। तस्य अनुशासनं च "तत्र तस्येव" (५।१।११६); तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः (५।१।११५) इति]. Now the तद्धित suffix causing the उपमा—the उपमा passes here by the name of तद्धितोपमा? Sahityadar-pan also says—"द्वे तद्धिते समासे।" "द्वे=श्रौती and आर्थी। श्रौती यथेव वाशब्दाः इवार्थो वा वतिर्यदि। आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तु स्वार्थो यत्र वा वतिः। अत्र "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति सूत्रेण वति-प्रत्ययात् आर्थी पूर्णोपमा।

34. The wonderful feat of Hanuman led Ram, Lakshman and Sugriva to believe that he could supply them with any thing they desired.

लुप्तोपमा

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।
सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं
शाखामृगानीकपतिश्च मेने ॥३४॥

Prose.—सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थः हनूमान् चिन्तामणिः कथं न स्यात् इति सलक्ष्मणः भूमिपतिः (रामः) शाखामृगानीकपतिश्च (सुग्रीवः इत्यर्थः) तदानीं मेने ।

Beng.—হনূমান্ স্বশক্তিতে (রামচন্দ্রের) আকাঙ্ক্ষিত বস্তু সম্পাদন করিয়াছেন—সুতরাং তিনি চিন্তামণি সদৃশ হইবেন না কেন—এইরূপ শ্রীরামচন্দ্র, লক্ষ্মণ, এবং বানরপতি সুগ্রীব চিন্তা করিয়াছিলেন ।

Eng. Why will not Hanuman, who had done the desired object bydint of his might, be equal to chintamani (the precious stone that creates gold)—so thought Ramchandra with Lakshmana as also the monkey chief,

Jay.—सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छितो अभिलषितोऽर्थो येन 'स हनूमान् कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात्' इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपतिः रामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः, । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरिव इत्यत्र इवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

Malli.—सामर्थ्येति, 'सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितवाञ्छितार्थः' सम्पादितमनोरथः 'हनूमान् कथं चिन्तामणि र्न स्यात् इति लक्ष्मणो भूमिपतिः रामः तदानीं मणिदर्शनकाले मेने' । 'शाखामृगनीमपतिः' कपिसेनापतिः सुग्रीवश्च 'तथा मेने', चिन्तितार्थदर्शनात् चिन्तामणिरेवायम् इत्युत्प्रेक्षा ।

CHARCHA.

1. सामर्थ्य etc—adj. to हनूमान्। समर्थस्यभावः इति समर्थ+ष्यञ्=सामर्थ्यम्। तेन सम्पादितमिति ३तत्। सम+पद+णिच्+क्त कर्मणि—सम्पादित done. वाञ्छ्+क्त=वाञ्छितः। वाञ्छितः अर्थः इति कर्मधा। सामर्थ्यसम्पादितः वाञ्छितार्थः येन स इति वहु।

2. चिन्तामणिः—रत्नविशेषः। चिन्ता भावना लक्षणया चिन्तितवस्तु। चिन्तादायी चिन्तितवस्तुप्रदाता मणिरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तथाहि श्रीकृष्णकर्णामृते चिन्तामणिर्जयति; cf.—मणि येई अविकृत प्रसवे हेमभार—श्रीचैतन्यचरितामृत। चिन्तामणिस्तु स्वर्णादिप्रसवकारी रत्नविशेषः। Harivamsa also supports this; स तु अभीष्टवस्तुप्रदाता। अत्र हनुमान् यतः श्रीरामस्य अभीष्टवस्तु सम्पादितवान्—अतः स चिन्तामणिना सह औपम्यं गच्छति।

3. सलक्ष्मणः—लक्ष्मणेन सह वर्त्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। adj. to भूमिपतिः।

4. भूमिपतिः—भूमेः पतिः इति ६तत्, Subj. to मेने।

5. शाखामृगानीकपतिः—शाखामृगाणाम् (वानराणाम्) अनीकम् (सैन्यवाहिनी) इति शाखामृगानीकम्। ६तत्। तस्य पतिरिति ६तत्। subj. to मेने।

6. मेने—मन्+लिट् ए। The construction is this:—भूमिपतिः मेने, शाखामृगानीकपतिश्च मेने।

Remark.

The rhetoric occuring here is upama; Hanuman being upameya and chintamani the upaman; सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थः—being the common property. But the सादृश्यबोधकशब्द इव being absent, the upama passes by the name लुप्तोपमा। This is after the Mss followed by Jay: but Dandin makes no mention of it. Sahityadarpan admits it (as औपम्यवाचिनोलोपे

समासे क्विपि च द्विधा), but his case is different. In his opinion, the इव may disappear either on account of samasa or on account of क्विप् प्रत्यय ; but neither of the cases are here ; so Jay's view is supported neither by Dandin norby Sahitya-darpan, Malli. following modern opinion takes it to be a case of उत्प्रेक्षा, (भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना—Sahityadar-pan ; अन्यथैव स्थितांवृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः) here Hanuman is conceived as chintamani—as he is the fulfiller of desired object. The view of Malli. seems to be a better one from existing books. But as already said Bhatti follows some old book on rhetoric now lost to us.

35. Hanuman expressed his view about Ravana saying that he lies at Lanka only to meet his death at yovr hands.

समोपमा

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्
सीतास्फुलिंगं परिगृह्य जाल्मः।
लङ्कावनं सिंहसमोऽधिशेते
मर्त्तुं द्विषन्नित्यवदद्धनूमान् ॥३५॥

Prose—सिंहसमो जाल्मः द्विषन् युष्मान् क्षयवायुकल्पान् अचेतन् सीता-स्फुलिंगं परिगृह्य लङ्कावनम् मर्त्तुम् अधिशेते इति हनूमान् अवदत्।

Beng.—সিংহসদৃশ অসমীক্ষ্যকারী শক্র তোমাদিগকে প্রলয় বায়ু তুল্য না জানিয়া সীতারূপ অগ্নি স্ফুলিঙ্গ লইয়া মরিবার নিমিত্তই লঙ্কা বনে অবস্থিতি করিতেছে—এই কথা হনূমান্ বলিলেন।

Eng.—The lionlike rogue your enemy by not recognising you a veritable dissolution-wind, is residing at Lamka with the spark of Sita to die only—so said Hanumat (to Rama etc).

Or Thus.—The lion-like inconsiderate foe, without knowing you to be (as dreadful as) the doomsday wind, resides in the Lanka forest, taking the spark of fire in the shape of Sita (with him), in order to meet his death only—so said Hanuman.

Jay.—युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकालमहावायुसदृशान् अचेतन् अजानन् [चिती संज्ञाने इति भौवादिकः]। द्विषन् दशाननः जाल्मः मूर्खः सीतास्फुलिंगम् सीताम् अग्निकणमिव परिगृह्य आदाय लङ्कावनम् अधिशेते। मर्त्तुं स मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदत् हनुमान्। समोपमे—समशब्देन उपमायाः अभिधानात्। अत्र निभसदृशादयः अपि द्रष्टव्याः।

Malli.—युष्मान् इति। सिंहसमोऽतएव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी श्वापदचेष्टित इत्यर्थं द्विषन्नमित्रो रावणः ["द्विषोऽमित्रे" इति शतृ प्रत्ययः] युष्मान् ईषदसमाप्तः क्षयवायुः प्रलयमारुतः तत्कल्पान् तद्वत् अग्निसंधुक्षकान् 'अचेतन्' अजानन् [चितेर्भौवादिकात् लटः शत्रादेशः] 'सीता स्फुलिंगः अग्निकण इवं तं परिगृह्य आदाय लङ्काम् वनमिव इत्युभयत्र उपमितसमासः। स्पष्टोपमान्तरसाहचर्य्यात्। अतएवात्र अनुक्तवाच्यौ लुप्तोपमाभेदौ। तद्वनम् मर्त्तुम् अधिशेते। दावासवने स्फुलिंगक्षेप्ता सिंह इव त्वयैव वायुना संधुक्षिताग्निना तेनैव सह भक्ष्यते इत्यर्थः। इति हनूमान् अवदत्। अत्र कल्पादीनां समसदृशादिशब्दानां "तेन तुल्यम्" इति वतेश्च धर्मिद्वारा सादृश्यप्रतिपादकत्वात् आर्थ्येवोपमा। तत्र तस्येव इतीवार्थे वतेः इववाययथादिशब्दानांच साक्षात्सादृश्यबोधकत्वात् तत्प्रयोगे श्रौतीति विवेकः॥

CHARCHA.

1. सिंहसमः—adi. to द्विषन्। सिंहेन समः इति ३तत्। हिनस्तीति

ककात्तरि=सिंहः, पृषोदरादित्वात् साधुः। सिंहे वर्णविपर्य्ययः इति अत्र वर्ण-विपर्य्ययः (metathesis) द्रष्टव्यः।

2. जाल्मः—adj. to द्विषन् ; असमीक्ष्यकारी inconsiderate.

3. द्विषन्—subj. to अधिशेते। द्विष्+शतृ=द्विषन् ; to denote enemy the suffix शतृ is attached to द्विष्। See Malli,

4. युष्मान्—obj. to अचेतन्।=रामादीन्।

5. क्षयवायुकल्पान्—adj to युष्मान् ; क्षयः=क्षि+अच्=प्रलयः। क्षयकालीनः वायुः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। ईषद्-वा+यु=वायुः। समाप्तः क्षयवायुः इति अर्थे कल्पप्रत्ययः, तेन क्षयवायुकल्पाः। तान्। प्रायेण प्रलय पवनतुलितान्। This indicates Ravana's destruction.

6. अचेतन्—चित संज्ञाने इति भ्वादिः। चेतति। चित+शतृ= चेतन्। न चेतन् इति अचेतन्—नञ समासः। अजानन्—without knowing.

7. सीतास्फुलिंगम्—obj to परिगृह्य। सीता स्फुलिंगः इव इति उपमित समासः। स्फुलिंग=अग्निकणाः (sparkle fire). स्फुलिंगसदृशीं सीताम्, इत्यर्थः।

8. परिगृह्य=परि+ग्रह+ल्यप्। आदाय।

9. लङ्कावनम्—obj. to अधिशेते। लङ्कावनमिव इति उपमितसमासः। obj. (कर्म) by the rule—अधिशीङ्स्थासां कर्म।

10. अधिशेते—अधि+शी (शेते)+लट् ते।

11. इति—अव्यय ; obj. to अवदत्।

12. मर्त्तुम्—मृ+तुम् ; in order to die.

Remark.

Here the following are upameyas :—द्विषन्, युष्मान्, सीता and लङ्का and the following are the corresponding upamanas :—सिंह, क्षयवायु, स्फुलिङ्ग and वन। लङ्का is compared with वन and the

सादृश्यवाचक शब्द इव disappears in the उपमितसमास ; सीता is compared with स्फुलिंग and here also इव disappears in the उपमित समास ; such a practice is sanctioned by the following rule of Sahityadarpan :—"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा" । द्विषन् is compared with सिंह and the word used सम entering into a तृतीयातत् समास with सिंह stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin allows this, vide kavyadarsa "सरूपसमसम्मिताः—(उपमाबोधकशब्दाः) ; again गुप्तान् is compared with क्षयवायु and the suffix कल्प attached to क्षयवायु stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin supports this saying—कल्पदेशीय देश्यादिः । Therefore the rhetoric occuring here is upama and Jay following Mss. calls it samopama as the simile is expressed by the word सम । Malli contends this and calls it an instance of आर्थीपमा । It is a type of लुप्तोपमा—because the सादृश्यवाचक शब्द इव is dropped in the case of लङ्कावनम् and सीतास्फुलिंगम् ।

36. Hanuman said that he met Ravana, as full of pride and consequently fallen off from the path of virtue.

अर्थान्तरन्यास

अहत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमाया धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
विभवमदेन निह्नुतह्रियाऽतिमात्रसंपन्नकं
व्यथयति सत्पथादधिगताथवेह संपन्नकम् ॥३६॥

Prose.—समेतमायः यः युधि धनेश्वरस्य धनम् अहत, विबुधैः कृतोत्तमायोधनं

निह्नुतह्रिया विभवमदेन अतिमात्रसंपन्नकम् तम् विलोक्य अहं (इह) इतः। अथवा इह अधिगता (अतिगता) संपत् सत्पथात् कं न व्यथयति।

Beng.—মায়া-সনাথ যে রাবণ যুদ্ধে ধনপতি কুবেরের ধন অপহরণ করিয়াছিল, দেবগণের সহিত যে ঘোরতর সংগ্রাম করিয়াছিল এবং যে ঐশ্বর্য্য গর্ব্বে গর্ব্বিত এবং লজ্জাহীন, তাহাকে দেখিয়া আমি এখানে আসিয়াছি। ঐশ্বর্য্যের অতিবৃদ্ধি হইলে কেই বা সৎপথ হইতে ভ্রষ্ট না হয়।

Eng.—I have come here, after having seen him, who is an adept in magic, who wrested away the riches from Kuvera in a fight, who struggled hard with the gods and who had grown proud due to his excessive wealth ; and was consequently shameless ; or who is there, that is not led astray from the right path by the excessive accumulation of wealth ?

Jay.—अहृतेत्यादि—यो विषन् युधि संग्रामे समितमायः समिता प्राप्ता माया येन इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः। मायावी इत्यर्थः। धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहृत हृतवान्। क्रुखादङ्गात् ८।२।२३ इति सिचो लोपः। तं विबुधैः देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंग्रामम्। निह्नुता अपलपिता ह्रीर्लज्जा येन विभवमदेन तेन निह्नुतह्रिया अतिमात्रम् सुष्ठु सम्पन्नकम् युक्तं येन परस्त्रियमपहृत्यानीत-वानसौ तं विलो- अहमितः प्राप्तः। विभवमदो लज्जां त्याजयति इति असुमेवार्थं अनुसृत्य अर्थान्तरम् आह—अथवेति। अथवा शब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्त्तते। यस्मादिहलोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति। व्यथिरत्रचलने वर्त्तते। अर्थान्तरन्यास इति उक्तात् अर्थात् अन्यस्य उपन्यासात्। यथोक्तम्—उपन्यसनमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत्। ज्ञेयः सोऽर्था-न्तरन्यासः पूर्व्वार्थानुगतो यथा। इति।

Mali.—अहृत इत्यादि। समिताः संगताः मायाः यं स समितमायो मायावी

यो रावणः युधि युद्धे धनेश्वरस्य धनमहृत हृतवान। हरतेः कर्त्तरि लुङि-तङि "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिच्‌, सलोपः। विबुधैः देवैः सह। "वृद्धोयूना" —इति वत् सहार्थाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया। क्षतम् उत्तमायोधनं महायुद्धं येन तं किं च निह्नुतह्रिया त्याजितलज्जेन विभदमदेन संपद्गर्वेण अतिमात्रं भृशं संपन्नमिव संपन्नकं युक्तं। स्वार्थे कः। संपन्नमदात् त्यक्तलज्जम् इत्यर्थः। तं रावणं विलोक्य अहमितः प्राप्तः। इणः कर्त्तरि क्तः। अथवा तथाहि इत्यर्थः। इह लोके अतिगता अतिप्रवृद्धा संपद् विभूतिः कं सत्पथात् सन्मार्गात् न व्यथयति न चालयति। व्यथ्‌ भयचलनयोः। संपन्मदात् निर्लज्ज उत्पथपतितः सर्व्वथा अयम् उच्छेत्तव्यः इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। "कार्य्य-कारणसामान्यविशेषाणां परस्परम्। समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः"—इति लक्षणात्। तस्य यमकेन शब्दालङ्कारेण संसृष्टिः।

CHARCHA

1. समेतमायः—adj. to यः ; सम्+आ+इ+क्तः कर्त्तरि। समेता माया यं स इति बहु। (Malli). सम्+आ+इ+क्त कर्मणि ; समेता प्राप्ता माया येन स इति बहु। (Jay)=मायावी।

2. धनेश्वरस्य—सम्बन्धे ६ष्ठी। ईश्+वरच्=ईश्वरः। धनस्य ईश्वरः इति ६ तत्।

3. अहृत—हृ+लुङ्‌ त। हृतवान्। The सिच्‌ that is added to root in लुङ्‌ elides here by the rule "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) [ह्रस्वात् परस्य सिचोलोपः स्यात् इति भाषावृत्तिः]।

4. विबुधैः—देवैः ; "वृद्धः यूना" इतिवत् अविद्यमानेऽपि सहार्थे तृतीया।

5. क्षतोत्तमायोधनं—adj to तम्। क्षन्+क्त कर्मणि=क्षतः। उद्गतं तमः अस्मादिति उत्तमः बहु। आयुध्यतेऽस्मिन्‌ इति आ+युध्‌+ल्युट=आयोधनम्। क्षतमुत्तमायोधनं येन तं इति बहु। Who offered a deadly fight with the gods.

6. निहृतह्रिया—adj to विभवमदेन ; ह्रीः लज्जा ; नि+हृ+क्त कर्मणि=निहृत। हृते to remove, to take away, निहृता अपनीता त्याजिता इति यावत् ह्रीः येन तेन इति बहु। विभवमद i.e. pride of wealth caused him to shake off shame.

7. विभवमदेन—वि+भू+अप्=विभवः ऐश्वर्यम्। मद्+अप्=मदः—गर्वः। विभवात् मदः इति ५ तत्, सहसुपा वा ; यद्वा विभवजन्यः मदः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तेन। सम्पन्नकम् इत्यस्य सम्बन्धे अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया।

8. अतिमात्रसम्पन्नकम्—adj. to तम। मात्राम् सीमानम् अतिगतः इति अतिमात्रः। प्रादिः। यद्वा अतिक्रान्तः मात्राम् इति अतिमात्रः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः। सम्+पद्+कर्मणि क्त सम्पन्नः। सम्पन्नः एव इति स्वार्थे क, तेन सम्पन्नकः। युक्तः। सनाथः इत्यर्थः। अतिमात्रं सम्पन्नकः तम् इति सहसुपेति समासः। ऐश्वर्यगर्वेण भृशं युक्तः। Extremely proud of his health.

9. विलोक्य—वि+लोक्+णिच्+ल्यप ; its obj.=तम्।

10. इतः—इ+क्त कर्त्तरि ; प्राप्तः, इमंदेशम् आगतः इत्यर्थः।

11. अथवा—it means तथाहि (Malli) ; यस्मात् (Jay) ; अव्यय।

12. इह—अस्मिन् लोके ; अव्यय। It may be उभयान्वयि see Prose.

13. अधिगता—अधि+गम्+क्त कर्मणि स्त्रियमाप। प्राप्ता ; Malli reads अतिगता—अत्यन्तं अतिशयितं वा गता इति अतिगता। प्रादितत्। अति प्रवृद्धा ; grown excessively ; excessive growth of prosperity ; adj. to संपत्।

14. सत्पथात्—अपादाने ५मी। सन् पन्थाः इति कर्मधा। "ऋक् पूरब्धूःपथामानक्षे" इति सूत्रेण समासान्तः।

15. व्यथयति—व्यथ्+णिच्+लटति। व्यथ चलने ; व्यथयति=चालयति। च्यावयति causes to deviate.

Remark.

The rhetoric occuring here is অর্থান্তরন্যাসঃ—defined by Dandin as such :—জ্ঞেয়ঃ সোঽর্থান্তরন্যাসো বস্তু প্রস্তুত্য কিঞ্চন, তৎসাধন-সমর্থস্য ন্যাসোযোঽন্যস্য বস্তুনঃ ॥ Here the general assumption অথবা ইহ অতিগতা সংপৎ সৎপথাৎ কং ন ব্যথয়তি supports the particular case of Ravana's deviation from the right path due to his excessive accumulation of wealth. So here is অর্থান্তরন্যাস of that type which is said to be সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপ by Sahityadarpan, It is called বিশ্বব্যাপী by Dandin.

Moreover, there occurs the যমক at the end of lines. (cf. মাযোধনং (i) মাযোধনং (ii) সম্পন্নকং (iii) সম্পন্নকং (v) So here is a commixture of যমক and অর্থান্তরন্যাস।

N.B.—ছন্দোমঞ্জরী quotes this verse as an instance of the metre নন্দন cp. "নজভজৈরস্তু, রেফসহিতৈঃ শিবৈর্হয়ৈর্নন্দনম্"।

37. Non aryan as Ravana is, there is no ground for his treadiug upon the right path.

আক্ষেপঃ

ঋদ্ধিমান্ রাক্ষসো মূঢ়শ্চিত্রম্ নাসৌ যদুদ্ধতঃ।
কোবা হেতুরনার্য্যাণাং ধর্ম্যে বর্ত্মনি বর্ত্তিতুম্ ॥৩৭॥

Prose.—ঋদ্ধিমান্ রাক্ষসঃ মূঢ়ঃ অসৌ যৎ উদ্ধতস্তৎ ন চিত্রম্; অনর্য্যাণাং ধর্ম্যে বর্ত্মনি বর্ত্তিতুম্ কো বা হেতুঃ।

Beng.—সমৃদ্ধিশালী, জাতিতে রাক্ষস, এবং অবিবেকী এই ব্যক্তি যে উদ্ধত হইবে না ইহাই আশ্চর্য্য; কি হেতু আছে যে অনার্য্যেরা ধর্ম্ম পথে রহিবে ?

Eng.—It is no wonder that prosperous, by birth a Rakshasa, and foolish as he is, he would be haughty : for upon what ground will a non-Aryan (or a dishonest) follow the path of rectitude or rightuousness ?

Jay.—ऋद्धिमान्—इत्यादि। 'यदसौ उद्धतो दुर्वृत्तः न तच्चित्रम्, आश्चर्यम्'। यस्माद्'सौ ऋद्धिमान् राक्षसः'। उभयथा विमूढ़म् इति एतदयुक्तमिति प्रतिषेधयन् आह—को वेति, किम् अनेन उक्तेन यस्मात् अनार्य्याणां तद्विधानां धर्म्ये धर्मात् अनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्त्तितुम् को वा हेतुः किं नाम कारणम्। नैव इत्यर्थः। आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम। यथोक्तम्—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया। आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथा॥ इति। अत्र पूर्व्वार्द्धेनोक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेधः इति। स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद् द्विविधः। अयम् उक्तविषयः॥

Mali.—ऋद्धिमान् इति। ऋद्धिमान् संपन्नश्च राक्षसो जात्या क्रूरो मूढ़ः अविवेकी असौ ईदृक् रावणः उद्धतो दुर्विनीत इति यत् तत्न चित्रम्। तथाहि अनार्य्याणाम् असाधूनाम् धर्म्ये धर्मात् अनपेते वर्त्मनि वर्त्तितुम् को वा हेतुः न कोऽपीत्यर्थः। प्रत्युत आर्य्यादिविपरीतहेतुसद्भावात् औद्धत्यमेव युक्तमिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, ऋद्ध्यादिपदार्थानां विशेषणगत्या औद्धत्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च इत्यनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥

CHARCHA.

1. ऋद्धिमान्—adj. to असौ ; ऋध्+क्ति=ऋद्धिः ऐश्वर्य्यम् ; सा अस्य अस्ति वाहुल्येन इति भूमार्थे मतुप्=ऋद्धिमान् ; extremely prosperous.

2. राक्षसः—असौ इत्यस्य विधेयपदम्, रक्षः एव इति राक्षसः ; स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण् ; यतः राक्षसः अतः जात्या क्रूर इति वोद्धव्यम् ; cruel by nature, as he is a Rakshasa,

3. मूढ़ः—मुह्+क्त=मूढ़ and मुग्धः ; blockhead ; adj. to असौ ;

4. असौ=रावणः ; subj. to भवति etc understood.

5. यत्—अव्यय ।

6. चित्रम्—आश्चर्यम् ; wonderful : adj. to तत् understood.

7. अनार्य्याणाम्—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । ऋ+ण्यत्=आर्य्यः साधुचरितः ; तस्मात् अन्यः इति अनार्य्यः असाधुः । नञ् तत् ।

8. धर्म्ये—धर्मात् अनपेतः इत्यर्थे धर्म+यत्=धर्म्यः ; adj to वर्त्मनि ;

9. वर्त्मनि—अधिकरणे ७मी ।

10. वर्त्तितुम्—वृत्+तुम् ; अवस्थातुम=to tread upon ; to be resorted to.

11. हेतुः—कारणम् ; ground ; reason ; subj. to अस्ति understood.

Remark.

The Mss has आक्षेप here, But the rhetoric occuring here is (according to Malli) अर्थान्तरन्यास । The haughtiness of Ravan is supported on the ground that he is a Non-Aryan and consequently uncivilized. Hence Malli writes ;—आर्य्यादि विपरीतहेतुसद्भावात् owing to the existence of grounds that he is a non-aryan and the like, औद्धत्यमेव युक्तम् his hanghtiness is supported. अनार्य्याणां स्वभावतः एव औद्धत्यं प्रदर्श्य अनार्य्यविशेषस्य रावणस्य औद्धत्यं समर्थयति, अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ; moreover the adjectives ऋद्धिमान् and the like stand as the cause of haughtines so there is kavyalinga also, out of these two अर्थान्तरन्यास is the principal (अङ्गी) and काव्यलिङ्ग subordinate (अङ्ग) and so there is a conglomeration of अर्थान्तरन्यास and काव्यलिङ्ग ; काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । But Jay following Mss

contends thus—according to him, the rhetoric is आक्षेप: । It is prof. Trevedi says, supported by Agni, udbhata &c.

Dandin says :—प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा । अथास्य पुनराक्षेपस्य भेदानन्त्यादनन्तता । According to Jay it is उक्तविषयगत आक्षेप । Sahityadarpan says "वक्ष्यमाण: आक्षेप: उक्तगत्र आक्षेप: इति द्विधा आक्षेप:" । Jay also says this ; but the question is—Is here आक्षेप of the उक्तविषयगत type ? First we should know that this प्रतिषेध: is by all means विशेषद्योतनार्थम् न तु स्वरूपत: (यथार्थत:) एव प्रतिषेध: अभिधीयते । Jay also says this ; but his argument that अत्र पूर्वार्धेन उक्तो य: इष्ट: अर्थ: तस्य को वा इत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध: इति—is rather open to objection ; where is that प्रतिषेध: ? what is the thing here, that is apparently forbidden ? The negative particle in नासौ convinces us that there is no प्रतिषेध: in the second half of the sloka. चित्रम् नासौ यदुक्त:—this portion undergoes समर्थन and not प्रतिषेध (or apparent prohibition) or प्रतिषेध इव in the second assertion ; and so in our opinion Malli is more logical and आक्षेप of the Mss is rather farfetched.

38. Hanuman said that he visited Sita, but he declined to give an account of his achievements at Lanka.

आक्षेप एव

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ
दृष्टा मया रामपति: प्र-मन्यु: ।
कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो व:
प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८ ॥

Prose.—तस्य अधिवासे तनुः उत्सुका रामपतिः प्रमन्युः असौ मया दृष्टा। अयं कार्य्यस्य सारो उदीरितः ; शेषेण उद्धतेन प्रोक्तेन किम् ?

Beng.—তাহার (রাবণের) গৃহে আমি কৃশা উৎসুকা (রামচন্দ্রের সহিত মিলন-ব্যাকুলা) (রামপ্রিয়া) পতিব্রতা শোকাকুলা সীতাকে দেখিয়া আসিয়াছি। এই কার্য্যের সার আমি আপনাদিগকে কহিলাম ; আমার ঔদ্ধত্যের (বীরত্বের) পরিচায়ক অবশিষ্ট ব্যাপার বলিয়া আর কি হইবে ?

Eng.—In his residence, I have met Sita who is emaciated and eager (to meet you), attached to you and seized with grief. This is the very substance of the affair that I have related ; what is the use of describing the rest which bespeaks of my haughty exertions ?

Jay.—तस्य इत्यादि। तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायाम् असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा। रामःपति र्यस्या इति। "विभाषा सपूर्वस्य" इति नकाराभावपक्षे रूपम्। तनुः कृशाङ्गी। ["वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४) इति ङीषो विकल्पः]। उत्सुका सोत्कण्ठा, प्रमन्युः प्रकृष्टशोका। [उङुतः (४।१।६६) इति उङ् न भवति। तत्राऽयोपधादिति वर्त्तते]। अयं कार्य्यस्य सारः शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः। वो युष्मभ्यम्। शेषेण उद्धतेन अशोकवनिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन। न किंचित् प्रयोजनम्। स एष इति अयमपि आक्षेपः एव, किन्तु वक्ष्यमाण-विषयः। अत्र पूर्व्वार्द्धेन उक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिधित्सया प्रोक्तेन इत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः।

Malli.—तस्येति। तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां तनुः कृशा उत्सुका त्वयि सोत्सुका राम एव पतिर्यस्याः सा रामपतिः पतिव्रता इत्यर्थः। ["विभाषा सपूर्व्वस्य" इत्यत्र पत्युः सपूर्व्वात् उपसर्जनसमास उपसंख्यानम् इति विकल्पात् पक्षे ङीब नकारयोरभावः]। प्रमन्युः प्रवृद्धशोकासौ सीता मया दृष्टा। अयं कार्य्यस्य सारो

सारांशो वो युष्मभ्यम् उदीरितः उक्तः। शेषेण अवशिष्टेन उद्वतेन वनभङ्गाद्युद्वृत्त-ह्रत्येन प्रीतेन सता किं न किञ्चित्, अतो नोच्यते इत्यर्थः। अत्रांशोक्तौ वक्ष्यमाणां-शान्तरोक्तिनिषेधरूप आक्षेपालङ्कारः। विशेषबोधायोक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा भवेत्। निषेधाभासकथनमाक्षेपः स उदाहृत इति सामान्यलक्षणात्॥

CHARCHA.

1. अधिवासे—अधिवसति अस्मिन् इति अधि+वस्+घञ् अधिकरणवाच्ये; गृहे। अधि' ७मी।

2. तनुः—कृशः; obj to असौ। by the rule "वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४), we get two forms तनुः and तन्वी in the feminine.

3. उत्सुका—मीलन-व्याकुला; adj to असौ (सीता)।

4. रामपतिः—adj to असौ; रामः एव पतिर्यस्याः सा इति बहु। By the rule "विभाषा सपूर्व्वस्य" (४।१।३४) we get two forms रामपतिः and रामपत्नी।

5. प्रमनुः—प्रवृद्धशोका; adj. to असौ। प्रकृष्टः मनुर्यस्याः सा इति बहु। By the varttika—प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेति, we get two forms प्रकृष्टमनुः and प्रमनुः; now in the feminine the उकार of मनु is not supplanted by ऊ as sanctioned by the rule ऊङुतः (४।१।६६), because here also अयोपधात् should be drawn from the rule जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (४।१।६३) and words having penultimate य, are barred from taking ऊ in the feminine.

6. उदीरितः—उत्+ईर+क्तः कर्मणि; कथितः; related.

7. वः—युष्मभ्यम्॥ Acc. to भाष्य सम्प्रदाने चतुर्थी by the rule—क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्।

8. शेषेण—अवशिष्टेन; किम् इत्यस्ययोगे तृतीया by the dictum गम्य-मानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका; अत्र किम् इति प्रयोजनवाचेँ प्रयुक्तः।

9. उद्धतेन—उत्+हन्+क्त ; adj to शेषेण ; or शेष may be taken to be an adj. and उद्धतेन as nom ; the क्त being attached to the root as भावे ।

10. प्रोक्तेन—प्र+वच्+क्त ; adj. to शेषेण or उद्धतेन as the case may be.

Remark.

The Rhetoric occuring here is आक्षेप ; here in order to give prominence to what achievemet was done by Hanuman at Lanka, the assertion about to deal with the same, is apparently forbidden thus satisfying the statemet वस्तुनः वक्तु-रिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये निषेधाभासः आक्षेपः । स च द्विधा उक्तविषयगतः' वक्ष्यमाणविषयगतश्च । अत्र वक्ष्यमाणविषयस्य निषेधकरणात् वक्ष्यमाणविषयगतः, आक्षेप', this sort of division is not to found in Kavyadarsa ; though both Jay and Malli admit it. It may be called वृत्ता-क्षेपः after Dandin ; his भविष्यदाक्षेपः being other than this.

39. Sita was purer and thinner than the Moon.

व्यतिरेकः

समतां शशिलेखयोपयाया-
दवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता ।
यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखा-
मतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावी ॥ ३९ ॥

Prose.—अवदाता क्षयेण प्रतनुः सीता शशिलेखया समताम् उपयायात् यदि नाम कलङ्कः अतिवृत्तः सन् इन्दुलेखाम् न लघयेत् न चापि भावी ।

Beng.—বিশুদ্ধা শোকখিন্না সীতা উজ্জ্বল ও ক্ষীণ চন্দ্রকলার সহিত তুলিতা হইতে পারেন, যদি কলঙ্ক তাহাকে আক্রমণ করিয়া লঘু না করে বা ভবিষ্যতেও লঘু না করিত।

Eng.—Sita pure and emaciated through privation may bear comparison with the bright and thin phase of the moon, provided the stigma does not overpower (lessen its glory) or would not do so in future.

Jay.—समताम् इत्यादि। सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी चयेण दौर्ब्बल्येन एतावता तुल्यधर्म्मत्वात् शशिलेखया समतां तुल्यताम् उपयायात् उपगच्छेत्। यदि कलङ्को नाम्नापरोऽतिहत्तः अतिक्रान्त इन्दुलेखां न लघयेत् न न्यूनयेत। तथा भावी आगामी न लघयिष्यत् यदि। न चैवं तस्मात् चन्द्रलेखया समेति भावः। व्यतिरेक—इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः। पूर्व्वार्धेनोपमानोपमेययोः अर्थः दर्शितः तस्य पश्चार्धेन भेददर्शनात्। यथोक्तम्—"उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम्; व्यतिरेकम् तमिच्छन्ति। विशेषोत्पादनाद्यथा॥ इति॥

Malli.—समतामिति। अवदाता शुद्धा चिणोतीति चयः क्षीणोऽन्यत्र राजयक्ष्मा तेन प्रतनुरतिकृशा सीता शशिरेखया समतां सादृश्यं यायात् गच्छेत् यदि नाम कलङ्कोऽतिवृत्तभ्पक्रान्तः सन् इन्दूरेखां न लघयेत् स्वापगमेन लघुकुर्य्यात्, तथा न भावी न पुनरावर्त्ती चेत्यर्थः। अत्रोपमानात् इन्दुरेखायाः पुनः कलङ्कदोषिन्याः उपमेयस्य मुखस्य अवदातत्वादिना साम्येऽपि नित्यनिष्कलङ्कत्वेन आधिक्योक्तेः व्यतिरेकालङ्कारः। भेदप्रधान—सामान्यमुपमानोपमेययोः आधिक्याल्पत्वकथनात् व्यतिरेकः स उच्यते इति लक्षणात्।

CHARCHA

1. अवदाता—adj. to both सीता and शशिलेखया ; with reference to शशिलेखया—make it अवदातया with the help of the विभक्तिपरिणाम process ; अवदाता विशुद्धा पूतचरित्रा सीता, अवदातया उज्ज्वलया शशिलेखया। अव+द (दप् शोधने=दायति)+क्त=अवदात।

2. क्षयेण—हेतौ तृतीया। With reference to the शशिलेखया it means क्षयरोगेण राजयक्ष्मणा इति यावत्; tradition goes on to ascribe phthisis to the moon which rendered her thin and emaciated; with reference to Sita it means क्षयहेतुना वस्तुना; क्षिणोति यः सः क्षयः इति क्षि+अच् कर्त्तरि। शोकः एव क्षयः=तस्य क्षयहेतुत्वात्; (Malli); Jay says क्षयेण—दौर्बल्येन; क्षीणतया इत्यर्थः।

3. प्रतनुः—adj. to both सीता and शशिलेखया। प्रकर्षेण तनुः इति प्रादिसमासः; excessively thin; highly emaciated.

4. शशिलेखया—शशिनः लेखा कला इति ६तत्।=चन्द्रकलया, with the phase of the moon. तृतीया by the rule "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् तृतीयाऽन्यतरस्याम्।"

5. समताम्—तुल्यताम्; समः तुल्यः। तस्य भावः इति तल्। obj. to उपयायात्।

6. उपयायात्—उप+या+विधिलिङ् यात्; verb to सीता; सम्भावनायां विधिलिङ्। समताम् उपयातुम् सम्भवेत् नाम इति भावः।

7. कलङ्कः—कृष्णचिह्नः the black sport; the stigma. sub. to लघयेत्।

8. अतिवृत्तः—adj to कलङ्कः। अति+वृत्+क्त कर्त्तरि। Having attacked; having occupied a portion; having suppressed.

9. इन्दुलेखाम्—obj. to लघयेत्; इन्दोर्लेखेति ६तत्।

10. लघयेत्—सम्भावनायां विधिलिङ्। लघु करोति इत्यर्थे लघुशब्द त्+णिच्, लघयति इति नामधातुः। तत् करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिच् स्यात्।

11. भावी—भू+णिन् (औणादि) भविष्यदर्थे। भाविन्=भविता; आगामी। कलङ्कः न चापि भावी=कलङ्कः न चापि आगामी—पुनरावर्त्ती स्यात्; should stigma does not return to the moon in future. यदि भविष्यति कलङ्कः चन्द्रम् प्रति पुनः न आवर्त्तते (आवर्त्तेत) इति भावः।

Remark

The rhetoric occuring here is व्यतिरेक defined by Dandin as such :—शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः। तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते। Here सीता is the उपमेय and शशिलेखा the उपमान। समता is the सादृश्यवाचक शब्द and अवदाता as well as रुचिरा मतनु—these are common properties. But the upameya Sita excels the upaman—sasilekha in this point ; Sita is free from कलङ्क whereas sasilekha is not. Therefore as the excellence of upameya over upaman is affirmed, so the rhetoric is व्यतिरेक ; hence Sahityadarpan says :—अधिक्यमुपमेयस्य उपमानान्न्यूनताथवा व्यतिरेकः।

40. plase rescue the devoted Sita from the clutches of Ravan.

विभावना

अपरीक्षितकारिणा गृहीतां,
त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन।
अविरोधितनिष्ठुरेण साध्वीं
दयिताम् त्रातुमलं घटस्व राजन्॥ ४० ॥

Prose.—(हे) राजन्! अपरीक्षितकारिणा अनासेवितवृद्धपण्डितेन अविरोधितनिष्ठुरेण गृहीतां साध्वीं दयिताम् त्रातुम् त्वम् अलं घटस्व।

Beng.—হে রাজন্! রাবণ অবিমৃশ্যকারী তাহার উপর সে কখন প্রাচীন জ্ঞানবান্ ব্যক্তির সেবা করে নাই (তাদৃশ ব্যক্তির সাহচর্য্য পায় নাই); তাহার সহিত বিরোধ না থাকা সত্ত্বেও সে নিষ্ঠুর ভাবে আপনার পতিব্রতা প্রিয়তমাকে অপহরণ করিয়াছে। তাঁহার উদ্ধারের নিমিত্ত আপনি ভাল করিয়াই উদ্যোগী হউন।

Eng. Ho Your Majesty, exert yourself utmost to rescue your ever devoted and beloved wife, carried away (abducted) by that rogue fellow, who never served (came in contact with) an experienced (old) wise man, and who had behaved cruelly without being wonged by you (without cause of conflict), or who has assumed cruel attitude towards you though not wronged (in the least).

Jay.—अपरीक्षितकारिणा इत्यादि। अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशीलेन, अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्पथेन, अविरोधितनिष्ठुरेण अनपकृतोऽपि क्रूरः सन् स शत्रुः—तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् इष्टाम् भार्याम् त्रातुम् रक्षितुम् अलं पर्याप्तम् त्वम् घटस्व यतस्व। हे राजन् इत्यवदद्धनुमान्। (विभावनेति-परीक्षासेवाविरोधनं चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकम् यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत् पण्डितत्वम् यच्चाविरोधपूर्वकम् निष्ठुरत्वम् तस्य क्रियाफलस्यविभावनात् प्रकाशनात्। यथोक्तम् "क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात्। ज्ञेया विभावनैवासौ सान्वर्थम् कथ्यते यथा" ॥ इति)॥

Malli.—अपरीक्षितेति। अपरीक्षितम् अनालोचितम् तत्कारिणा अविमृश्यकारिणा इत्यर्थः। अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स चासौ पण्डितश्च। तेन पण्डितम्मन्येन इत्यर्थः। अविरोधितोऽनपकृतः सन् एव निष्ठुरो हिंस्रः तेन अकारणद्वेषिणा इत्यर्थः। असुना रावणेन हृताम् अपहृताम् साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् प्रेयसीम् त्रातुम् हे राजन्! अलं भृशम् यतस्व। अत्र रावणविशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीतात्राणस्य आवश्यकत्वसमर्थनात् पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः।

CHARCHA

1. अपरीक्षितकारिणा—adj to रावणेन (understood), or to अविरोधितनिष्ठुरेण। परि+ईक्ष्+क्त कर्मणि...परीक्षितम्। न परीक्षितमिति नञ् समासः। अपरीक्षितं करोति इति अपरीक्षित+कृ+णिनि कर्त्तरि। तेन।

2. अनासेवितवृद्धपण्डितेन—adj to रावणेन as before. आ+सेव्+क्त कर्मणि....आसेवितः। न आसेवितः इति अनासेवितः। वृद्धश्च पण्डितश्च इति वृद्ध पण्डितः। वृध्+क्त...वृद्ध; पण्डा+इतच्....पण्डितः। अनासेवितः वृद्धपण्डितः येन तेन इति बहुव्रीहिः। वा—अनासेवितवृद्धश्चासौ पण्डितश्च (पण्डितम्मन्यश्च), कर्मधा—। See Malli.

3. अविरोधितनिष्ठुरेण—adj used as a noun here; अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया—the verb being गृहीताम्। वि+रुध्+णिच्+क्त कर्मणि···विरोधितः। तस्मात् अन्यः इति अविरोधितः। नि+स्था+उर=निष्ठुरः। अविरोधितश्चासौ निष्ठुरश्च इति अविरोधितनिष्ठुरः—(कर्मधा) acting cruelly, without being wronged by you.

4. गृहीताम्—ग्रह्+क्त कर्मणि; ताम्; adj. to दयिताम्।

5. साध्वीम्—adj to दयिताम्, साधुः...सच्चरित्रः; fem.=साधुः and साध्वी।

6. दयिताम्—दय्+क्त कर्मणि; fem. आप्; ताम्; प्रियामित्यर्थः; adjective used as a noun; obj to त्रातुम्। She is your साध्वी दयिता so adopt a quick remedy. Being a राजन् you must do so.

7. त्रातुम्—त्रै+तुम्। to release.

8. अलम्—अव्यय, पर्याप्त, अत्यर्थं—to the utmost.

9. घटस्व....घट+लोटस्व। चेष्टस्व, यतस्व, exert,

Remark.

The rhetoric occuring here is according to Malli, kavyalinga, The necessity of rescuing Sita (सीतात्राणस्य आवश्यकत्व) is being corroborated (समर्थनात्) by the adjectives (attributes) applicable to Ravan as well aa to Sita. So here is पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम्—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम निगद्यते। वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा

हेतुत्वे व्यङ्ग सति (being insinuated) काव्यलिङ्गम् स्यात्। अत्र सीतावाक्यरूपस्य पदार्थस्य हेतुत्वं व्यज्यते रावणं प्रति प्रयुक्तैः विशेषणैस्तथा सीतां प्रति प्रयुक्तैश्च विशेषणैः—। As Ravan is such and such, whereas Sita is such and such so she should be rescued—such is the idea that gives rise to kavyalinga. But following Mss, Jay contends and asserts that here is विभावना। Comp विना हेतौ फलस्योक्तिः विभावना। Dandin says—प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्। यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना। The case of Bibhavana is clearly noticeable in one point viz अविरोधितनिष्ठुरेण यद्यपि स अविरोधितः तथापि त्वाम् प्रति निष्ठरः, अत्र निष्ठुरत्वस्य न किञ्चित् हेतुत्वम् विद्यते। अतएव हेतौ विरोधस्य नैष्ठ्य्र्यंहेतुः स च विरोधः अत्र प्रतिषिध्यते। अतएव विरोधं विनाऽपि रावणस्य निष्ठुरत्वस्य प्रदर्शनात् विना हेतौ फलोत्पत्तिर्गम्यते। अतएव अत्र विभावना। In other points विभावना seems to be far fetched though supported by Mss and Jay. Thus here is a conglomeration of विभावना and काव्यलिङ्ग। काव्यलिङ्गविभावनयोः सङ्करः। स च अङ्गाङ्गिभावेन; काव्यलिङ्गम् एव अत्र अङ्गित्वं गच्छति—विभावना अङ्गत्वम्।

41. On hearing of Sita's news Ram fell down in a swoon.

समासोक्तिः

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः
परिशुष्यन्नभवन् महाह्रदः।
परितः परितापमूर्च्छितः
पतितं चाम्बु निरभ्रमीप्सितम्॥ ४२॥

Prose.—स महाह्रदः विह्वलसत्त्वसंकुलः परिशुष्यन् परितः परितापमूर्च्छितश्च अभवत्। ईप्सितम् निरभ्रम् च अम्बु पतितम्।

Beng. মহাহ্রদ চারিভিতে রবিতাপে পীড়িত হইয়া শুকাইয়া যাইলে তাহার মধ্যস্থিত প্রাণিনিচয় যে প্রকার বিহ্বলতা প্রাপ্ত হয়, রামচন্দ্রও সেইরূপ বিহ্বলচিত্ত হইয়া শুকাইয়া উঠিয়া পরিতাপে (পরিতাপ করিতে করিতে) মূর্চ্ছিত হইলেন। (এমন সময়) আকাঙ্ক্ষিত বারি, বিনা মেঘেই (আকাশ হইতে) পতিত হইল।

Eng.—Just as a great lake becomes agitated with its creatures gone perturbed on account of its being dried up due to an attack of heat all over, so Ramchandra, with his mind shocked, and face turned pale or with his face changing colour swooned down while giving vent togrief in every way, when rain desirable (in the moment) dropped down so to speak, even there being no cloud then.

Jay.—स च इत्यादि। स च रामो महाह्रदः महाह्रदसमः सीताविरहात् विह्वलेन आकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः। परिशुष्यन् शोषम् उपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसन्तापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः। अनन्तरं चाम्बु जलं सीतावार्त्ताश्रवणम् ईप्सितम् अभिप्रेतम् निरभ्रम् आकस्मिकम् पतितम् इत्येकोऽर्थः। महाह्रदः परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैः मत्स्यादिभिः संकुलो व्याप्तः। परितापमूर्च्छितः अर्कतापान्वितोऽभवत्। अम्बु च निरभ्रम् विना मेघेन पतितम्। इति द्वितीयः। (समासोक्तिः—यथोक्तम्=यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा॥ इति। एवं च ज्ञात्वा अयम् श्लेषात् भिद्यते। श्लेषेहिद्वयोरपि श्रूयमाणत्वात्)।

Malli.—सेति। स राम एव महाह्रद इति व्यस्तरूपकम्। विह्वलेन क्षुभितेन सत्त्वेन अन्तःकरणेन अन्यत्र सत्त्वैः जलजन्तुभिश्च संकुलः सङ्कीर्णः परिशुष्यन्मुखोऽन्यत्र शुष्यज्जलः परितः सर्वतः परितापमूर्च्छितश्च अभवत्। अथ ईप्सितं तत्कालकाङ्क्षितम् निरभ्रम् अम्बु च पतितम्। अत्र प्रियोदन्तस्य अनभ्रवृष्टित्वेन अध्यवसायात् भेदे-

ऽभेदलक्षणा चातिशयोक्तिः सा च पूर्वोक्तम् रूपकम् अपेक्षते इति सङ्करः। विषय-निगरणेन अभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः।

N. B.—Ramchandra is here compared with a great lake the attributes are applicable to Ram and to lake also, though in a certain altered sense; the news of Sita is concluded here to be the rain.

CHARCHA.

1, स—रामचन्द्रः; subject to अभवत्, महाह्रदः is in apposition with this.

2. महाह्रदः—महान् ह्रदः इति कर्मधा, subject to अभवत्। स एव महाह्रदः=स महाह्रदसमः इत्येवर्थाः। Here महत् becomes महा by "आन्महतः—"।

3. विह्वलसत्त्वसंकुलः—adj to both सः and महाह्रदः। (स इति पक्षे) सत्त्वम्=अन्तःकरणम् or मनः। Thus charaka says "सत्त्वसंज्ञकं मनः"। अन्तःकरणानि च—मनः बुद्धिः अहङ्कारश्च॥ विह्वलः क्षुभितः। विह्वलैः क्षुभितैः सत्त्वैः अन्तःकरणैः मनसा बुद्ध्या अहङ्कारेण च इति; तादृशैः संकुलः (परिव्याप्तः सङ्कीर्णः सनाथः इति यावत्) ३तत्। विह्वलम् सत्त्वम् इति कर्मधा। यद्वा सत्त्वम् धैर्य्यम्। विह्वलं सत्त्वम् धैर्य्यमिति अर्थः। तेन संकुलः। (महाह्रद पक्षे)—सत्त्वाः प्राणिनः। विह्वलैः जलाभावं वीक्ष्य आकुलैः सत्त्वैः जलचरप्राणिभिः संकुलम् इति first कर्मधा in विह्वलसत्त्व, and then ३तत्। विह्वलाः सत्त्वाः (or सत्त्वानि) इति कर्मधा। Rest as before.

4. परिशुष्यन्—adj to both स and महाह्रदः। (स इति पक्षे) परि+शुष्+शतृ। शुष्यति=is being dried up. परिशुष्यन्=परिशुष्यन्मुखः, परिम्लानमुखः सन्। With face turned pale; with his face changing colour.

5. (महाह्रद पक्षे) परिशुष्यन्—शोषं गच्छन् i.e. परिशुष्यज्जलः। यस्य जलं परितः सर्वतः एव शुष्यति (शोषं गतं) यादृशः इत्यर्थः।

6. परितः—अव्यय ,=सर्वतः all over.

7. परितापमूर्च्छितः—adj. to both स and महाह्रद। (स इति पक्षे) परितापः (परि+तप्+घञ्=परितापः) शोकसन्तापः ; अनुतापो वा। तेन मूर्च्छितः (मोहं गतः) इति २तत्। शोकेन संतापं कुर्वन् मोहम् आपन्नः इत्यर्थः। (महाह्रद पक्षे) परितापः रवितापः। तेन मूर्च्छितः आक्रान्तः इति २तत्। रवितापप्रपीड़ितः सन् इत्यर्थः।

8. ईप्सितम्—आप्+सन्+क्त कर्मणि। अभिप्रेतं desirable, much coveted ; adj to अम्बु।

9. निरभ्रम्—निरस्तम् अभ्रं यस्मात् तत् निरभ्रम् ; मेघरहितम्। मेघं विना अपि even there being no cloud then. It (अपि) implies disregerd (गर्हा)।

10. अम्बु— जलम् , subject to पतितम्।

11. पतितम्—पत+क्त कर्त्तरि ; verb to अम्बु।

12. For an almost similar sentiment, comp—"अकरीं कृशीवविक्लवां प्रथमादृष्टिरिवान्वकल्पयत्"—Kalidasa.

Remark.

The rhetoric presents a very knotty point here. Now Malli says that the difference between Ram and the lake has been apparently lost sight of ; because the explanation runs in this wise—स राम एव महाह्रदः , Ram being compared to be a lake. Hence here is Rupaka ; this Rupaka is called व्यस्तरूपकम् , Rupaka's definition is उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते (Dandin). Dandin admits व्यस्तरूपकम् but gives only an example of it

without giving any definition. However the definition is capable of clearing the point—when upameya (as स here) does not enter into a compound with the upamana (as महाह्रद here), and yet there is Rupaka, in that case we shall have व्यस्तरूपकम्। Then in the last sentence the tidings of Sita suddenly brought by Hanuman is conceived to be rain drops from the sky—without cloud. Now though the tidings of Sita (प्रियोदन्तः=प्रियायाः सीतायाः उदन्तः वार्त्ता) and the rain without a cloud (अनभ्रवृष्टि) are not identical, still they are supposed to be so and hence here is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेदरूप type. Thus Malli writes प्रियोदन्तस्य अनभ्रवृष्टित्वेन अध्यवसायात् भेदे अभेदलक्षणा अतिशयोक्तिः। So far good. But due to the existence of the words निरभ्रम् and अम्बु we are led to suppose that here is विभावना along with अतिशयोक्ति, because here is विना हेतुं (मेघं विना) कार्य्योत्पत्तिः (अम्बु पातः) दृश्यते। Again we go against the statement of Malli that there is व्यस्तरूपकम् in the previous portion. The example furnished by Dandin (of व्यस्तरूपकम्) wants us to omit the common attributes even from a Rupaka of this type; but here we meet the common attributes (the three adjectives). And as they are applicable to both with the help of श्लेष (double meaning) so we supppose that there is उपमा of the श्लिष्टोपमा type; the सादृश्यवाचक शब्द being absent which is permissible (though not legitimately here, as औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा—here being neither क्विप् nor समास). Jay indirectly admits this उपमा by saying महाह्रदसमः but he denies श्लेष। He says that in श्लेष both the meaning will

be clear and prominent ; but here according to him, the meaning of the adjectives are prominent when qualifying स (Ram) only ; and as with the help of the adjectives the conduct or circumstances of a lake is ascribed to Ram, so here is समासोक्ति—defined by Dandin as such :—वस्तुकिञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते । Jay's argument follows the manuscript and is not quite convincing and the existence of समासोक्ति here seems to be a far-fetched one. Prof. Trivedi quotes Agneya (e.s. "यत्रोक्ताद्गम्यते ऽन्योर्थस्तत् समान विशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतयाबुधैः") to support समासोक्ति here. Summing up—

(According to Jay) समासोक्तिः (In the previous portion). He is silent about the last sentence.

(According to Malli) रूपक (previons portion) and अतिशयोक्ति (next portion).

(According to us) श्लिष्टोपमा (previous portion) and अतिशयोक्ति—along with विभावना in the next portion.

42. *Sugriva now takes his orders from Ram, whom, then, the monkeys follow.*

अतिशयोक्तिः

अथ लक्ष्मणतुल्यरूपवेशम्
गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।
कपयोऽनुययुः समेत्य रामं
नतसुग्रीवमुदग्रीवनसादराक्षम् ॥ ४२ ॥

Prose.—अथ लक्ष्मणतुल्यरूपवेशम् गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् नतसुग्रीवगृहीतसादराज्ञं रामं कपयो समेत्यानुययुः ।

Beng. অনন্তর লক্ষ্মণতুল্যরূপ ও পরিচ্ছেদধারী রামচন্দ্রকে চলিবার আদেশ দিতে হস্তের অগ্রভাগ প্রসারিত করিতে দেখিয়া সুগ্রীব সাদরে ঐ আজ্ঞা গ্রহণ করিলেন এবং বানরগণও মিলিত হইয়া রামচন্দ্রের অনুগমন করিল।

Eng. Then the monkeys assembled and followed Ram, who was of like appearence (stature) and dress with Lakshman and from whom Sugriva submissively and with respect took his orders, seeing him stretch the forefart of his hand (simply) to give order to move on (order for mobilization.)

Jay.—अथ इत्यादि। अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामम् अनुययुः अनुगतवन्तः लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ अग्रहस्तौ यस्य। नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तम् रामम्। (अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात्। अत्र सुर्दर्पिनामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यः इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनम्। अवश्यं च कश्चिद् विशेषोऽस्ति। यथोक्तम्—"निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्त गोचरम् मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथा"। ॥ इति ॥

Malli.—अथ हनूमद्वाक्यश्रवणान्तरम् कपयो लक्ष्मणेन तुल्यौ रूपवेषौ आकारनेपथ्ये यस्य तं गमनादेशे प्रस्थापनाज्ञापने विनिर्गतः प्रसृतः अग्रहस्तः यस्य त—सुग्रीवेण गृहीता स्वीकृता सादरा आदरपूर्विका आज्ञा यस्य तं रामं समेत्य संभूय अनुययुः। अत्र प्रास्थानिकरूपवेषभाषाक्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः। "स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्" इति लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. लक्ष्मणतुल्यरूपवेशम्—रूपं च वेशश्च इति रूपवेशौ। इतरेतरद्वन्द्वः। रूपम्=

वपुः, आकारः (stature, appearance) ; comp "रूपं तदोजस्वि तदेववीर्यम्" &c.—Rag. V. वेशः = नेपथ्यम् attire ; लक्ष्मणेन or लक्ष्मणस्तुल्यम् इति ३या तत् or ६ तत्। लक्ष्मणतुल्यौ रूपवेशौ यस्य तमिति वहु। adj to रामम्। Malli reads ष instead of श in वेश which is also equally good.

2. गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम्—adj to रामम। गम्+ल्युट = गमनं, चलनम्। आ+दिश+घञ् = आदेशः ; आज्ञा order. गमनस्य आदेशः इति ६ तत् ; अश्वघासादिवत्। प्रस्थापनाज्ञापनम् ; order to move ; order for mobilization. Jay expounds it as गमनाय आदेशः ; but then it will be सुप्सुपा ; better call it a ६ तत्, of the अश्वघासादि type. अश्वस्य घासः = अश्वाय घासः। Perhaps Jay analyses it and not expounds it. गमनादेशे विनिर्गतः इति ७तत्—(गमनादेशे being an instance of विषयाधिकरणम्,) or सह सुपेति समासः। वि+निर्+गम्+क्त कर्त्तरि = विनिर्गतः। अग्रश्चासौ हस्तश्च कर्मधा। See our notes under "अग्रहस्तात् प्रभ्रष्टं पुष्पभाजनम्"—Sak. IV. 367. गमनादेश—विनिर्गतः (गतौ इति जयः) अग्रहस्तः (हस्तौ इति जयः) यस्यतमिति वहु। Prefer sing, here.

3. नतसुग्रीवगृहीतसादराज्ञम्—adj. to रामम्। नम्—क्त कर्त्तरि इति नतः = वश्यः submissive. नतः सुग्रीवः इति कर्मधा। सुशोभना ग्रीवा यस्य स इति सुग्रीवः। वहुव्रीहिः। तेन गृहीतं इति ३तत् ; ग्रह्+क्त कर्मणि = गृहीतम्। आदरेण सह वर्त्तमाना या सा सादरा ; समादरपूर्विका। सादरा आज्ञा इति कर्मधा। आ+ज्ञा+अङ् स्त्रियामाप्। नतसुग्रीवगृहीता आज्ञा यस्य = सुग्रीवस्वीकृता सादराज्ञा समादरपूर्विकाज्ञा यस्य तमिति वहु।

4. रामम्—obj. to अनुययुः।

5. समेत्य—सम्+आ+इ+ल्यप्। संभूय ; मिलित्वा ; कपयः परस्परं मिलित्वा रामं अनुगतवन्तः इतिभावः।

6. अनुययुः—अनु+या+लिट+उस्; verb to कपयः। अनुचेलुः। followed.

Remark.

The rhetoric occuring here is · ccording to Malli, स्वभावोक्तिः (—defined by Dandin as such :—नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षात् विवृण्वती; स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा॥) अत्र प्रास्थानिक-रूपवेषभाषा-क्रियावर्णनात्—as here a description is given of the appearance attire, language (speech) and activity . befitting the occasion of moving (mobilization) so here is स्वभावोक्ति—because a scene in its natural circumstance is described. Jay contends this and proclaims that here is अतिशयोक्ति—arguing that though Ram excels Lakshmana, yet he is said to be equally dressed and to have like appearance with Lakshmana. His argument to support the Mss. is not convincing and certainly अतिशयोक्ति in the present case cannot be strictly supported by the definition of the same as stated by Dandin or in the Sahityadarpan. विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी—does not seem to exist here; we doubt whether the definition निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम्—as quoted by Jay, fits in well here; for it does not materially differ from the definition of Dandin so it is better to accept Malli's view here. If it be अतिशयोक्ति, it should be of the भेदे अभेद 'type, with reference to Ram's appearance and dress—as compared with Lakshman, but it is rather far-fetched.

43. The two Royal brothers, then left the place and proceeded on the back of the monkeys to mt. Mahendra, through the aerial course.

कुलकम् (sl. 43—49).

यथासंख्यम्

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ,
कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः ।
मुमुचुः प्रययुर्द्रुतं समीयु-
र्वसुधाम् व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

Prose. ततः कपिपृष्टगतौ नरेन्द्रौ ज्वलिताग्निपिंगलाक्षाः कपयश्च वसुधां मुमुचुः, व्योम प्रययुः, द्रुतं महीधरं महेन्द्रं समीयुः ॥

Beng.—অনন্তর বানরপৃষ্ঠগত (অঙ্গদ ও হনূমান্—এই দুই বানরের পৃষ্ঠদেশে আরূঢ়) নরেন্দ্রদ্বয় (রাজকুমারদ্বয়—রাম ও লক্ষ্মণ) এবং প্রজ্জলিত হুতাশনের ন্যায় পিঙ্গলবর্ণ (পিঙ্গলবর্ণ চক্ষুবিশিষ্ট) কপিগণ ধরাতল পরিত্যাগ করিয়া আকাশে চলিলেন এবং শীঘ্রই মহেন্দ্র পর্ব্বতে আসিয়া উপস্থিত হইলেন ।

Eng.—Then the two princes, seated on the backs of (two) monkeys left that place, together with the monkeys who had eyes that were as brown as burning fire, set off for the sky and quickly reached the Mahendra hill.

Jay.—ततोऽनन्तरम् नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च एते मुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः । प्रययुः व्योम आकाशम् । महेन्द्रम् महीधरं समीयुः गतवन्तः । लिटः कित्वे गुणाभावात् धातोरियङ् । नरेन्द्रौ किंभूतौ ? कपिपृष्टगतौ हनूमन्तम् (?) आरूढौ । (यथासंख्यम् इति-मुमुचु रित्यादीनां क्रियाणाम् वसुधादीनाम् च कर्मणाम् अनुक्रमशो निर्दे-

भ्वात् । यथोक्तम्—भूयसाम् उपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् । क्रमशो योऽनुनिर्देशः यथासंख्य तदुच्यते । ॥४३॥

Malli.—कपीति । ततः कपिचलनानन्तरम् कप्योः वायुवालिनन्दनयोः पृष्ठगतौ पृष्ठारूढ़ौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलिताग्निपिंगलाक्षाः कपयश्चतो वसुधां मुमुचुः, व्योम प्रययु र्व्योम्नि प्रयता इत्यर्थः । महेन्द्रम् महीधरं महेन्द्राद्रिम् समीयुः संययुः (संजग्मुः) ॥ अत्रोद्देशिनाम् अनुद्देशिनां च मोचनादीनाम् वसुधादीनां च यथासंख्यसम्बन्धात् यथासंख्यालङ्कारः । उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चात् यथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद् यत्र तद् यथासंख्यम् उच्यते इति लक्षणात् ॥

CHARCHA.

1. कपिपृष्ठगतौ—adj. to नरेन्द्रौ । कप्योः हनूमतस्तथा अंगदस्य पृष्ठम् इति ६तत् । ते गतौ आरूढ़ौ इति २तत् ।

2. नरेन्द्रौ—subject to the three verbs मुमुचुः प्रययुः and समीयुः, इदि (परमैश्वर्ये)+र=इन्द्रः । नरेषु इन्द्रः इति ७तत् ; यद्वा नराणाम् इन्द्रः इति शेषे ६तत् । "ननिर्धारणे" इति सूत्रेण अत्र न समासप्रतिषेधः भवितुम् अर्हति । कथम् ? उत्तरं हि कैयटस्य (यत्र निर्द्धार्य्यमाणः, यतो निर्द्धार्य्यते, निर्द्धारहेतुश्च विद्यते तत्रैव निर्द्धारस्य स्वीकारात्) नागोत्तम इति व्याख्याने द्रष्टव्यम् । यद्वा नरः इन्द्र इव इति उपमितसमासः । तौ । Rama was राजा also नरेन्द्र so fit to march against Ravana.

3. ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षाः—adj. to कपयः, ज्वल+क्त कर्त्तरि...ज्वलितः, ज्वलितो योऽग्निरिति कर्मधा । स इव पिंगलः (पिंगलवर्णः brown) इति उपमानसमासः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति सूत्रेण । ज्वलिताग्निपिंगले अक्षिणी यस्य सः इति ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षः—अत्र अक्षि इत्यस्य स्थाने समासान्तः, अक्ष इति च भवति "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच्" (५।४ ११३) इति सूत्रेण । This shows their pluck and determination for success.

4. कपयः—it is also subject to the three verbs.

5. वसुधाम्—वसुनि रत्नानि धीयन्ते अस्याम् इति वसु+धा+घञर्थे कवि-धानम्। यद्वा वसूनि धत्ते इति कर्त्तरि कः। स्त्रियामाप्। धरित्रीम्। object to मुमुचुः।

6. मुमुचुः—मुच्+लिट उस्; left.

7. व्योम—obj. to प्रययुः। व्योमन् इति शब्दः क्लीवलिंगः।=आकाशम् the firmament.

8. प्रययुः—प्र+या+लिट उस्। प्रतस्थिरे—set off : started.

9. द्रुतम्—द्रु+क्त; adverb modifying the verb समीयुः।

10. महीधरम्—note महीं धरति इति मही+धृ+अण् कर्त्तरि will give महीधार by the rule कर्मण्यण्। So proceed thus—धरतीति धरः, पचाद्यच्। मह्या धरः, शेषषष्ठीतत्। obj. of समीयुः।

11. महेन्द्रम्—महीधरम् इत्यस्य विशेषम्। Same case or case in apposition with महीधरम्।

12. समीयुः—सम्+इ+लिट उस्।=संययुः, आसादितवन्तः, got to.

Remark.

The rhetoric occuring here is known as यथासंख्यम् defined by the author of Sahityadarpan as such :—"यथासंख्यमनुद्देशः उद्दिष्टानां क्रमेण यत्"। उद्दिष्टानां लक्ष्यीकृतानां अभिप्रेतानां इति यावत् वस्तूनाम् क्रमेण एकम् अवलम्ब्य यत् अनूद्देशः पश्चाल्लेखनं तत् यथासंख्यं इति अलङ्कारो भवति। Dandin makes no mention of it. Here first the three verbs are mentioned and then are mentioned their objects the three in legitimate succession and here is thus यथासंख्यम्। Just see मुमुचुः is first mentioned amongst the three verbs ; and amongst the objects—वसुधाम् the object of मुमुचुः is first mentioned ; thus the order of succession is perfectly legitimate.

44. Mt. Mahendra stands as a barrier, as it were, against the encroachment of the sea against the earth.

उत्प्रेक्षा

स्थितमिव परिरक्षितुम् समन्ता-
दुदधिजलौघपरिप्लवाद् धरित्रीम् ।
गगनतलवसुन्धराऽन्तराले
जलनिधिवेगसहं प्रसार्य्य देहम् ॥ ४४ ॥

Prose.—समन्तात् उदधिजलौघपरिप्लवात् धरित्रीम् परिरक्षितुम् गगनतल-वसुधान्तराले जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य्य स्थितमिव। (स्थितमिव महेन्द्रपर्वतं समीयुः इत्यन्वयः)।

Beng.—(ছয়টী শ্লোকে এখন কবি মহেন্দ্র পর্ব্বত বর্ণনা করিতেছেন; এইটী প্রথম শ্লোক)—চতুর্দিকে সমুদ্রের পরিপ্লাবন (সমুদ্র জলরাশির পরিপ্লাবন) হইতে ধরিত্রীকে (সম্পূর্ণভাবে) রক্ষা করিবার নিমিত্তই যেন (মহেন্দ্র পর্ব্বত) আকাশও ধরাতলের মধ্যভাগে সমুদ্রের বেগ ধারণ করিতে সমর্থ দেহ প্রসারিত করিয়া অবস্থিতি করিতেছে।

Eng.—(They got to the Mt. Mahendra), which lay able to withstand the onrush of the sea, extending its body between the earth and the sky, to protect the earth as it were, from innundation of the sea—(to save the earth, at it were, from the allround encroachment of the sea water).

Jay.—स्थितमित्यादि। उदधिजलौघात् समन्ततो यः परिप्लवो विनाशः तस्मात् धरित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरम् जलनिधिवेगं सहते

इति मूलविभुजादित्वात् कः। प्रसार्य्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः। (उत्प्रेक्षेति। यथोक्तम्—"अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिच्चोपमया सह। अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्विता"। इति। अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वात् अविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किंचिदुपमया सह महेन्द्रगिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः। गगनं वसुन्धरां व्याप्यस्थितमिति अतिशयान्विता।

Malli.—अथ षड्भिः महेन्द्राद्रिं वर्णयति—स्थितमित्यादिभिः। उदधिजलौघैः समन्तात् परिप्लुतां परिभूताम् धरित्रीम् परिरक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा। गगनतलवसुधान्तराले द्याव्यापृथिव्योरन्तराले जलनिधेर्वेगं सहते इति तत्सहम् तत्फलम्,—मूलविभुजादित्वात् कः। देहं प्रसार्य्य स्थितमन्यथा दुर्धर्षवेगो वारिधिर्वसुधामाक्रामेदिति भावः।

CHARCHA.

1. समन्तात्—परितः; सर्व्वासु दिक्षु all over; अव्ययम्।

2. उदधिजलौघपरिप्लवात्—अपादाने ५मी by the rule "भीत्रार्थानां भयहेतुः।" उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक+धा+कि; उदक is changed to उद by the rule 'उदकस्योदः संज्ञायाम्" (६।३।५७); जलानाम् ओघः पूरः समूहः राशिरिति यावत् इति ६तत्। उदधेः जलौघः इति ६तत्। तस्य परिप्लवः इति ६तत्। तस्मात्। परि+प्लु (प्लवते)+अप्=परिप्लवः—प्लावनम् आक्रमणमिति यावत्। Innundation. Malli reads परिप्लुताम्—as adj. to धारत्रीम्। उदधिजलौघेन परिप्लुताम् इति ३ तत्।

3. धरित्रीम्—obj. to परिरक्षितुम्। धृ+इत्र; fem. ङीप्।

4. परिरक्षितुम्—परि (सम्यक्) रक्षितुमिति परि+रक्ष्+तुम्।

5. गगनतलवसुधान्तराले—In the interval between the earth and the sky. अधिकरणे ७मी। गगनम् एव तलम् इति कर्मधा। "अधःस्वरूपयोस्तलम्" इति स्वरूपार्थे; यद्वा गगनस्य तलम् इति ६तत्। गगनस्य अधः। गगनतलं च वसुधा च इति गगनतलवसुधे। द्वन्द्वसमास। तयोरन्तराले इति ६तत्।

6. देहम्—obj to प्रसार्य्य ।

7. प्रसार्य्य—प्र+सृ+णिच् ल्यप। विस्तार्य्य। Having extended.

8. स्थितम्—स्था+क्त कर्त्तरि। adj. to महेन्द्रम् of the previous sloka.

9. इव—अव्यय। उत्प्रेक्षाद्योतकः। इव—अहम्उत्प्रेक्षे, अहंमन्ये। Methinks ; meseems.

10. जलनिधिवेगसहम्—जलनिधेः वेगः इति ६तत्। तं सहते इति सह+क्तः। मूलविभुजादित्वात्। See Jay & Malli.

Remark.

The rhetoric occurring here is known as उत्प्रेक्षा, defined by Dandin as such :—अन्यथव स्थितावृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथेवोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा।" अत्र इतरस्य (अचेतनस्य) महेन्द्रगिरेः वृत्तिः (द्याव्यापृथिव्योरन्तराले अवस्थितिरूपा वृत्तिः) अन्यथा अन्यरूपेण स्थिता स्वाभाविकी इयं गिरेरवस्थितिः। सा तु अन्यया अन्यरूपेण समुद्रप्लावनात् पृथिव्याः परिरक्षकरूपेण उत्प्रेक्ष्यते कविना कल्प्यते=अतः अत्र उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कृतिर्विद्यते। But this surmise (उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षणं) is not about the very situation of the hill ; because the situation is real and not imaginary ; the surmise is about the effect of the situation. पर्वतस्य अवस्थितौ न उत्प्रेक्षणम् अपितु अवस्थानस्य फलविषये—what is the result (motive) of the situation of course, there is no motive—the situation is ordained by nature herself ; but the poet surmises that it was meant for the protection of the earth from the encroachment of the sea ? So here is what is called फलोत्प्रेक्षा ; Malli admits this saying परिरक्षितुमिवेति फलोत्

-प्रेक्षा। Sabitydarpan admits of फलोत्प्रेक्षा—saying—विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः i.e. फलविषये उत्प्रेक्षा भवति।

N. B.—जलनिधिवेगसह—अत्र मूलविभुजादित्वात् कः so say the commentators. The rule is (वार्त्तिकसूत्रम्) 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः उपसंख्यानम्।'। मूलविभुज, नखमुच, काकगुह, कुमुद इत्यादिभ्यः कर्त्तरि कः स्यादिति, मूलानि विभुजति इति मूलविभुजोरथः। आकृतिगणोऽयम्। एवं जलनिधिवेगं सहते सोढ़ुम् शक्नोति इति जलनिधिवेग+सह्+कर्त्तरि; समुद्रवेगधारणक्षमम्, able to withstand the onrush of the sea. This proves the height and expansion of the Mount.

45. The said hill strikes its roots into the nether regions, sends its branches upwards and cover an extensive area of heaven.

वार्त्ता

विषधरनिलये निविष्टमूलम्,
शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम्।
घनविपुलनितम्बपूरिताशम्,
फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम्॥ ४५॥

Prose,—[पुनः कीदृशम् महेन्द्रपर्वतम्?] विषधरनिलये निविष्टमूलम्, शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम्, घनविपुलनितम्बपूरिताशम्, फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम्।

Beng.—ঐ মহেন্দ্র পর্ব্বত নাগদেশে মূল প্রবেশ করাইয়া দিয়াছে; শত শত শিখর দ্বারা দেবলোক স্পর্শ করিয়াছে। নিবিড় এবং বিশাল মধ্যভাগের (দেহ) দ্বারা চতুর্দিক ব্যাপিয়া রহিয়াছে আর উহার উপর অবস্থিত কুঞ্জবনগুলি ফুলে ফলে শোভিত বৃক্ষের দ্বারা শোভন হইয়া উঠিয়াছে।

Eng.—The said hill has struck its roots into the region of the serpents (nether region), has touched the region of the gods with hundreds of its peaks, has covered the horizon with its large and dense waist (body), and the groves upon it have been beautified by the trees overgrown with flowers and fruits.

Jay. विषधर इत्यादि। विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम्, महेन्द्रम्। शिखर—शतैः करणभूतैः परिमृष्टः संस्पृष्टः देवलोकः येन। घनैः निरन्तरैः विपुलैः विस्तीर्णैः नितम्बैः मेखलाभागैः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन। फल-कुसुमाचितैः वृक्षैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन्। [वार्त्तेति तत्त्वार्थकथनात्। सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या पूर्वा स्वभावोक्तिरुदिता। यथेयम् एव। तथा चोक्तम् "स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते। अर्थस्य तादवस्थ्यं च स्वभावोऽभिहितो यथा। इति। निर्विशिष्टा वार्त्ता नामालङ्कारः। यथोक्तम्—"गतोऽस्तमयमर्कः भातीन्दु र्यांति वासान् पक्षिणः। इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां प्रचक्षते" इति।

Malli. विषधरेति। पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम्। प्रविष्टतलम्। शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम्, उल्लिखितसुरालयम्। घनैः निविडैः विपुलैश्च नितम्बैः मध्यभागैः पूरिताशम्, व्याप्तदिक्कं फलैः कुसुमैश्च आचितैरुपाततैः वृक्षैः रम्यकुञ्जम्। अत्र मूलादीनां पातालाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः।

CHARCHA.

1. विषधरनिलये—अधिकरणे ७मी। नि+ली+अच्=निलयः आलयः। धरति इति धृ+अच्=धरः, धारकः। विषस्य धरः इति ६तत्। तस्य निलयः तस्मिन् इति ६तत्।

2. निविष्टमूलम्—adj. to महेन्द्रम्। नि+विश्+क्त कर्मणि=निविष्टः स्थापितः। निविष्टम् मूलम् येन तम् इति बहु। यद्वा नि+विश्+क्त कर्त्तरि। स्थितः। निविष्टं मूलं यस्य तम् इति बहु; mark the rule "नेर्विशः" here.

3. शिखरशतैः—शिखराणां शतानि तैरिति ६तत्। शतं च शतं च शतं च इति शतानि एकशेषः। Hundreds of peaks. करणे ३या।

4. परिस्पृष्टः=स्पृष्टः, विलिखितः। परिस्पृष्टः देवलोकः येन तम्, इति बहु। adj to महेन्द्रम्।

5, घनविपुल नितम्बपूरिताशम्—adj to महेन्द्रम्। घनश्चासौ विपुलश्चेति कर्मधा। तादृशः नितम्बः (मध्यभागः) इति कर्मधा। तेन पूरिता इति ३तत्। घनविपुलनितम्बपूरिता आशा येन तम् इति बहु। आशा=दिक्।

6. फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम्—adj. to महेन्द्रम्। फलं च कुसुमं च or फलानि च कुसुमानि च इति फलकुसुमम्—समाहार by the rule "जातेर प्राणिनाम" ; or better call it an इतरेतर with द्रव्यविवक्षा। फलं च कुसुमं च etc इति फलकुसुमानि। Its special flowers or fruits (इतरेतर पक्षे); its collection of flowers &c(समाहार पक्षे); तेन तैर्वा आचितं परिव्याप्तमिति ३तत्। आ+चि+क्त कर्मणि=आचित। तादृशाः वृक्षाः इति कर्मधा। तैः रम्यं मनोरमम्, इति ३तत्। फलकुसुमाचितवृक्षरम्याणि कुञ्जानि यस्मिन् तमिति बहु।

Remark.

Really the Mt. Mahendra has not stuck its roots into to nether region, nor it has touched the region of the gods ; it is mere conception ; therefore अत्र यद्यपि पाताले मूलस्थापनेन तथा शिखरशतैः आकाशस्पर्शनेन सह महेन्द्रस्य सम्बन्धो नास्ति तथापि ईदृक्सम्बन्धोऽत्र कल्पितः। अतएव अत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ; Malli admits this ; following the Mss Jay, callsit a वार्त्ता अलङ्कारः (said to be a variation of स्वभावोक्ति) ; but the assumption seems open to objection. The example he quotes does not tally with the present case, because there quite a natural scene is described,

but here is some exaggerated assumption, so we prefer to take Malli's view here.

46. The mountain imitated various features of Sita, which pleased Ram.

प्रेयः

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम्
सरसिरुहैर्दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः ।
स्फुटमनुहरमाणमादधानम्
पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ৪৬ ॥

Prose.—(पुनः कीदृशम् महेन्द्रम् ?) मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम् (तथा) सरसिरुहैः दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः स्फुटम् अनुहरमाणम्, (अतएव) पुरुषपतेः सहसा परम् प्रमोदम् आदधानम् ।

Beng.—মহেন্দ্র পর্ব্বত মধুকর গুঞ্জনের দ্বারা প্রিয়ার (মধুর) ধ্বনির, আর পদ্মাবলীর দ্বারা তাঁহার হাস্য শোভার সুস্পষ্ট অনুকরণ করিয়া সহসা পুরুষোত্তম রামচন্দ্রের বিশেষ আনন্দ বিধানও করিয়াছিল।

Eng.—The mountain imitated the (sweet) voice of Rama's beloved one (Sita) by the humming of the bees, and the beauty of her smile by the lotus, and thereby suddenly afforded a great pleasure to the lord of men (Rama).

Jay.—मधुकरविरुतैः इत्यादि। प्रियाध्वनीनां सीतासम्बन्धिनां जल्पितानाम मधुकरविरुतैः स्फुटम् स्पष्टम अनुहरमाणमनुकुर्वन्तम् साद्दश्यमित्यर्थात्। दयितायाः सीतायाः यदास्यं हास्यं च एतयोः लक्ष्म्याः सरसिरुहैः साद्दश्यम् अनुहरमाणम तम महेन्द्रम्। तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैः हास्यलक्ष्म्याः। अथवा तुल्यार्थैः—

(२।३।७२) इति षष्ठी। अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात्। सदृशीभवन्तमित्यर्थः। पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्क्षणम् आगतमात्रस्य इत्यर्थः। परमुत्कृष्टम् प्रमोदम् आदधानम् जनयन्तं समीयुः (इत्यन्वयः)। प्रेय इति प्रियतमवस्त्वभिधानात्।

Malli.—मधुकरेति। पुनः मधुकरविरुतैः प्रियायाः ध्वनीनां आलापानाम् अनुहरमाणं तान् अनुकुर्वन्तम् इत्यर्थः। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तथा सरसिरुहैः तस्य दयितास्यस्य प्रियामुखस्य हास्यलक्ष्म्याः स्मितशोभायाः अनुहरमाणम् अतएव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य रामस्य सहसा परम् प्रमोदम् आनन्दं दधानम् कुर्वाणम्। अत्र मधुकरविरुतानां सरसिरुहाणां चोपमानानाम् उपमेयस्य कल्पनात् द्वितीयप्रतीपालङ्कारः। "आक्षेपः उपमानस्य कैमर्थक्येन कल्प्यते। यद्वोपमेयभावः स्यात् तत् प्रतीपम् उदाहृतमिति" लक्षणात्।

CHARCHA

1. मधुकरविरुतैः—करणतया ; मधुकरोति इति मधु+कृ+ट ताच्छील्ये—उपपद तत्। तेषां विरुतं, तैः। ६तत्। वि+रु(=रौति)+क्त भावे=विरुतम्=शब्दः।

2. प्रियाध्वनीनां—सम्बन्धसामान्ये ६ष्ठी ; or कर्मस्थाने ६ष्ठी as in भजे शम्भोश्चरणयोः—due to विवक्षा (cp. 'विवक्षोवशत्कारकाणि") ; प्रियायाः ध्वनयः इति ६तत्। तेषाम्।

3. सरसिरुहैः—parse as before ; सरसि रोहन्ति यानि तैः इति सरसि रुह+क कर्त्तरि ; उपपदतत्पुरुषे सति अलुक् ; alternative form—सरोरुहम् (not अलुक्) ; see the rule 'तत्पुरुषे कृति वहुलम्"।

4. दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः—दय्+क्त कर्मणि ; स्त्रियामाप=दयिता=प्रिया। तस्याः आस्य मुखम् इति ६तत्। तस्य हास्यम् ६तत्। तस्य लक्ष्मीः इति ६तत्। तस्याः। लक्ष्मी—शोभा। Parse as before सम्बन्धसामान्ये ६ष्ठी or कर्म स्थाने ६ष्ठी।

5. स्फुटम्—adv. modifying अनुहरमाणम् ।

6. अनुहरमाणम्—अनु+हृ+शानच्; २या ; adj to महेन्द्रम् । आत्मने पद—by the rule "हरतेर्गतताच्छील्ये" (सिद्धान्तकौमुदी) ।

7. पुरुषपतेः—सम्बन्धे ६ष्ठी ; पुरुषाणां पतिरिति ६तत् ।

8. सहसा—अव्यय ।

9. परम्—adj. to प्रमोदम् ।

10. प्रमोदम्—प्र+मुद+घञ् । obj. to आदधानम् ।

11. आदधानम्—आ+धा+शानच्; adj. to महेन्द्रम् । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

Remark.

Malli says that here is प्रतीप, defined in Sahityadarpan as प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते । The humming of the bee is generally the उपमान but as it is here said to bear resemblence with Sita's sweet voice, so it is turned into उपमेय whereas the voice of Sita has been the उपमान । So is also सरसिरुह ; therefore प्रतीप occurs here ; Malli's view is rather far-fetched, Jay following the Mss contends that here is प्रेयः—(प्रेयः प्रियतराख्यानम्—so says Dandin) ; it is good ; thus for consistency we may say that here is a commixture of प्रेयः and प्रतीप ; both of them stand independently. As already said the Mss and Jay follow some old school of अलङ्कारिक, whereas Malli follows the moderners in his अलङ्कारविचार ।

47. The mountain touches the middle portion of the Sky with its peaks.

रसवत्

ग्रहमणिरसनं दिवो नितम्बम्
विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् ।
च्युतघन-वसनं मनोऽभिरामं
शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

Prose—(कीदृशं महेन्द्रम् ?) ग्रहमणिरसनं विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् च्युतघनवसनं मनोऽभिरामं दिवः नितम्बम् मदनात् शिखरकरैः स्पृशन्तम् इव ।

Beng.—ঐ পর্ব্বত মদনার্ত্ত হইয়াই যেন শিখররূপ হস্তের দ্বারা আকাশের মনোরম নিতম্বদের স্পর্শ করিতেছে; গ্রহগণই যেন ঐ নিতম্বের মণি-মেখলা, উহা বিস্তৃত এবং অত্যুত্তম কান্তিযুক্ত; মেঘরূপ বস্ত্র উহা হইতে খসিয়া পড়িতেছে।

Eng.—The hill touches with its hand-like peaks, as if out of passion the fascinating midportion of the sky of which the planets appear like a wast-chain, which itself is extensive and resplendent in beauty and from which the cloth-like cloud slides and glides away,

Jay.—ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बम् मध्यभागम्; ग्रहाः मणिरसनेव यस्य। विपुलम् विस्तीर्णम्। न विद्यते उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः अतिशयवान्। लब्धः कान्त्या योगो येन। च्युतो घनो वसनमिव यस्मात्। शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं महेन्द्रम्। (रसवदिति दिवो गिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात्। तथा चोक्तं 'रसवद्दर्शितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा"। इति।

Malli.—ग्रहेति। ग्रहा नक्षत्राण्येव मणिरसना मणिमेखला यस्य तं विपुलं विस्तृतं नास्त्युत्तमं यस्मात् सः अनुत्तमः सर्वोत्तमः लब्धः कान्तियोगः येन स कान्तिमान्

इत्यर्थः। तयोर्विशेषणसमासः। तं च्युतं स्रस्तं घनो मेघ इव वसनं यस्मात्तम्, मनोऽभिरामं मनोज्ञं दिवः कान्ताया इति भावः। नितम्बम् अधोभागं मदनात् कामात् शिखरैरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, ग्रहमणीत्यादि रूपकानुप्राणितेति सङ्करः।

CHARCHA.

1. ग्रहमणिरसनम्—adj. to नितम्बम्; मणिरचिता मणिमयी वा रसना मेखला चन्द्रहारः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। ग्रहाः एव मणिरसना यस्य तमिति वहु। Both रसना and रशना are seen.

2, विपुलम्—adj. to नितम्बम् extensive. Extensiveness of buttock (नितम्ब) exhances its beauty; of. "तस्मै दत्ता निवड़-नितम्बा।"

3. अनुत्तमलब्धकान्तियोगम्—adj. to नितम्बम्। अविद्यमानः उत्तमः श्रेयान् यस्मात् स अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टः। वहु। कान्त्या कान्तेर्वा योगः सम्पर्कः इति ३तत् or ६तत्। कान्ति=सौन्दर्य्यम्। तथाहि साहित्यदर्पणे—"रूपयौवन लालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणं शोभा प्रोक्ता। सा एव शोभा मन्मथाप्यायितद्युतिः कान्ति-रित्यभिधीयते"। लभ्+क्त कर्मणि—लब्धः। लब्धः प्राप्तः कान्तियोगः येन स इति वहु। अनुत्तमश्चासौ लब्धकान्तियोगश्चेति, विशेषणं विशेषणेन इति वचनात् कर्मधा। तम्। Comp. "अनुत्तमं तमः।

4. च्युतघनवसनम्—adj. to नितम्बम्। घनः मेघः वसनं वास इव इति उपमितसमासः। यद्वा घनरूपं वसनमिति आलङ्कारिकसम्मतः रूपकसमासः। यद्वा घनः एव वसनमिति कर्मधा। च्यु+क्त कर्त्तरि च्युतः स्रस्तः (dropped; sliding away); च्युतं घनवसनं यस्मात् तमिमि वहु।

5. मनोऽभिरामम्—adj. to नितम्बम्। मनसः अभिरामः तमिति ६तत्।

6. नितम्बम्—obj. to स्पृशन्तम्।

7. मदनात्—हेतौ ५मी। कामात्।

8. शिखरकरैः—शिखराः शृङ्गाणि एव कराः इति कर्मधा। तैः। करणे तृतीया।

9. स्पृशन्तम्—स्पृश्+शतृ, २या एकवचने ; adj to महेन्द्रम्।

10. इव—उत्प्रेक्षायाम् अव्ययम्।

Remark.

The existence of इव clearly bespeaks of उत्प्रेक्षा with reference to the verb स्पृशन्तम् (as if touching) and hence it is known as क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा। Now in ग्रहमणिरसनम् सुरवनवसनम् and शिखरकरैः—there is रूपक ; so here उत्प्रेक्षा is supported by रूपक and hence here is a conglomeration of रूपक and उत्प्रेक्षा। Malli admits this ; but Jay following the Mss contends that here is रसवत् अलंकारः ; the definition he adduces, supports his view. Dandin says—"रसवद्रसपेशलम्", it is also in favour of Jay ; but Sahityadarpan (amodern अलंकारग्रन्थ) says that when one रस becomes sub-ordinate to another रस in the same passage, then there will be रसवत् ; this is certainly against Jay. However, standing on Dandin's definition we may say that here is रसवत् अलंकार—supported by रूपक and उत्प्रेक्षा and in this way Malli may be reconciled with jay.

48. The mountain is located by the side of the sea-cost.

ऊर्जस्वी

प्रचपलमगुरुम् भरासहिष्णुम्
जनमसमानमनूर्जितं विवर्ज्य।
कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे,
स्थिरमतुलोन्नतिमूढ़तुङ्गमेवम् ॥ ४८ ॥

12

Prose.—[पुनः कीदृशं महेन्द्रम् ?] स्थिरम् अतुलोन्नतिम्ऊढ़तुङ्गमेघम् प्रचपलम् अगुरुम् भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् असमानम् जनम् विवर्ज्य अर्णवोपकण्ठे कृतवसतिमिव ।

Beng.—ঐ পর্ব্বত সুদৃঢ়রূপে প্রতিষ্ঠিত ; অত্যন্ত উচ্চ, এবং তাহার শিখরে অত্যুচ্চ মেঘমালা বিরাজ করিতেছে। অস্থির, লঘু, ভারবহনে অক্ষম অসমৃদ্ধ এবং অসমান জনকে পরিত্যাগ করিয়াই যেন ঐ গিরি সমুদ্রের উপকণ্ঠে বসতি স্থাপন করিয়াছে।

Eng.—The (aforesaid) mcuntain is firm, and extremely elevated and upon it rest the big clouds ; it has established itself in the vicinity of the sea-cost, to avoid, as it were, the people who are unequal to him because of their fickle, low unweighty nature and ill propensities.

Jay.—प्रचपलम् इत्यादि। जनं लोकम् प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम् अतएव भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् अनलंकारम् विवर्ज्य एव असमानत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे कृतवसतिम् कृतावस्थानम् समीयुः। तदेव असमानत्वम् दर्शयन्नाह—स्थिरम् अचलम् अतुलोन्नतिम् असाधारणमहत्वम् ऊढ़तुङ्गमेघं उद्धृत-महामेघम् आश्रयणीयत्वात्। ऊर्जस्वीति-साहंकारवस्त्वभिधानात्॥

Malli.—प्रचपलेति॥ पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितम् अतुलोन्नतिम् सर्वोन्नतम् ऊढ़-तुंगमेघम् परभरणाक्षमम् इत्यर्थः। अतएव प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम् तुच्छम् इत्यर्थः। भरमसहिष्णुं भरासहिष्णुं परभरणाक्षमम् इत्यर्थः। अनूर्जितम् असमृद्धम् अतएव असमानं जनम् पृथग्जनम् विवर्ज्य संसार्गानर्हत्वात् वर्जयित्वा अर्णवस्य उपकण्ठे समीपे कृतवसतिमिव इति उत्प्रेक्षा। उक्तदोषाभावात् स्वसमानगुणत्वेन च संसर्गार्हत्वनिश्चयात् इति भावः। चपलादि पदार्थानां विशेषणगत्या संसर्गवर्जने स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गे च हेतुत्वात् काव्यलिंगम्। तदनुप्राणिता चार्णवसमीप-वासोत्प्रेक्षा इति संकरः।

CHARCHA.

1. स्थिरम्—adj. to महेन्द्रम्।

2. अतुलोन्नतिम्—adj to महेन्द्रम्। अविद्यमाना तुला (तुलना) यस्याः सा अतुला। उद्+नम्+क्तिन्=उन्नतिः। अतुला उन्नति र्यस्यतमिति बहु।

3. ऊढ़तुंगमेघम्—adj to महेन्द्रम्; तुंगः मेघः इति कर्मधा। तुग high, वह्+क्त कर्मणि=ऊढ़; ऊढ़ः धृतः तुंगमेघः येन तमिति बहु।

4. प्रचपलम्—प्रकृष्ट or प्रकर्षेण चपलमिति प्रादिः; adj to जनम्।

5. अगुरुम्—गुरुः=भारयुक्तः। न गुरुः तमिति नञ्‌तत्। Qual. जनम्।

6. भरासहिष्णुम्—adj to जनम्। भृ+अप्=भरः or भृ+अच् कर्त्तरि =भरः। सह्+इष्णु=सहिष्णुः; तस्मादन्य इति असहिष्णुः। नञ्‌तत्। भरम् असहिष्णु इवि २तत् by the varttika "गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्"। or better भरस्य असहिष्णु, शेषे षष्ठीतत्। भरम् असहिष्णु=भरासहिष्णु may be an instance of सहसुपेति समासः as well. See रविकिरण-सहिष्णु in Sak. II.

7. अनूर्जितम्—ऊर्ज+क्त=ऊर्ज्जितः। तस्मात् अन्य इति नञ्‌तत्; =असस्वस्थम्—ill persons; adj to जनम्।

8. असमानम्—adj to जनम्; समानात् अन्यः इति नञ्‌तत्।

9. विवर्ज्य—वि+वृज+णिच्+ल्यप। परित्यज्य।

10. अर्णवोपकण्ठे—अधिकरणे ७मी; कण्ठम् उपगतः इति प्रादि by the rule—अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया; यद्वा कण्ठस्य समीपे इति उपकण्ठम्; अव्ययीभावः; "तृतीया—सप्तम्योर्बहुलमिति" विकल्पेन विभक्तिस्थितिः; पक्षे उपकण्ठम्। अर्णवस्य उपकण्ठम् तस्मिन् इति अर्णवोपकण्ठे; पक्षे अर्णवोप कण्ठम्।

11. कृतवसतिम्—adj to महेन्द्रम्; वस्+अति (औणादि)=वसतिः। कृ+क्त कर्मणि=कृता। कृता विहिता वसति र्येन स कृतवसतिः; तम्।

12. Remark—or Notes on Malli—.

उक्तदोषाभावात् etc.—Malli wants to state that people are full of all those defects (प्रचपल, अगुरु etc); so the mountain which is free from all these has to avoid their company and has located itself close to the sea ; because the sea being free from all those defects and being endowed with all those virtues which the mountain itself possesses certainly becomes a worthy companion of the mountain.

Remark.

The इव implies उत्प्रेक्षा; now what is the thing that is being surmised : Malli says that "अर्णवसमीपे वासः" is being surmised and so here is अर्णवसमीपवासोत्प्रेक्षा ; but the location of the hill by the sea side is a real one and hence Malli's view is open to objection ; we believe that "विवर्जंइ" (this portion) is being surmised ; विवर्जंइ इव as if to avoid this company and so the उत्प्रेक्षा is क्रियोत्प्रेक्षा here ; again the adjectives प्रचपलम् and the like are denoting the cause of the mountain's avoiding the company of the people, as well as the adjectives—स्थिरम् and the like denoting the cause of the mountain's welcoming the company of the sea ; here is also kavyalinga (हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते), this kavyalinga gives rise to उत्प्रेक्षा and so here is काव्यलिंगानुप्राणिता उत्प्रेक्षा or in other words—a conglomeration of kavyalinga and utpreksha. Jay. following the Mss contends that here is ऊर्जस्वी defined by Dannin as such "ऊर्जस्वि रूढाहंकारम्" ; it is in favour of Jays's and so Mss view. So we may say that here is a conglomeration of ऊर्जस्वी काव्यलिंग and उत्प्रेक्षा ।

Dandin takes up प्रेयः रसवत् and ऊर्जस्वी in order ; so does Bhatti here ; so also we believe (as already stated) Bhatti followed some old school of Rhetoric. But the view of Sahitya-darpan is otherwise. Viswanath its author affirms that therewill be a case of ऊर्जस्वी where रसाभास or भावाभास, will be relegated to a subordinate position-subordinate to some रस or भाव—(sentimentor emotion).

49. The grandeur of the mountain is being described.

पर्य्यायोक्तिः

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः
प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।
अमरपुरमतिं सुरांगनानां
दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९ ॥

Prose.—सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुरांगनानाम् अमरपुरमतिं दधतम् अदुःखम् अनल्पकल्पवृक्षम् =(महेन्द्रपर्वतं मन्मीयुः) ।

Beng.—রত্নপ্রদীপ সনাথ স্ফটিকমণি গৃহ সেখানে বিরাজ করায় এবং তরুণ কিন্নর গীত ধ্বনিতে মুখরিত হওয়ায় ঐ পর্ব্বত স্বর্গ বলিয়া দেবাঙ্গনাদিগের মনে হইতেছিল। (তদুপরি) সেখানে বিন্দুমাত্র দুঃখও ছিলনা এবং তথায় কল্পবৃক্ষও অনেক ছিল।

Eng.—The hill was abounding with marbled houses illuminated by gem-lamps (lamps made of gems or lamps in the shape of gems) ; it was also resounded with the notes of the young kinnars and thus the divine ladies were led to believe it to be a heaven ; moreover it was free from troubles and contained a large number of wish-bearing trees.

Jay.—स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां किन्नराणाम्, गीतनिस्वनेश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुरांगनानां दधतं जनयन्तम्। अदुःखं—न विद्यते दुःखम् तस्मिन् इति सुखहेतुमित्यर्थः। (च) बहुकल्पवृक्षम् समोयुः। पर्य्यायोक्तिरिति—अमरपुरमतिं दधतम्, इत्यनेन पर्य्यायेन वचनगत्या तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात्। तथा चोक्तम्—पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते इति"।

Mali.—स्फटिकेति। सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रकृष्टैः तरुणकिन्नर गीतनिःस्वनैः च सुरांगनानाम्, अमरपुरमतिं स्वर्गभ्रान्तिम दधतम् कुर्वाणम्, नास्ति दुःखमत्र इति अदुःखम्, अनल्पकल्पवृक्षम्, इति च भ्रान्तिकारणान्तरोक्तिः। अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः। "कविसम्मतसादृश्यात् विषये पिहितात्मनि। आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः" इति लक्षणात्॥

CHARCHA.

1. सरत्नदीपैः—adj to स्फटिकमणिगृहैः। रत्नमयो दीपः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तेन (तैः वा) सह वर्त्तमानो यः स इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि। तैः। or—रत्नानि etc एव दीपाः gems serve as lights

2. स्फटिकमणिगृहैः—स्फटिकनामा मणिरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। स्फटिकमणिमयानि गृहाणि इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः। तैः; करणे ३या। हेतौ वा।

3. प्रतरुणकिन्नरनिस्वनैः—करणे हेतौ वा तृतीया। प्रकृष्टः तरुणः इति प्रादिः। तादृशाः किन्नराः इति कर्मधा। कुत्सितो नरः इति किन्नरः। नि+स्वन्+अप्=निस्वनः। तेषां निस्वनाः इति ६तत्। तैः।

4. सुरांगनानां—सम्बन्धे ६ष्ठी। सुराणाम् अंगनाः इति ६ष्ठी तत्; तासाम्।

5. अमरपुरमतिम्—obj to दधतम्, अमरः देवः, तेषां पुरमिति ६ तत्, तस्य मतिः भ्रान्तिः इति ६ तत्, ताम्।

6. दधतम्—धा+शतृ; २या, एकवचनम्; referring to महेन्द्रम्।

7. अदुःखम्—adj to महेन्द्रम्, अविद्यमानम् दुःखम् यत्र तम् इति बहु।

8. अनल्पकल्पद्रुमम्—adj to महेन्द्रम्। अल्पात् अन्ये इति अनल्पाः। नञ् समासः, तदन्यत्वम् इत्यर्थे नञ्, अनल्पाः कल्पद्रुमाः यस्मिन् तम् इति बहु। कल्पस्थायी द्रुमः कल्पफलकः वा द्रुमः इति कल्पद्रुमः शाकपार्थिवादित्वात् समासः।

Remark.

The rhetoric occuring here is भ्रान्तिमान्—(cf. साम्यादतस्मिन्-तद्बुद्धिः भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता—Sahityadarpan), acc. to Malli; Dandin says nothing about this said rhetoric. But Jay following Mss says that here is पर्यायोक्ति, defined by Dandin as such:—अर्थमिष्टमना ख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये। यत् प्रकारान्तराख्यानम् पर्यायोक्तं तदिष्यते। But it does not seem exatly to apply in this sloka here. Moreover Jay is not correct when he says "तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात्;" as the poet does not intend to prove that it was the heaven; what he wanted to say is that it was like the heaven; and so the divine ladies were misled; hence Malli's view is more logical.

50. Then Hanuman pointed out the ocean on the south to Ramchandra and others.

समाहितम्

अथ दहशुरुदोग्धूमधूम्राम्
दिशमुदधिव्यवधिं समेतसीताम्।
सहरघुतनयाः प्लवंगसेनाः
पवन-सुतांगुलिदर्शितामुदग्राः ॥ ५० ॥

Prose.—अथ सहरघुतनयाः प्लवंगसेनाः पवन-सुतांगुलिदर्शिताम् उदीर्णधूम्र-धूम्राम् उदधिव्यवधिम् समेतसीताम् दिशम् उदचाः ददृशुः ।

Beng.—অনন্তর রামলক্ষ্মণ সহ কপিসৈন্যগণ হনূমান কর্তৃক অঙ্গুলি দ্বারা প্রদর্শিত, উত্থিত ধূমরাজিদ্বারা ধূম্রবর্ণ, সমুদ্র ব্যবহিত এবং সীতা দেবীর অবস্থিতিসনাথ (দক্ষিণ) দিক্, চক্ষু উত্তোলন পূর্ব্বক দর্শন করিলেন ।

Eng.—Then the monkey-legion, together with the scions of Raghu's race beheld with their eyes raisedup, the direction (quarter) pointed out by the son of wind-god with his finger, the very quarter which became gray with the the smoke issuing or curling out, and which was bounded by ocean and which harboured Sita.

Jay.—अथेत्यादि । अथ प्राप्त्यनन्तरम् प्लवंगसेनाः सहरघुतनयाः दिशं ददृशुः । उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । उपसर्गेघोः किः (३।३।९२) । उदीर्णेन महता धूमेन धूम्राम् अस्पष्टाम् । समेतसीतां—संगता सीताऽनया इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः । पवन-सुतांगुल्या दर्शिताम् । उदचा उर्द्धीकृताचाः । "बहु-व्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" (५।४।११३) इति षच् । षिन्नत्वणो ङीष् न भवति तस्य अनित्य-त्वात् । तेन दंष्ट्रा इति उपपन्नं भवति (? दंष्ट्रा इति अजादित्वात् टाप्) । समाहित-मिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ।

Malli.—अथेति । अथ महेन्द्रद्रिप्राप्त्यनन्तरम् रघुतनयाभ्याम् सह वर्त्तन्ते इति सहरघुतनयाः [वोपसर्जनस्य इति पक्षे न सहस्य सभावः] प्लवंगसेनाः पवन-सुतेन अंगुल्या दर्शिताम् उदीर्णैः लङ्कोद्भूतैः धूमैः धूम्राम् धूम्रवर्णाम् । उद-कानि धीयन्ते ऽस्मिन् इत्युदधिः [दर्मण्यधिकरणे च—इत्यधिकरणार्थे कर्मण्युपपदे कि-प्रत्ययः] स एव व्यवधीयते अनेनेति व्यवधिर्व्यवधानम् यस्यास्ताम् उदधिव्यवहिताम् इत्यर्थः । [उपसर्गे घोः किः] । समेता सीता यस्या स्ताम् दिशम् दक्षिणाम् उदचा

उदञ्चितांगा [बहुव्रीहौ इत्यादिना षच्] ददृशुः । अत्र स्वभाववर्णनात् स्वाभावोक्तिः । स्वभावोक्तिरलंकारो यथावद्वस्तुवर्णनात् ॥ ५० ॥

CHARCHA

1. सहरघुतनयाः—adj. to प्लवंगसेनाः । रघोः लक्ष्या रघुवंशस्य तनयौ । इति ६तत् । रघुतनयाभ्याम् रामलक्ष्मणाभ्याम् सह वर्त्तन्ते इति तुल्य-योगे बहुव्रीहिः by तेन सहेति तुल्ययोगे । सह शब्दस्य स्थाने स इत्यादेशः अत्र न दृश्यते तस्य आदेशस्य वैकल्पिकत्वात्; 'वकल्पत्वविधाने च सूत्रम्—"वोप सर्जनस्य" (६।३।८२)। अस्यार्थः—बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा इति दीचितः ।

2. प्लवंगसेनाः—sub. to ददृशुः । प्लु + अप् = प्लवः ; प्लवेन गच्छति इति प्लव + गम् + खच = प्लवग = वानरः । तेषां सेना इति ६तत् ।

3. पवनसुतांगुलिदर्शिताम्—adj to दिशम् । पवनस्य सुत इति ६तत् । तस्य अंगुलिः ६तत् । तया दर्शिताम् इति ३तत् ; दृश + णिच् + क्त कर्मणि = दर्शित ; स्त्रियामाप् = दर्शिता, ताम् ।

4. उदीर्णधूमधूम्राम्—adj to दिशम् । उद् + ऋ + क्त कर्त्तरि । उदीर्णः धूमः इति कर्मधा । तेन धूम्रः धूम्रवर्णः ताम् इति ३तत् ।

5. उदधि व्यवधिम्—adj to दिशम् । उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि, by the rule उपसर्गे घोः किः (३।३ ४२) and then is applied the rule "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९२), उदधिः समुद्रः व्यवधिः व्यवधानं यस्यास्तामिति बहुव्रीहिः ।

6. समेतसीताम्—adj to दिशम् । सम् + आ + इ + क्त = कर्मणि समेता । समेता संगता सीता अनया इति, यद्वा समेता इति कर्त्तरि क्त, समेता सीता यस्याः तामिति बहुव्रीहिः । सीतासनाथाम् इत्यर्थः ।

7. उदचाः—उद्गतानि अक्षीणि यासां ता इति बहुव्रीहिः, पक्षे उद्गताक्षाः by the rule—प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्चेति । अक्षि is repla-

ced by अक्ष by the rule बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच्" (५।४।१२३) adj to प्लवंग सेनाः।

ननु "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१) इति सूत्रेण षकारेत्प्रत्ययसाधितस्य उदक्ष इति पदस्य प्लवंगसेनाः इत्यस्य विशेषणत्वात् स्त्रियाम् ईकारः कथं न स्यात्? [कथमत्र स्त्रियाम् आकारो दृश्यते ? [अस्य उत्तरं पठतिजयः—"तस्य" षकारेत् प्रत्ययसाधिते पदे स्त्रीलिंगे ईप् भवेत् इति नियमस्य अनित्यत्वात् न सदैव प्रतिपालनीयत्वात्। अयं नियमः न सर्व्वत्र प्रतिपालनीयः इत्यर्थः ; or = अक्ष is इन्द्रिय। उद्गतानि अक्षाणि येषाम् इति उदक्षाः। Rest as before,

Jays's तेन दंष्ट्रा etc. is unsound.

Remark.

The rhetoric occuring here is स्वभावोक्ति acc. to moderners. Malli admits this. But Jay. following Mss contends that here is समाहित simply because they eyed the southern quarter with rapt attention. Now Sahityadarpan's view of समाहित is quite different from this ; Dandin's definition of समाहित exactly tallies with the समाधि rhetoric (but not समाहित) of Sahityadarpan ; but it also differs from Mss or jay's view. So it is rather preferable to follow Malli here.

51. Then they reached the sea-shore.

उदारम्

जलनिधिमगमन् महेन्द्रकुञ्जात्।
प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः।
सलिलसमुदयैर्महातरंगै-
र्भुवनभरक्षममप्यभिन्नवेलम्॥ ५१॥

Prose.—(अथ) प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः महेन्द्रकुञ्जात् (प्लवङ्गसेनाः) महातरङ्गैः सलिलसमुदयैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलम् जलनिधिम् अगमन ॥

Beng.—(অনন্তর) স্বীয় উচ্চতাদ্বারা সূর্য্যকিরণ আচ্ছাদনকারী মহেন্দ্র পর্ব্বতের কুঞ্জ হইতে কপিসেনা সমুদ্র তটে উপস্থিত হইল। সমুদ্র বিশালতরঙ্গ সনাথ জল রাশি দ্বারা পৃথিবীর ভার বহনে সমর্থ হইয়াও নিজের সীমা লঙ্ঘন করে নাই।

Eng.—Then from the grove of the Mahendra mountain which obstructs the rays of the sun by its elevation, the monkey regiment made their way to the sea, which, though capable of upholding the weight of the world by means of his (its) vast mass of water abounding with huge wave never transgressed its own limit.

Jay.—जलनिधिमित्यादि—महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः। प्लवंग-सेनाः। "लृदिलात् च्लेरङ्"। प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता तिग्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन तस्मात्। सलिलसमुदयैर्महातरंगै महोर्म्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि। भृ भरणे इति क्र्यादिकः। तस्य ऋदोरपि रूपम्। अभिन्नवेलम् अनति-क्रान्तमर्य्यादम् जलनिधिम्। उदारमिति उदात्तमित्यर्थः। महानुभावता-प्रतिपाद-नात्। यतो महातरंगै र्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलम्। द्विविधम् उदारम्। महानुभावतया विविध-रत्नयोगाच्चेति। इयं महानुभावता दर्शिता।

Malli.—जलेति। अथ कपिसेनाः प्रचयेन उच्छ्रायेन तिरोहिततिग्मरश्मि-भासः पिहितार्कप्रकाशात् महेन्द्रकुञ्जात् गुल्मात् महातरंगैः सलिलसमुदयैः उदक लहरीभिः भुवनस्य भारभरणे पूरणे क्षमम् शक्तम् अपि अभिन्नवेलम्, अलङ्घितसीमम्। महान्तः शक्ताः अपि नाकार्य्यम् कुर्व्वन्ति इति भावः। जलनिधिमगमन्। अत्रापि यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिः॥

CHARCHA

1. प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः—adj to महेन्द्रकुञ्जात्। प्र+चि+अच् =प्रचयः, उच्चता। तिरस्+धा+क्त कर्मणि इति तिरोहितः आच्छादितः। तिग्माः तीक्ष्णाः रश्मयः किरणाः यस्य स तिग्मरश्मिरितिबहु। तस्य भासः दीप्तयः इति ६तत्। भास् इति शब्दः। भाः भासौ भासः। भास्+क्विप्=भास्। प्रचयेन तिरोहिताः इति तत्। प्रचयतिरोहिताः तिग्मरश्मिभासः येन स प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभाः; तस्मात्।

2. महेन्द्रकुञ्जात्—अपादाने ५मी। महेन्द्रस्य कुञ्जम्, तस्मात् इति ६ तत्।

3. महातरङ्गैः—adj to सलिलसमुदयैः। महान्तः तरंगाः यस्मिन् तैरिति बहु।

4. सलिलसमुदयैः—करणे ३या; सम्+उत्+इ+अच=समुदयः। सलिलानाम् समुदयस्तैरिति ६ तत्। समुदितैः सलिलैरित्यर्थः। कृदभिहितः प्रत्ययः भावे द्रव्यवत् प्रकाशते इति वचनात्।

5. भुवनभरक्षमम्—adj to जलनिधिम्। भुवनस्यभरः इति ६ तत्। भरः =भारः। भृ+अच् (पचादि) कर्त्तरि=भरः। यद्वा भृ+अप् इति भरः (after Jay). भृ=क्र्यादि; भृणाति। भुवनभरस्य क्षमः इति ७ तत् or better सह सुपेति समासः।

6. अभिन्नवेलम्—adj to जलनिधिम्। भिद (भिनत्ति)+क्त कर्मणि= भिन्ना। न भिन्ना अभिन्ना इति नञतत्। वेला—जलसीमा; अभिन्ना वेला येन तमिति बहु।

7. जलनिधिम्—obj to अगमन्। जलानाम् निधिः इति ६ तत्।

8. अगमन्—गम्+लुङ् अन्; verb to प्लवंगसेनाः understood; as found in the previons sloka.

Remark.

The rhetoric occuring here is स्वभावोक्ति as affirmed by Malli after modern poetics; Jay argues that here is उदार of which

another name is उदात्त defined by Dandin as such—आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम्। उदात्तम् नाम तं प्राहुरलंकारम् मनीषिणः।

Here the magnanimity of attitude is certainly spoken of; Malli also indirectly admits it saying महान्त शक्ता अपि नाकार्यं कुर्वन्ति; so here the view of Jay applies better.

52. The sea illuminates the nether regions with the lustre of the gems contained inside.

उदारमेव

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा
ग्लपित-रसातलसंभृतान्धकारम्।
उपहतरविरश्मिवृत्तिमुच्चैः
प्रलघु-परिप्लवमानवज्रजालैः॥ ५२॥

Prose.—पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारम् उच्चैः प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः उपहतरविरश्मिवृत्तिम् (जलनिधिम् अगमत्)।

Beng.—শুক্তিগর্ভ স্থিত বিপুল এবং ভারী মণিগণের কিরণের দ্বারা সমুদ্র রসাতলে পুঞ্জীভূত অন্ধকার বিনাশ করিয়াছিল; আর উপরিভাগে অল্প অল্প উত্থিত মাণিক্যরাজির দ্বারা রবিকিরণের প্রসারেও বাধা দিয়াছিল।

Eng.—The ocean did away with the darkness, accumulated in the nether regions by means of the rays of the huge and heavy gems inside the oysters: and with the rays of the jewels issuing a little upwards, it somewhat obstructed the movements of the solar rays.

Jay.—पृथ्वित्यादि—पृथवः महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्याः मणयो मौक्तिकाः

यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं रसातले संभृतम् उपचितम् अन्धकारं येन तत्। उच्चैरुपरि प्रलघूनाम् अल्पानां परिप्लवमानानां वस्त्रानां यानि जालानि समूहाः तैरुपहता रविरश्मिवृत्तयो यस्मिन् सः। तं जलनिधिम् अगमन्। यद्वस्त्रम् वारिणि तरति तत् प्रशस्तम् इत्युक्तम्। "एतदेवापरेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथा विदुः। नानरत्नवियुक्तं यत्तत्किलोदारमुच्यते॥" इति।

Malli.—अथ श्लोकत्रयेण समुद्रं वर्णयति पृथ्वित्यादि। पृथिवी विपुला गुरवो गुरुत्वगुणयोगिनश्च ये मणयस्त एव शुक्तीनां गर्भाः शुक्तिगर्मस्थमणय इत्यर्थस्तेषां तल-वर्त्तिनां भासा ग्लपितम् चपितम् रसातलसम्भृतम् अन्धकारम् पातालस्थध्वान्तं येन तम् उच्चैरुपरि प्रलवतितरां यथा तथा परिप्लवमानवस्त्रजालैर्माणिक्यपुञ्जैरुपहता निवारिता रविरश्मीनां वृत्तिः प्रसारो येन तम्। अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात् उदात्ता-लङ्कारः। "समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति सौवलक्षणम्।"

CHARCHA,

1. पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा—करणे तृतीया; पृथवश्चामी गुरवश्चेति इति कर्मधारयः। पृथुगुरवः मणयः इति कर्मधा। शुक्तीनां गर्भाः इति ६ तत्, पृथुगुरु-मणयः एव शुक्तिगर्भा इति कर्मधा। This is after Malli. After Jay thus पृथुगुरु इति कर्मधा। पृथुगुरवः मणयः यासां शुक्तीनाम् ताः इति पृथुगुरुमणयः। बहुव्रीहिः। पृथुगुरुमणयः शुक्तय इति कर्मधा। तासां गर्भाः इति ६ तत्। Then after both of them—गर्भाणां भाः तया इति ६ तत्।

2. ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारम—adj to जलनिधिम्। ग्लै+णिच+क्त कर्मणि=ग्लापितः or ग्लपितः। रसायाः धरण्याः तलमिति ६ तत्। तत्र संभृतम् इति सुपसुपा or ७ तत्। सं+भृ+क्त=संभृतम (कर्मणि)। रसातल-संभृतम अन्धकारमिति कर्मधा। ग्लपितम रसातलसंभृतान्धकारम् येन तम इति बहु।

3. उच्चैः—अव्ययम; उच्चभागे; उपरि; ऊर्द्ध्वभागे इत्यर्थः।

4. प्रलघुपरिप्लवमानवस्त्रजालैः—करणे ३या; प्रकृष्टं लघु इति प्रादिः।

परि+प्लु+शानच्=परिप्लवमानः। प्रलघु यथा यथा परिप्लवमानः इति सहसुपेति समासः। वज्राणां मानिक्यानां जालानि पुञ्जानि इति ६ तत्। प्रलघुपरिप्लवमानानि वज्रजालानि इति कर्मधा। तैः।

5. उपहतरविरश्मिवृत्तिम्—adj to जलनिधिम्। रवेः रश्मयः किरणाः इति ६तत्; तेषां वृत्तिरिति ६ तत्। उप+हन्+क्त कर्मणि=उपहतः=प्रतिहतः obstructed. उप... तर्दैन तमिति बहुव्रीहिः। वृत्तिः=प्रचारः= Movement, access.

Remark.

The rhetoric occuring here is उदात्तमेव also known as उदारमेव which takes place when some scene of grandeur is spoken of ; such is the case here ; and all the commentators admit it. Bharat Mallik also says "उदात्तमेवेति विविधरत्नर्द्धि-युक्तत्वात्"।

53. The Sea-water rises at night and leads one to suppose the valley of the hill as full of chandrakanta gems.

उदारमेव

समुपचितजलं विवर्धमानै-
रमलसरित्सलिलै र्विभावरीषु।
स्फुटमवगमयन्तमूढ़वारीन्
शशधररत्नमयान् महेन्द्रसानून् ॥ ५३ ॥

Prose.—विभावरीषु विवर्द्धमानैः अमलसरित्सलिलैः समुपचितजलम् (अतएव) शशधररत्नमयान् महेन्द्रसानून ऊढ़वारीन् स्फुटमवगमयन्तम् (जलनिधिमगमन्)।

Beng.—রাত্রিকালে সম্যক্রূপে বৃদ্ধি প্রাপ্ত বিশুদ্ধ নদী সলিলের

দ্বারা সমুদ্রের জলরাজি পুষ্টকলেবর হইয়া থাকে, (এবং ঐ হেতু) সমুদ্র স্পষ্টই জানাইয়া দেয় যে মহেন্দ্র গিরির সানুপ্রদেশ জলপূর্ণ ছিল, কারণ সমুদ্রসুলভ চন্দ্রকান্তি মণি দ্বারা উহা এখন পরিপূর্ণ।

Eng.—The sea-water rises at night due to the swelling of the pure water of the rivers (that fall into the sea) and thereby clealry convinces one about the valley or slopes of the Mahendra hill to be filled up with water because of its being abounding with chandrakanta gems.

Jay.—समुपचितजलमित्यादि। विभावरीषु विवर्द्धमानैरमलैः सरित्— सलिलैः समुपचितजलम्, उदधिं स्पष्टमवगमयन्तम्, बोधयन्तम्। किमित्याह महेन्द्र-सानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् जड़वारीन्। अन्यथा कथं चीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः। उदारमवेतिरत्नयोगात्।

Malli.—समुपेति। पुनर्विभावरीषु रात्रीषु विवर्द्धमानैरमलैः अवदातैः सरितः सलिलैः नदीजलैः समुपचितजलं प्रवृद्धोदकम् अतएव शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तमयान् महेन्द्रसानून् जड़वारीन् धृतोदकान् स्फुटमवगमयन्तम्, ज्ञापयन्तम्। अन्यथा कथम् ईदृशी सिन्धोः सलिलवृद्धिरितिभावः। अत्र महेन्द्रस्य ईदृक् चन्द्रासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिस्तदुत्था च सिन्धोरपि तादृक् सलिलासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः सैवातिशयोक्तिस्तदुभयोपजीवनेनोभयत्र सलिलचन्द्रकान्तसमृद्धिवर्णनादुदात्तं चेति सङ्करः।

CHARCHA.

1. विभावरीषु—कालाधिकरणे ७मी। वि+भा+क्वनिप—स्त्रियाङीप् = विभावरी। See the sutra "वनो र च"।

2. विवर्द्धमानैः—adj. to—सलिलैः। वि+वृध+शानच—तृतीया बहुवचने।

3. अमलसरित्सलिलैः—करणे ३या, अविद्यमानं मलमस्मिन् इति अमलम्

बहु। सरितः नदीनां सलिलानि इति ६ तत्। अनन्तानि विगुद्धानि सरित्—सलिलानि तैरिति कर्मधा।

4. समुपचितजलम्—adj. to जलनिधिम। सम+उप+चि+क्त कर्मणि =समुपचितः; रूपवृद्धि गतः। समुपचितम् जलं येन यस्य वा तमिति बहु। Comp.—"पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः"—Rag XIII 9.

5. शशधररत्नमयान्—adj to सानून्। शशधरप्रियं रत्नम् इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। शशधररत्नानि सन्ति प्राचुर्येण अस्य इति प्रकृतवचने मयट्।

6. महेन्द्रसानून्—महेन्द्रस्य सानवः तान् इति ६ तत्।

7. स्फुटम्—adv. modifying the verb अवगमयन्तम्।

8 अवगमयन्तम्—adj. to जलनिधिम्। अव+गम्+शतृ—द्वितीयाया एकवचने।

9. ऊढवारीन्—adj. to सानून्। वह+क्त=ऊढ (कर्मणि); ऊढानि वारीणि यैस्तान् इति बहु।

Remark.

The rhetoric occuring here is उदारमेव or उदात्तमेव=as grandeur of scene is described here. This is admited by both Jay. and Malli. But is that rich-ness spoken of here real? Thus also argues Malli. The legitimate answer must be in the nagative; simply because neither the water of the sea rises due to the swelling of the river-water nor thevalleys are full of emaralds or moonstones. Therefore this उदारम् is based on अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Though the valley has nothing to do with the emaralds yet it is spoken of to be full of these; again though the sea has nothing to do with the waters referred to, yet it

is said to have these ; so here is अतिशयोक्ति of असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type and upon this stands उदात्तम् and hence here is a conglomeration (संकर) of अतिशयोक्ति and उदात्तम्।

54. The ocean is described. It protects the earth and contains subterranean hills along with acquatic animals.

श्लिष्टम्

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः
पुरुरुचिरत्नभृतो गुरुरुदेहान्।
श्रमविधुरविलीनकूर्म्मनक्रान्
दधतमुदूढ़-भुवो गिरीनहींश्च ॥ ५४ ॥

Prose.—भुवनभरसहान् अलङ्घ्यधाम्नः पुरुरुचिरत्नभृतः गुरुरुदेहान् श्रम-विधुर विलीनकूर्म्मनक्रान् उदूढ़भुवः गिरीन् अहीन् च दधतम् (जलनिधिमगमन्)।

Beng.—সমুদ্রের মধ্যে পর্ব্বত এবং সর্পগণ রহিয়াছে। পর্ব্বত ও সর্প উভয়েই পৃথিবীর ভার বহনে সমর্থ, উভয়েই অনভিভবনীয় উৎকৃষ্টকান্তিরত্নযুক্ত এবং সুদীর্ঘ বিশালবপু ; উভয়ের উপরেই শ্রমকাতর কচ্ছপ ও কুম্ভীরগণ বিশ্রাম গ্রহণ করে এবং উভয়েই পৃথিবী ধারণ করে।

Eng.—The sea abounds with hills and snakes—both of which are huge and bulky, endowed with gems of grand lustre and are of un-challenged prowess ; both are capable of bearing the burden of the earth and (actually) bear it ; upon both of them, tortoises and crocodiles rest.

Jay.—भुवनभरसहान् इत्यादि—गिरीन् भुवनभरसहान् अहींश्च तादृशानेव दधतम्। जलनिधिमगमन्। गिरीनलङ्घ्यधाम्नः अहींश्च अनभिभवनीयतेजसः। गिरीन् पुरुरत्नभृतः अहींश्च महारुचिरत्नभृतः। गिरीन् गुरुदेहान् अहींश्च महाकायान्। श्रम

विधुराः श्रम-पीड़िताः विलीनाः कूर्म्मा नक्राश्च येषु तान् गिरीनहींश्चोढ़भुवो धृतवसुधाम्। गिरीन् अहींश्च। नश्छव्यप्रशान् (८।३।७) इति रुत्वं पूर्व्वस्यानुनासिकः। [श्लिष्टमिति—उपमानेन उपमेयत्वस्य साधनात्। तथा चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम् "उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते। क्रियागुणाभ्याम् नाम्ना च श्लिष्टम् तदभिधीयते॥ इति। अत्रोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य ताद्रूप्यस्य भुवनभरादि-ताद्रूप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवनभरसहान् इत्यादिना साध्यमानत्वात। रूपकमोदृशमेव। किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोप-मेययोर्युगपत्प्रयोगात्। रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याघ्र उपमानम्। तथा चोक्तम्—"लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममत्र तु। इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोप-मेययोः" इति। तदुक्तम् लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधम्। यथो-क्तम्—शब्दादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा। तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रि-विधम् यथा।" इति। तवेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनहींश्चेति सहोक्त्या निर्देशात्]।

Malli.—भुवनभरसहान् क्षमहित्वा जगद्रक्षणक्षमान् इत्यर्थः। अलङ्घ्यधाम्नः अप्रधृष्यतेजसः उरुरुचीनि प्रभूतकान्तीनि रत्नानि बिभ्रति आकरेषु फणासु चेति तदभृतः। गुरवः दुर्भराः उरवो महान्तश्च देहा येषां तान्। श्रमेण विधुरा विवशा अतएव विलीना विशीर्णाश्च कूर्मा नक्राः कुम्भीलापराख्याः गजग्राहिणो सत्त्वाश्रयेषु तान्, अन्तिकविलीनकूर्मनक्रा इत्यर्थः। उदूढ़भुवो भूभृतः इत्यर्थः। गिरीन् मैना-काद्रीन् अहीन् तक्षकवासुकिप्रमुखान् च दधतम्। [अत्र गिरीणाम् अहीनाम् च प्रस्तुतानामेव धर्मसाम्येन औपम्यप्रतीतेस्तुल्ययोगितानामा अलङ्कारः। "प्रस्तुतानां तथाऽन्येषां केवलं तुल्यधर्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता" इति लक्षणात्।]

CHARCHA

1. भुवनभरसहान्—adj to both गिरीन् and अहीन्। भृ+अप= भरः। भुवनानां भुवनस्य वा भरः इति ६ तत्। सहते इति सहः; सह+अच् कर्त्तरि। भुवनभरस्य सहः तान् इति ६ तत्। Comp "प्रयत्नोन्नमितफणैःधृते

भुवस्तले"—Magha and "ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरधः कथञ्चिद्धृतभूमिभारः,"—Kumara. and "धरित्रीधारणाचमलञ्चसारमवेत्ययस्य"—Kalidasa &c.

2. अलङ्घ्यधाम्नः—adj to both. लङ्घ+ण्यत्=लङ्घ्यम्। न लङ्घ्यमिति नञ समासः! अलङ्घ्यं धाम येषां तान् इति बहु। गिरीन् इत्यस्य विशेषणपक्षेतु अर्थः—अनतिक्रम्यस्थानान्; अहीन् इति पक्षेतु अनभिभवनीयतेजसः। धाम= स्थानम् as well as तेजः।

3. पुरुरुचिरत्नभृतः—adj to both; पुरुः विशालः प्रभूतम् इति यावत्; पुरवः रुचयः येषां तानि इति पुरुरुचीनि—बहु। तादृशानि रत्नानि इति कर्मधा। तानि बिभ्रति इति भृ+क्विप्; २या बहुवचने।

4. गुरूरुदेहान्—adj to both; गुरुः—भारयुक्त; उरु=महान्। गुरुश्चासौ उरुश्चेति कर्मधा। गुरूरवः देहाः येषां तान् इति बहु।

5. श्रमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्—adj to both; श्रमेण विधुर इति ३तत्। आदौ श्रमविधुराः पश्चात् विलीनाः विश्रामार्थं शयानाः इति कर्मधा; स्नातानुलिप्तवत्। कूर्माश्च नक्राश्च इति कूर्मनक्राः—द्वन्द्वः। श्रमविधुरविलीनाः कूर्मनक्राः येषु तान् इति। Comp "मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिः" &c—Raghu XIII.

6. उदूढभुवः—adj to both; उत्+वह+क्त कर्मणि=उदूढः=धृतः इत्यर्थः। उदूढा भुवः यैस्तान् इति बहु।

7. गिरीन् and अहीन्—both object to दधतम्।

8. दधतम्—धा+शतृ द्वितीयायाः एकवचने; adj to जलनिधिम्—of the sentence जलनिधिमगमत् (sl. 51.)।

Remark.

The rhetoric occuring here is तुल्ययोगिता acc. to moderners as affirmed by Mallinath, Dandin defines it saying—"विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित्। कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता।"

Both गिरीन् and अहीन् are प्रकृत or प्रस्तुतविषय (i.e. they are not उपमानs) and as both are possessed of common virtues as expressed by the adjectives equally applicable to both, so it is a legitimate case of तुल्ययोगिता। Vide also the definition quoted by Malli. But Jay, following the Mss contends that here is श्लिष्टम्। He argues that अहीन् are उपमानs and गिरीन् are उपमेयs and then arguing further on tries to show that it is a case of श्लिष्ट। See Jay—"श्लिष्टमिति ..तवेदं सहोक्तिश्लिष्टस्तुतम्"। But there is no श्लेषः (double meaning or pun) anywhere save in one word अलङ्घ्य-धाम्नः—so again both अहीन् and गिरीन् are प्रस्तुत and there is no उपमानोपमेयभावः। So we accept the Mss and also Jay with hesitation, and give preference to the view of Malli. The श्लेष in अलङ्घ्यधाम्नः may be easily dispensed with explaining it as such—अलङ्घ्यं अनतिक्रमनीयम् धाम महिमा येषां तान् इति।

55. *They, then, eyed the huge billows of the ocean.*

श्लिष्टमेव

प्रददृशुरुरुमुक्तशीकरौघान्,
विमलमणिद्युतिसंभृतेन्द्रचापान्।
जलमुच इव धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहृतो महातरङ्गान्॥ ५५॥

Prose—उरुमुक्तशीकरौघान्, विमलमणिद्युतिसंभृतेन्द्रचापान्, धीरमन्द्रघोषान्, क्षितिपरितापहृतः महातरंगान्, जलमुच इव प्रददृशुः।

Beng.—তাহারা মেঘের মত সমুদ্রের বিশাল তরঙ্গরাজি দেখিতে পাইলেন। ঐগুলি হইতে ঠিক মেঘেরই মত প্রভূতভাবে জলকণ বাহির হইতেছিল; (তরঙ্গ-নিম্নে অবস্থিত) অমলমণিসমূহের কিরণাবলী বিস্তৃতইন্দ্রধনুর ন্যায় দেখাইতেছিল; তরঙ্গের গর্জ্জন (ঠিক মেঘেরই মত) মধুর ও গম্ভীর, এবং (মেঘেরই মত) তাহারা ধরিত্রীর উত্তাপ নাশ করে।

Eng.—Then they eyed the huge billows, which appeared to be (so many patches of) clouds—as like clouds, they were profusely discharging particles of water, upon them was formed the extensive rain-bow due to the lustre of the pure gems below (or the lustre of the pure gems below played the part of a wide rainbow upon them), which roared sweet and grave and which did away with the heat of the earth as clouds do.

Jay.—प्रदद्दशुरित्यादि—महातरंगान् जलमुच इव मेघान् इव प्रदद्दशुः प्रहृष्टवन्तः। उरवो महान्तो मुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघा येषु। विमलमणिद्युतयएव सन्तानि इन्द्रचापानि येषु। धीरमन्द्रघोषान् मधुरगम्भीरध्वनीन्। क्षितिपरितापहृतः पृथिवीसन्तापहारिणः। (इदमपि यथानिर्द्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टम्—जलमुच इवेत्युपमानर्निर्देशात्)॥

Malli.—प्रेति। उरुप्रचुरं यथा तथा मुक्ताः शीकरौघाःयस्तान् अमलामणिद्युतय एव सन्तताः अविच्छिन्ना इन्द्रचापा येषां तान्। धीरा मधुरा मन्द्राः गम्भीराश्च घोषाः येषां तान्। ["धीरोऽत्रे मधुरे बुधे" इति यादवः]। क्षितेः परितापहृतः सन्तापहारिणः। हरतेः क्विप्। महातरंगान् प्रदद्दशुः। श्लिष्टविशेषणेयम् उपमा इति केचित्। प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेष एव इत्यन्ये॥ ५५॥

CHARCHA

1. उरुमुक्तशीकरौघान्=उरु यथेष्टं यथा तथा मुक्तमिति सहसुपेति समासः। मुच्+क्त कर्मणि=मुक्त ; शीकरस्य जलकणानां ओघाः समूहाः इति ६ तत्। उरुमुक्ता शीकरौघाः यै स्तान् इति वहु। adj to महातरंगान्।

2. विमलमणिद्युतिसंभृतेन्द्रचापान्—adj to महतरंगान्। विगतं मलं यस्मात् तत् विमलम्। वहु। विमलाः मणयः इति कर्मधा। तेषां द्युतिभिरिति ६ तत्। ताभिः सभृतः इति ३तत्। सम्+भृ+क्त कर्मणि। पुञ्जीभूतः,= धृतः, गृहीतः। इन्द्रस्य चापः धनुरिति ६ तत्। विमलमणिद्युतिसंभृताः इन्द्रचापाः यैस्तान् इति वह। Malli reads अमलमणि। All the adj. here appiies to जलमुचः also.

3. धीरमन्द्रघोषान्—धीरः मधुरः ; मन्द्रः गम्भीरः ; धीरश्चासौ मन्द्रश्चेति कर्मधा। तादृशः घोषःयेषां तान् इति वहु ; adj to महातरंगान्।

4. चितिपरितापहृतः—adj to महातरंगान्। चि+क्ति=चितिः ; तस्याः परितापः इति ६ तत्। परि+तप+घञ्। तं हरति इति चितिपरिताप+हृ +क्विप। २या वहुवचने।

5. महातरंगान्—महान् तरंगः इति कर्मधा। तान्।

6. जलमुचः—उपमान ; कर्म of the verb प्रददृशुः। जलानि मुञ्चति इति जल+मुच्+क्विप—२या वहुवचने।

7. प्रददृशुः—verb to ते understood ; प्र+दृश्+लिट उस्।

Remark

The rhetoric occuring here is श्लेष as the adjectives are equally applicable to both the उपमेय (महातरंगान्) and the उपमान (जलमुचः), in somewhat different senses. But this श्लेष is based on the उपमा and we are to say that here is श्लिष्टोपमा। Both the commentators precticaily agree upon this point.

56. The sea coast was broken by the hippopotamus and appeared beautiful.

हेतुश्लिष्टम

विद्रुम-मणि-कृतभूषा
मुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।
बभुरुदकनागभग्ना
वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

Prose.—यत्र विद्रुममणिकृतभूषाः मुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः उदकनागभग्नाः वेलातटशिखरिणो बभुः । Malli reads विद्रुमवनकृतभूषा ।

Beng.—সেখানে বিদ্রুমমণিভূষিত মুক্তাফলরঞ্জিত এবং জলহস্তি-নিচয় কর্তৃক ভগ্ন সমুদ্রতট এবং পর্ব্বত (শিখর) শোভা পাইতেছিল ।

Eng.—There the sea-cost along with the hills appeared beautiful or charming being decorated with the coral gems and dyed with the (rays of the) pearl jewels and the coast was broken by the hippopotamus,

Jay.—विद्रुमेत्यादि—वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिधौ बभुः शोभन्ते स्म । ते समेयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषाणि विशेषणानि उभयत्र तुल्यानि । (इदमपि यथ निर्द्दिष्टमेव । किन्तु हेतुश्लिष्टं हेतु द्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विद्रुममणिकृतभूषात्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च बभुरिति ।

Malli.—विद्रुमेति—यत्र विद्रुमवनैः कृतभूषाः प्रवालैन भूषिता इत्यर्थः । मुक्तामणिभिः रञ्जितात्मानस्तच्छायापन्नमूर्त्तयः इत्यर्थः । उदकनागैर्जलगजैः रुग्णा भग्ना वेलातटाशिखरिणः शिखरिणश्च इति द्वन्द्वः । बभुः । च अत्रापि वेलातटानां शिखरिणां च प्रकृतत्वात् विशेषणसाम्याच्च पूर्ववत् तुल्ययोगिता ॥

CHARCHA

1. विद्रुममणिकृतभूषाः—adj. to वेलातटशिखरिणः । विद्रुमनामामणि-

रिति शाकपार्थिवादितत् । तैः कृता इति ३ तत् । विद्रुममणिकृता भूषा येषां ते इति वहु ।

2. मुक्ताफलरञ्जितात्मानः—adj as before ; मुक्तानां फलम् इति ६ तत् । यद्वा मुक्ता एव फलम् इति कर्मधा ; or मुक्ताफलमिव, उपमिततत् । तैः रञ्जितम् इति ३ तत् । मुक्ताफलरञ्जिताः आत्मानः येषां ते इति वहु ।

3. उदकनागभग्नाः—adj as before ; उदकस्थाः नागाः इति शाकपार्थिवादि । तैः भग्न इति ३ तत् । भनज्+क्त कर्मणि । Malli reads कग्न ।

4. वेलातटशिखरिणः—subj to बभुः । वेलायाः तटः (तटम्) इति ६ तत् । यद्वा वेला एव तटः कर्मधा । शिखरः अस्य अस्ति इति शिखर+इन्=शिखरिणश्च । ततः द्वन्द्वः । See Malli also.

5. बभु—भा+लिट् उस् । verb to वेलातटशिखरिणः ।

Remark.

The rhetoric occuring here is तुल्ययोगिता acc to moderners ; for both वेलातट and शिखरिणः are प्रकृत or प्रस्तुतविषय ; (i. e. neither of them is उपमान ; both of them are present there and may be classed as उपमेय if possible and necessary) ; the adjectives are equally applicable to both ; hence प्रस्तुतानां पदार्थानाम् अन्येषाम वा सदा एकधर्मेन सह अभिसम्बन्धः भवेत् तदा तुल्ययोगित्या स्यादिति तुल्ययोगिता । Jay following the Mss contends that here is हेतुश्लिष्टम् ।

57. Then there was really no ocean ; it was but an illusion.

अपह्नुतिः

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः
शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीक्षः ।
कुत इह परमार्थतो जलौघो
जलनिधिमीयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

Prose.—भृतनिखिलरसातलः सरत्नः शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीक्षः जलौघः इह कुतः (इति) अतः समेत्य जलनिधिम् मायाम् ईयुः। Malli reads हृत for भृत।

Beng.—সমস্ত পাতাল পূর্ণ করিয়াছে এবং পর্ব্বতসমান উচ্চ তরঙ্গ দ্বারা আকাশ আচ্ছাদিত করিয়াছে এরূপ রত্নাকর জলরাশি এখানে কোথায়? এই হেতু (এই ভাবিয়া) সকলে জলনিধিকে মায়ার ন্যায় (ভেল্কির ন্যায়) মনে করিলেন অর্থাৎ জলনিধি একটা কল্পনা মাত্র এইরূপই ভাবিলেন।

Eng.—Where is here the sea that fills up the nether region and overshadows (overcasts) the firmament with its hill-high waves and is also abounding with gems? So they all thought the ocean to be an imagination (or illusion).

Jay.—भृतनिखिलरसातल इत्यादि। एवंगुणविशिष्टो जलौघः कुत इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते। किं तर्हि?—माया। यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरत्नत्वात्। शिखरिसमैरूर्मिभिः पिहितान्तरिक्षत्वाच्च। सरावगाःप्लवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलनिधिम् समीयुः ज्ञातवत्यः। सर्वेगत्यर्थाः ज्ञानार्था इति। भृञः भरणे इति भौवादिकः। [अपह्नुतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्देशात्। विद्यमानार्थस्य चापह्नवात्। तथाचोक्तम्—अपह्नुतिरितीष्टान किंचिदन्तर्गतोपमा। भूतार्थापह्नवादेषा क्रियतेऽस्याभिदा यथा॥ इति]॥

Malli.—हृतं निखिलं रसातलं येन सं सरत्नो रत्नाकरः शिखरिसमैः पर्वतसमैः ऊर्मिभिस्तिरोहितान्तरिक्षः छादिताकाशः एवंभूतः जलौघो जलराशिः परमार्थतः परमार्थः सन यथार्थभूत इह कुतो नास्त्येव इति समेत्य सर्वे सम्भूय जलनिधिं मायाम् कल्पनाम् ईयुरयासुः। द्यावापृथिवीभ्याम् सहैकभावेन पारमार्थिकरूपाकलनात् माया इति मेनिरे इत्यर्थः। अतएव विषयापह्नवेन रूपान्तरारोपादपह्नवालङ्कारः। "निषिद्धविषयम् साम्यादन्यारोपेह्यपह्नुतिः"—इति लक्षणात्॥

CHARCHA

1. भृतनिखिलरसातलः—adj to जलौघः। भृ (जुहोत्यादि)+क्त कर्मणि इति भृत ; or (after Jay) from भरति to fill up. निखिलं रसातलम् इति कर्मधा। भृतं निखिलरसातलं येन स इति वहुव्रीहिः।

2. सरवः—रवैः सह वर्त्तमानः यः स इति वहु। adj to जलौघः।

3. शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीचः—adj to जलौघः। शिखरः अस्य अस्ति इति शिखर+इनि ; शिखरिभिः समा इति ३ तत्। or शिखरिणां समाः, ६तत्। तादृशाः ऊर्म्मयः इति कर्मधा। तैः तिरोहितम्। तादृशम् अन्तरीचं येन स इति वहु।

4. जलौघः—subj. to verb अस्ति understood. जलानाम् ओघः इति ६ तत्।

5. समेत्य—सम्+आ+इ+ल्यप्; सम्भूय, मिलित्वा इत्यर्थः।

6. जलनिधिम्—obj to ईयुः। जलानां निधिरिति ६ तत्।

7. मायाम्—विधेय (obj. complemet) of जलनिधिम्।

8. ईयुः—इ+लिट्+उस्। इ—एति to go ; सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः—therefore एति=अवगच्छति=जानाति here। ईयुः=अजानन्।

Remark.

The Rhetoric occuring here is अपह्नुति or अपह्नव as Malli calls it. Dandin defines it saying "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्" when the उपमेय which is the प्रकृतविषय or प्रस्तुतपदार्थ is suppressed or rather the existence of the same is denied, and the same (उपमेय) is conceived to be the उपमान the (अप्रस्तुतविषय or अप्रकृतपदार्थ), then we have a case of अपह्नुति in the present instance: the जलनिधि which is उपमेय (प्रकृतविषय) is said to be non-existent, and then, it is supposed to be no other than

माया (which is really the उपमान of जलनिधि and consequently अप्रकृतविषय), so here is अपह्नुति ; thus Sahityadarpan defines it saying—प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ; both Jay and Malli agree though they give different definitons.

53. The ocean was full of lustre and beauty and it challenged the sky in loftiness.

विशेषोक्तिः

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम्
विबुधहृतश्रियमप्यनष्टशोभम् ।
मथितमपि सुरैर्दिवम् जलौघैः
समभिभवन्तमविक्षतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

Prose.—शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम् विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभम् सुरैर्मथितमपि जलौघैः समभिभवन्तम् अविक्षतप्रभावम् (जलनिधिम् ईयुः) ।

Beng.—ঐ সমুদ্র চন্দ্র রহিত হইয়াও প্রভূত কান্তিশালী ; দেবতারা উহার সম্পদ অপহরণ করিলেও উহার শোভা বিনষ্ট হয় নাই ; এবং তাঁহারা উহাকে মন্থন করা সত্ত্বেও উহা জলরাশির দ্বারা আকাশকে অভিভূত করিতেছিল এবং উহার প্রভাবও (বিন্দুমাত্র) ক্ষুণ্ণ, হয় নাই ।

Eng.—The sea was of immense lustre, though without any moon (to illuminate it) ; its beauty was not lost though the gods deprived it of its property ; though churned by the gods it challenged the firmanent with its volumes of water and its majesty (grandeur) was not in the least broken.

Jay.—शशिरहितमित्यादि—शशिरहितमपि मुग्धचन्द्ररहितमपि प्रभूतकान्तिम् पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात्। विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभम् सर्व्वदा शोभास्पदत्वात्। सुरैर्मथितम् अपि दिवम् आकाशम् जलौघैः समभिभवन्तम् अतुराङ्कृतत्वात्; तदेवमविचलप्रभावम् अखाङ्कृताभिमानम् ईयुः ज्ञातवन्तः। (विशेषोक्तिरिति शश्यादेरेकदेशस्य विगमे अपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात्। यथोक्तम्—एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्कृतिः। विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा इति) ॥

Malli.—शशीति। शशिरहितमपि अद्यापि अनुदितत्वादितिभावः। प्रभूतकान्तिं महाप्रकाशम् रत्नाकरत्वात् इति भावः। विबुधैः सुरैः हृता श्रीः पद्मा शोभा च यस्य तं तथाप्यनष्टशोभम्—सुरैः पद्मैव हृता न तु शोभा इति भावः। ['शोभा सम्पत्तिपद्मासुश्रीः" इति विश्वः]। सुरमथितम् विलोड़ितमपि जलौघैर्दिवम् आकाशम् समभिभवन्तम् आवृण्वन्तम् अक्षय्यजलत्वात् इति भावः। सर्वत्र अनिर्विरोधः। अविचलप्रभावम् महाप्रभावत्वात् न काश्चिद्विरोध इत्यर्थः। अत्र विरोधस्य आभासीकरणात् विरोधालङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिः स्मृता" इति लक्षणात् ॥

CHARCHA.

1. शशिरहितम्—adj. to जलनिधिम्; शशिना रहितमिति ३ तत्।

2. प्रभूतकान्तिम्—प्रभूताकान्तिर्यस्यतमिति—वहु। adj. to जलनिधिम्। कम्+क्तिन्=कान्ति।

3. विबुधहृतश्रियम्—विबुधैः हृता इति ३ तत्। तादृशी श्रीर्यस्य तमिति वहु। adj to जलनिधिम्। कर्मीभावोत्र द्रष्टव्यः। हृ+क्त कर्मणि।

4. अनष्टशोभम्—adj to जलनिधिम्। न नष्टम् इति नञ् तत्। तादृशी शोभा यस्य तम् इति वहु।

5. मथितम्—मन्थ्+क्त कर्मणि; adj. to जलनिधिम्।

6. जलौघैः—जलानाम् ओघ इति ६ तत्; तैः।

7. समभिभवन्तम्—सम्+अभि+भू+शतृ ; द्वितीया, एकवचनम् ; adj to जलनिधिम् ।

8. अविच्युतप्रभावम्—adj. to जलनिधिम् । विच्युतात् अन्यत् इति अविच्युतम् नञ् समासः । तादृशः प्रभावः यस्य तमिति बहु ।

N. B.—Why अभिरहितम् ? Malli suggests that the moon did not rise then ; then why प्रसृतकान्तिम्—due to the existence of lustrous gems. Again the word श्री suggests both लक्ष्मी and शोभा ; the gods took away Lakshmi but not the beauty. Again though the gods churned it, yet it was able to challenge the sky with the immense volume of water which is never to be wasted. Thus Kalidasa says "विश्वोरिवास्य अनववारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा" ।

Remark.

The rhetoric occuring here is what is called विरोधाभास (acc to moderners)—another name for the famousrhetoric विरोधः । Dandin defines it saying—विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ; विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा । The idea is this :—In case of this rhetoric apparently contradictory questions are predicated of the same substance : but when explained in the right way the adjectives, standing for the qualities are known in their true nature, then the contradiction evaporates. Let us judge the case here. The moon illuminates everything at night. But the moon did not rise then ; notwithstanding this, the ocean was illuminated ; this apparently seems to be absurd and contradictory but

it is nat so, as it was illuminated by the bestof the gems contained inside. Thus the apparently contradictory elements are present here to show that the sea abounds with gems and thereby the statement of Dandin that "विरुद्धानाम् पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम्, विशेषदर्शनायैव" is fully justified. Jay following Mss contends that here is विशेषोक्ति ; Dandin writes गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् विशेषदर्शनायैव साविशेषोक्तिरिष्यते । This does not tally well with the present case ; there is no वैकल्यदर्शनम् here. Again Sahityadarpan says :—सति हेतौ फलाभावः विशेषोक्तिः which also does not suit here ; but the definition of विशेषोक्ति that Jay. quotes in his commentary pulls well to some extent with this sloka. so he seems to be correct, though Malli's view is certainly preferable.

59. The ocean bears the earth and the like and so is compared with the Great Boar.

व्याजस्तुतिः

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्
सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।
धृतविधुरधरं महा-वराहं
गिरिगुरुपोत्रमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५८ ॥

Prose.—क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगताम् नावमिव उद्वहन्तम् धृतविधुरधरम् गिरिगुरुपोत्रम् महावराहम् अपि ईहितैः जयन्तम् । (जलनिधिम् ईयुः) ।

Beng.—পৃথিবী, কুল পর্ব্বত, শেষ নাগ এবং দিগ্গজগণকে সলিলে

অবস্থিত নৌকার ন্যায় বহন করিয়া ঐ সমুদ্র চঞ্চলধরাধারী পর্ব্বততুল্য বিশালবদন মহাবরাহদেবকেও নিজের কর্ম্মের দ্বারা জয় করিয়াছে।

Eng.—The ocean upholds the earth, the Kula-hills, the Sesha-serpent and the Dig-gajas or elephants of the quarters as if they are so many boats upon the water and thereby beats, by its achievements, the Great Boar even that had a mountain-wide mouth and that upheld the helpless earth.

Jay.—क्षिति इत्यादि—क्षितिः पृथिवी, कुलगिरीन् कुलपर्व्वतान्, शेषं नागराजं, दिग्गजेन्द्रान् ऐरावतादीन्। सलिलगनामिव नावमुद्वहन्तम् जलनिधिं महावराहं धृत-विधुरधरम् धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मही येनेति। गिरिगुरुपीवम् गिरि-वत्गुरु पीवं यस्य तमपीहितैश्चेष्टितै जयन्तम् जलनिधिम् ईयुः। व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तौल्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात्। तमपि महावराहं जयन्तम् इति किं चिद्विधातुम् इच्छया निन्दनात्। तथाचोक्तं—दूराधिक गुणस्तौल्यपदेशेन तुल्यता। किंचिद्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा॥ ति॥

Malli.—क्षिति भुवम् कुलगिरीन्कुलपर्व्वतान् शेषं फणिपतिम् दिग्गजेन्द्रान् ऐरावतादीन् सलिलगाः नावस्तरीरिवोद्वहन्तम् तद्वदनायासेनैव तद्देशे वहन्तम् इत्यद्दो समुद्रमहत्त्वमिति भावः। उपमालङ्कारः। किं च धृता विधुरा विह्वला धरा येन तम्। गिरिरिव गुरुपीवं मुखम् यस्य तम्। [हलसूकरयोः पुवः (३।२।१८) इति सुकरास्ये पुवङ्गन् प्रत्ययः] महावराहम् ईहितैश्चेष्टितैर्जयन्तम् तमपि एकदेशे वहन्तम् इत्यर्थः। अत्र क्षित्याद्युद्वहनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-स्तदनुप्राणिताचोक्तोपमेति सङ्करः।

CHARCHA.

1. क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्—obj to वहन्तम्। क्षि+क्ति=क्षितिः पृथिवी। कुलगिरिः—कुलपर्व्वतः। तथाहि—महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्ष-पर्व्वतौ विन्ध्यश्च पारिजातश्च सप्तैते कुलपर्व्वताः। कुलस्थिताः समुद्रतटस्थिताः गिरयः

इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः। They were so named as they border the ocean. शेषः=शेषनागः—फणिपतिः। दिग्गजाः ऐरावत प्रभृतयः। तथाहि—ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकाश्चदिग्गजाः। दिक्पालकाः वा दिग्वस्थिता गजाः इति शाक-पार्थिवादि। The elephants are said to be presiding over the eight quarters of the world. क्षितिश्चकुलगिरयश्च शेषश्च दिग्गजाश्च इति द्वन्द्वः। तान्।

2. सलिल गतान्—सलिलं गतः तामिति २ तत्; adj. to नावम्।

3. उद्वहन्तम्—उद्+वह्+शतृ; २या एकवचन; adj. to जलनिधिम्।

4. धृतविधुर-धरम्—विधुरा विह्वला धरेति कर्मधा। धृ+क्त कर्मणि= धृता। धृता विधुरधरा येन तमिति बहु। adj. to महावराहम्।

5. गिरिगुरुपीवम्—गिरिरिव गुरु इति उपमानसमास by the rule "उपमानानि सामान्यवचनैः। पीवं शूकरसुखम्। पूञ्+ष्ट्रन्=पीवम् by the rule—हलशूकरयोः पुवः ॥३।२।१८३॥ [=पूङ् पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत् करणं हलशूकरयोरवयवः। हलस्य शूकरस्य वा पीवम सुखमित्यर्थः]।

6. महावराहम्—महान् वराहः वराहावतारः। तमिति। कर्म of जयन्तम्।

7. ईहितैः—ईह्+क्त भावे—चेष्टितम्। तैः—करणे ३या।

8. जयन्तम्=जि+शतृ+२या एकवचन। adj. to जलनिधिम्।

Remark.

The rhetoric occuring here is उपमा as the earth and the others are comparedand the comparison is clearly stated by the particle इव; again though the ocean does not uphold the earth and the like, still it is conceived to do so and hence here is also अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Thus Malli's view is good. Jay following the Mss contends that here is व्याजस्तुतिः defined by Dandin as such:—यदि

निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता। दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम्।
This however certainly does not pull very well here and Jay's explanation on this point seems rather far-fetched,

60. Ram eyed the ocean into which ran the rivers.

उपमारूपकम्

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्
जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम्।
गलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनशुक्लचीनपट्टम्॥ ६०॥

Prose.—गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम् मनोऽभिरामं जलनिवहं, रामं विलोक्य भुवः गलितं धरणिधरस्तनचीनपट्टम् इव दधतम्।

Beng.—সমুদ্র গিরিসংস্পৃষ্ট চঞ্চল নদী সমূহের অন্তভাগে পূর্ণ মনোরম জলপ্রবাহ ধারণ করিয়াছিল। (জলপ্রবাহদর্শনে বোধ হইতেছিল) যেন (স্ব-পতি) রামচন্দ্রকে দর্শন করিয়া পৃথিবীর পর্ব্বতরূপ স্তনদেশ হইতে শুক্ল চীনাংশুক মুক্ত হইয়া রহিয়াছে।

Eng.—The sea contained a charming mass of water supplied (formed) by the ends of the rivulets moving from the hills, and they (the chain of waters) appeared like white china silk-cloths dropped,at the very sight of Ram from the earth's breasts—the mountain playing the part of breasts,

Jay.—गिरित्यादि—गिरिभिः परिगताः संसृष्टाः चञ्चलाः विलोला आपगान्ता नद्यन्ता यस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रम् ईयुः। कीदृशमिव

जलनिवहम् ? रामं भर्त्तारं विलोक्य हृष्टया इत्यर्थप्राप्तम्। ततश्च पूर्वकाले क्त। भुवः पृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम्। उपमारूपकम् इति। तथोक्तम्—"उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्, यो वदत्युपमाभेदमुपमा-रूपकं यथा॥ इति॥

Malli.—गिरीति। गिरिपरिगतास्तटाद्रिसम्बद्धाश्चञ्चला लोला आपगानाम् अन्ताः अग्रभागा यस्मिन् तं मनोऽभिरामं जलनिवहं जलप्रवाहं रामं निजनाथं नारायणा-वतारम् विलोक्य पारवश्यं गतायाः इति शेषे समानकर्त्तृकत्वनिर्वाहः। भुवः सम्बन्धे गलितं स्रस्तं धरणिधरस्यैव स्तनस्य शुक्लं पट्टचीरं पट्टवस्त्रं स्तनदुकूलमिव दधतम्। अत्र गिरिसम्बन्धजलप्रवाहे भूस्तनदुकूलतोत्प्रेक्षा सा च धरणिधरस्तनेति रूपकनिर्व्यूढेति सङ्करः॥

CHARCHA.

1. गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्—adj. to जलनिवहम्। परि+गम्+क्त कर्त्तरि। गिरिं परिगतः इति २ तत् or सुप्सुपा; गिरिपरिगताश्चासौ चञ्चलाश्चेति कर्मधा। तादृश्यः आपगाः इति कर्मधा। अप्समूहेन आपेन गच्छन्ति इति आप+गम्+ड; नद्यः। गिरिपरिगतचञ्चलापगानां अन्तः प्रान्तभागः मुखभागः इति यावत् यस्मिन्, तम् इति व्यधिकरणबहु। or—ताः अन्ताः यस्मिन् यस्य वा बहु—।

2. मनोऽभिरामम्—मनसः अभिरामः इति ६ तत्। adj. to जलनिवहम्।

3. जलनिवहम्—obj. to दधतम्। जलस्य निवह इति ६तत्।

4. रामम्—obj. to विलोक्य; रामं स्वपतिं नारायणं विलोक्य वराहपत्न्याः पृथिव्याः विह्वलता अभवत्; तेन तस्याः पर्वतरूपात् स्तनदेशात् नदीजलरूपं वस्त्रम् स्रस्तम् बभूव इति भावः।

5. विलोक्य=वि+लोक+णिच्+ल्यप्।

6. भुवः—सम्बन्धे ६ष्ठी; भूदेव्याः वराहपत्न्याः; of the goddess earth.

7. गलितम्—गल+क्त कर्त्तरि ; स्रस्तं, पतितं, dropped.

8. धरणिधरस्तन etc—शुक्लं चीनपट्टम्। धरति इति धरः। धरण्याः धर इति ६तत्। पर्वतः। स एव स्तनः इति कर्मधा। चीनगतं पट्टम् इति शाकपार्थिवादित्वात्। शुक्लं चीनपट्टम् इति कर्मधा। धरणिधरस्तनस्य शुक्लचीनपट्टमिति ६ तत्। Malli reads पट्टचीरम्।

9. इव—उपमावाचकः शब्दः।

10. दधतम्—धा+शतृ ; द्वितीया एकवचनम्, adj. to जलनिधिम्।

Remark.

The mass of water from the hill (गिरिसम्बन्ध जलप्रवाहः) is supposed (conceived) to be the silk-cloth upon the breasts of the Eaath (भूस्तनदुकूलतोत्प्रेक्षा) and so here is उत्प्रेक्षा and it is denoted by the particle इव। Again the mountain (धरणिधर) is made identical with the breast (स्तन) so here is also रूपकम्। धरणिधररूपः स्तन इत्यर्थः। Hence here is a conglomeratian of उत्प्रेक्षा and रूपक : the उत्प्रेक्षा depending upon रूपक। This is Malli's view. Jay following Mss says that here is what is called उपमानरूपकम्। Dandin says—इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनात् गौणमुख्ययोः उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा। Meaning :—गौणस्य उपमानस्य तथा मुख्यस्य उपमेयस्य च साधर्म्ययोगात् उपमारूपकं तथा वैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकं च भवेत्। Here Premchandra asserts "अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकमाहुः यदुक्तम"। Now धरणिधरस्तन is an instance of रूपकम्। After this Jay explains भुवः पृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम्, the second इव conveys the sense of उपमा and hence here is उपमारूपक ; Jay also seems to be correct.

61. The grand ocean being reached by them appeared shining.

तुल्ययोगिता

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्र-
श्च्युतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घ्यैः।
तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः
समधिगतो जलधिः परं बभासे ॥ ६१ ॥

Prose.—अपरिमितमहाद्भुतैः शुचिभिः अलङ्घ्यैः तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः समधिगतः विचित्रः च्युतमलिनः महान् जलधिः परं बभासे।

Beng.—যাহাদের মধ্যে মহান্ অদ্ভুতবস্তু অপরিমিতভাবে রহিয়াছে সেইরূপ নির্ম্মল (পূতচরিত্র) এবং অনভিভবনীয় বানররাজ লক্ষ্মণ এবং ক্ষিতিনাথ কর্ত্তৃক প্রাপ্ত বিচিত্র বিমল এবং বিশাল জলধি বিশেষ শোভা পাইতে লাগিল।

Eng.—The wonderful, clear and extensive ocean shone excessively being reached by the monkey-chief, Lakshman, and the ruler of the earth who were pure un-surpassed in prowess and endowed with innumerable things commanding surprise, or endowed with character commanding awe.

Jay.—अपरमित—इत्यादि। तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणरामैः समधिगतः प्राप्तो जलधिः परं सुष्ठु बभासे शोभते स्म। कीदृशैः कीदृश इत्याह? अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः नानाद्भुतः। शुचिभिः विमलैः च्युतमलिनः निर्मलोऽलङ्घ्यैः अनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः। एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं बभासिरे इति। तुल्ययोगिता इति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवादीनाम् विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्य्यस्य भासनलक्षणस्य अनु-

स्थानेन तुल्ययोगात्। तथाचोक्तं—नूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया॥ तुल्य-कार्य्यक्रियायोगात् इत्युक्ता तुल्ययोगिता। इति॥

Malli.—अपरिमितेति। विचित्रो महाद्भुतश्च्युतमलिनो निर्मलः। महान् अलङ्घ्यः जलधिरपरिमिता अविच्छिन्नरूपा एतद्विशेषणं समुद्रेऽपि योज्यम्। ते च ते महाद्भुता अद्भुतचरिताश्च तैः शुचिभिः निर्मलैरलङ्घ्यप्रभावैरुरुस्गपति-लक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणरामचन्द्रैः सङ्गतः समेतः सन् परं बभासे। अत्रानु-रूपसमानवस्तु (?) वर्णनात् समालंकारः। "सा समालंकृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात्।

CHARCHA

1. अपरिमितमहाद्भुतैः—adj. to तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः। परि+मा+क्त=परिमितम्; न परिमितमिति नञ् समासः। महत् अद्भुतम् इति कर्मधा। अपरिमितश्चासौ महाद्भुताः अद्भुतचरिताश्चेति कर्मधा। Also make it अपरिमितमहाद्भुत with the help of the विभक्तिविपरिणाम process and this will qualify the ocean also.

2. शुचिभिः—adj as before. Also make it शुचि by the same process so that it may qualify the ocean also.

3. अलङ्घ्यैः—adj as before. लङ्घ+ण्यत्; न लङ्घ्यं तैरिति नञतत्; apply the same process here also, then it will be अलङ्घ्यः=adj to जलधिः।

4. तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया। तरूणाम् मृगः इति ६ तत्ः। तेषां पतिरिति ६तत्; क्षितेरिन्द्रः...६तत्। तरुमृगपतिश्च लक्ष्मणश्च क्षतीन्द्रश्चेति द्वन्द्व।

5. समधिगतः—सम्+अधि+गम्+क्त कर्मणि। Q. जलधिः।

6. विचित्रः—adj. to जलधिः।

7. च्युतमलिनः—adj. to जलधिः; च्यु+क्त कर्त्तरि; च्युतं गलितं मलिनं मालिन्यं यस्मात् स इति बहु—।

8. परम्—adverb modifying the verb बभासे ।

9. बभासे—भास्+लिट् ए ।

Remark.

The sea reached by them shone. The qualities of both the sea and the new comers are similar. Again Jay suggests that they also shone coming in contact with the grand ocean (cf. एवं च कृत्वा तेनापि ते समाधिगताः परं बभासिरे इति) and so here is तुल्ययोगिता । According to Sahityadarpan that says प्रस्तुतानां पदार्थानां अन्येषां वा यदा भवेत एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता—तुल्ययोगिता may fitin well here. Dandin's difinition may also go on well with this. But Malli following some moderners disagrees. He says that here is what is call समः (समालङ्कारः) । He argues that the qualities are not the same but similar (and so there can be no तुल्ययोगिता). Dandin makes no mention of सम but Sahityadarpan says —"समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः" ; examined very critically, Malli's view seems to be decidedly better and hence preferable. There is trace of यथासंख्य as well. See Prose & Jay.

62. The waves of the ocean were rising at intervals.

निदर्शनम्

न भवति महिमा विना विपत्ते-
रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।
अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२ ॥

Prose.—महिमा विपत्तिं विना नभवति इति पश्यतोऽवगमयन् इव असौ पयोधिः अविरतम् क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिरभवत् ।

Beng.—বিপৎ বিনা মহত্ব প্রকাশিত হয় না এই কথাটা অবলোকনকারী রামচন্দ্র প্রভৃতিকে জানাইবার জন্যই যেন ঐ সমুদ্র সর্ব্বদাই ক্ষণে ক্ষণে পর্ব্বততুল্য উন্নততরঙ্গ এবং (পরমুহূর্ত্তেই) প্রশান্ততরঙ্গ হইতেছিল ।

Eng. The ocean became now full of hill-high waves and now calm andquiet throughout all the time as if to show to the onlookers that there can be no greatness without (facing) danger (i. e. obstruction or difficulty).

Jay.—न भवति इत्यादि—महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशं विना न भवति ["पृथग् विना—" (२।३।३२) इत्यादिना पञ्चमी]। न ह्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो नास्तीत्येवमवगमयन् बोधयन् इव पयोधिः, तान् पश्यतो रामचन्द्रादीन् अविरतम् अविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवम् क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान्।० निदर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवनक्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्तिफलस्य उपादानात्। न यथैव वतिशब्दानां प्रयोगात्। तथाचोक्तम्—क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात्। इष्टा निदर्शनानाम यथैववति भिर्विना ॥ इति ॥

Malli.—नेति। महिमा वृद्धिं विपत्तेः विना विपत्तिरहितो न भवत्यविनाशी नास्ति। [पृथग् विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम्—इति पञ्चमी] इतीदं पश्यतो रामादीनवगमयन् बोधयन् इव इत्युत्प्रेक्षा। असौ पयोनिधिरविरतम् अश्रान्तम् क्षणे क्षणे शिखरिवत् पर्वतवत् पृथवः प्रशान्ताः सद्यो विशीर्णाश्च वीचयो यस्य सोऽभवत्। स्वतरङ्गोच्छ्रायक्षयकारकत्वेन सर्वोच्छ्रायक्षणिकत्वं कथयतीव इत्युत्प्रेक्षार्थः।

CHARCHA.

1. महिमा—subj to भवति । महिमन् शब्द = महत् + इमन् ।

2. विपत्तेः—विनायोगे ५मी ।

3. पश्यत—दृश्+शतृ ; २या बहुवचनम् ; obj to अवगमयन् ।

4. अवगमयन्—अव+गम्+णिच्+शतृ ; adj to पयोधिः ।

5. पयोधिः—subj to अभवत् ; पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस्+धा+कि ।

6. अविरतम्—adverb ; वि+रम्+क्त ; न विरतम् यथा तथा इति नञ्-समासः ।

7. क्षणे क्षणे—कालाधिकरणे ७मी ; वीप्सायाम् द्विरुक्तिः ।

8. शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः—adj to पयोधिः ; शिखरः अस्य अस्ति इति शिखर+इन्=शिखरिन् ; पर्वतः ; शिखरी इव पृथु इति उपमानसमासः । शिखरिपृथुश्चासौ प्रथितश्चेति कर्मधा ; शिखरिपृथुप्रथित श्चासौ प्रशान्तश्चेति कर्मधा । तादृशः वीचिः यस्य स इति बहु । अस्मिन् क्षणे शिखरिपृथुप्रथितवीचिः परस्मिन् क्षणे च प्रशान्तवीचिः—इत्यर्थः । This also hints at the possibility of a bridge over the sea when it is calm at its own will.

Remark.

The existence of इव after अवगमयन् presupposes the existence of उत्प्रेक्षा i.e. क्रियोत्प्रेक्षा and rightly Malli says that here is उत्प्रेक्षा ; but Jay following Mss argues that the first and second lines of the sloka betray निदर्शना defined by Dandin as such—अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशं फलम् । सदसद्वा निदर्श्येत यदि तत् स्यान्निदर्शनम् ।

Rightly speaking, the first and the second lines clearly express निदर्शनम् but in the case of this rhetoric words like यथा इव etc should be conspicuous by their absence ; here the word इव is present and it thus checks the birth oi निदर्शनम्

and gives rise to उत्प्रेक्षा। Jay himself admits that such words mar the growth of निदर्शना writing न यथैववतिशब्दानां प्रयोगात्; and....इष्टा निदर्शना नाम यथैववतिभिर्विना। Still he admits निदर्शना here and the reasons for his view are best known to himself i. e, being due to supporting Mss, We should rather accept the view of Malli here. Dandin also expresses इव to be उत्प्रेक्षाद्योतक—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येववमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः"।

63. Ram became seized with passion in the vicinity of the ocean.

विरोधः

मृदुभिरपि विभेद पुष्पबाणै-
र्ज्वलयिशिशिरैरपि मारुतै र्ददाह।
रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ
न च मदनः क्षतमाततान नार्चिः॥ ६२॥

Prose.—अनर्थपण्डितः असौ मदनः रघुतनयम् मृदुभिरपि पुष्पबाणैः बिभेद। जलशिशिरैरपि मारुतै ददाह; क्षतं च अर्चिः च न आततान।

Beng.—পুষ্পবাণ মৃদু হইলেও অনর্থসংঘটনেনিপুণ কামদেব উহা দ্বারা শ্রীরামচন্দ্রকে বিদ্ধ করিয়াছিলেন; বারিবৎ শীতল মারুতের দ্বারা তাঁহাকে দগ্ধ করিয়াছিলেন; তবে তাঁহার (দেহে) ক্ষত বা বহ্নিজ্বালা উৎপাদন করিতে পারে নাই।

Eng.—Cupid, who is very expert in bringing about undesirable things (unnecessary troubles) pierced him with flower-arrows though they were soft, and burnt him with

the breeze as cool as water, but he could neither cause any wound nor any heat.

Jay.—मृदुभिरित्यादि। मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं बिभेद। न च असौ क्षतम् खण्डनम् आततानजनितवान्। जल-शिशिरै मारुतैरपि रघुतनयं ददाह न च असौ अर्चिज्वालाम् आततान। विरोध इति—पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मरुतां च जलसंसर्गात यत् शैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतार्चिषोरततान-लक्षणा तस्याः कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात्। तथा चोक्तम्—गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधा॥ इति॥

Malli.—अथ समुद्दीपकत्वे रामस्य मन्मथावस्थां वर्णयति, मृदुभिरित्यादि। अनर्थपण्डितो हिंसाकुशलोऽसौ मदनो रघुतनयं रामं मृदुभिः अपि पुष्पवाणैर्बिभेद जलशिशिरैरपि मारुतै र्ददाह। तथापि क्षतं व्रणं नाततान अर्चिज्वालां च नाततान। अत्र मृदुना भेदेऽपि अक्षतत्वम्। शिशिरेण दाहो, दाहेऽपि नार्चिरिति विरोधानां मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन परिहारात् विरोधालङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता" इति लक्षणात्। भेदक्षतयोर्दाहार्चिषोश्च यथासंख्येन अन्वयात् यथासंख्यालङ्कारः। आदौ क्षते निर्दिष्टस्य नाततान इत्यस्य अर्चिषापि सम्बन्धात् आदिदीपकं चेति सङ्करः॥ ६२॥

CHARCHA.

1. अनर्थपण्डितः—adj to मदनः। अर्थात् अन्यः, यद्वा अर्थस्य विरोधी इति अनर्थः—नञ समासः; अत्र पण्डितः कुशलः इति ७ तत् वा सुपसुपा।

2. मदनः—subj to बिभेद, ददाह and आततान; मदयति चित्तम् इति मद+णिच+ल्यु वा ल्युट्।

3. रघुतनयम्—obj to बिभेद and ददाह। रघोः लक्षणया रघुवंशस्य तनयः इति ६ तत्; ईदृशी लक्षणा सिद्धान्तकौमुद्याम् स्वीकृता इति पुर्वसुक्त-सख्याभिः।

4. पुष्पवाणः—करणे तृतीया ; पुष्पमयाः वाणाः इति शाकपार्थिववत् । यद्वा पुष्पाणि एव वाणाः इति कर्मधा । तथाहि—मौर्वी रोलम्बमाला धनुरस्य विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः ; तानि च पुष्पाणि—अरविन्दमशोकञ्च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ।

5. विभेद—भिद+लिट् णल् ।

6. जलशिशिरैः—adj to मारुतैः ; जलमिव शिशिरः शीतलः इति उपमान समासः ।

7. ददाह—दह्+लिट णल् ।

8. चतम्—obj to आततान ।

9. अर्चिः—obj to आततान ।

10. आततान—आ+तन्+लिट णल् ।

Remark.

The rhetoric is विरोधः defined by Dandin —विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा । मृदुना वाणेन भेदः इति विरोधः भेदे अपि अचतत्वं इति च विरोधः ; एवं शिशिरैः अपि मारुते दाह इति विरोधः दाहे ऽपि न वह्निज्वाला इति च विरोधः । एतत् सर्वं तु मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन भवति इति विरोधपरिहारः । यत्र आपाततः विरोधो दृश्यते यथार्थतस्तु विरोधोनास्ति तत्र विरोधालङ्कारः ; अतएव अत्र विरोधः । Both Jay and Malli agree. Malli goes further and admits two rhetorics more here—(i) यथासंख्यम् and (ii) आदिदीपकम् । भेदेन सह चतस्य तथा दाहेन सह अर्चिषोः अन्वयः भवति । यद्यपिभेदः तथापि न चतम् यद्यपि दाहस्तथापि न अर्चिर्ज्वाला ; अतएव भेदचतयोस्तथा दाहार्चिषोश्च यथासंख्येन् अन्वयात् यथासंख्यालङ्कारः । यथासंख्यस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा— "यथासंख्यमनूद्देशः उद्दिष्टानां क्रमेण यत्", again न चतं आततान नार्चिः—इति वाक्ये आदौ चतम् इत्यनेन सह आततान इत्यस्य अन्वयः ; पश्चात् अर्चिः इत्यनेन

स्त्वापि आततान इत्यस्य सम्बन्धः। अतएव आदिदीपकम् इति मल्लिः। "जाति क्रियागुणद्रव्यवाचिनैकवर्त्तिना सर्व्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहु दीपकं यथा"। But the examples cited by Dandin lead us to believe that this is an instance of मध्यक्रियादीपक ; however let us say that here is a conglomeration of विरोध, यथासंख्य and आदिदीपक i. e. आदि क्रियादीपक (according to our opinion मध्यक्रियादीपक)।

64, The day came to a close, while Ram with his retinue was standing on the sea-score.

उपमेयोपमा

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते
जलधिसमीपगतावतीतलोकौ।
अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्यो-
र्दिनकर-राघवनन्दनावकार्ष्टाम् ॥ ६४ ॥

Prose.—अथ दिनान्ते मृदुमलिनप्रभौ जलधिसमीपगतौ अतीतलोकौ दिनकर राघवनन्दनौ इतरेतरस्य मूर्त्त्योरनुकृतिम् अकार्ष्टाम्।

Beng.—অনন্তর দিনশেষে সূর্য্যদেব এবং রামচন্দ্র পরস্পর পরস্পরের আকৃতির সদৃশ দেখাইতেছিলেন (আকৃতির অনুকরণ করিয়াছিলেন), কেননা উভয়েই মৃদু ও মলিনপ্রভাবিশিষ্ট, উভয়েই সমুদ্রনিকটাগত এবং উভয়েই লোকাতীত।

Eng.—Then at the close of the day, both Ramchandra and the sun imitated the image of each other, as both, were of mild and fading lustre, both were close to the sea and both surpassed the world.

Jay.—तथेत्यादि॰अथ यथोक्तवस्थनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा मलिना प्रभा ययोस्तौ दिनकरराघवनन्दनौ। रघोरपत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनो रामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरस्य इति मूर्त्तौ देहयोरनुकृतिमिव अनुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्ष्टाम् कृतवन्तौ। अतीतलोकौ त्यक्तलोकौ। उपमेयोपमेति—तयोः पर्य्यायेण उपमानोपमेयत्वात्। तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्य्यायतो भवेत्। उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदिताम्॥ इति॥

Malli.—अथेति। अथ मदनावस्थानन्तरं दिनान्ते मृदुरतीच्णा मलिना अनुज्ज्वला च प्रभा ययोस्तौ जलनिधिसमीपगतौ एकत्र अस्तमयार्थमित्यत्र अन्यत्र लङ्कायात्रार्थं चेत्यर्थः। अतीतलोकौ एकत्र लोकान्तर-गमनात् अन्यत्र लोकोत्तरत्वात् इति भावः। दिनकरराघवनन्दनौ सूर्य्यदाशरथी मूर्त्तीः स्वकारयोरितरेतरस्य अनुकृतिम् त्वमिवाहमहमिव च त्वम् इति पर्य्यायेण परस्परमुपमानोपमेयताम् अकार्ष्टाम्। अत एव उपमेयोपमालङ्कारः। पर्य्यायेण द्वयोस्तच्चिन्न्पमेयोपमा मता—इति लक्षणात्।

CHARCHA.

1. दिनान्ते—दिनस्य अन्तः, तस्मिन्—इति ६ तत्; कालाधिकरणे ७मी।

2. मृदु मलिनप्रभौ—मृदु श्चासौ मलिनःचेति कर्मधा। तादृशी प्रभा ययोस्तौ इति वहु। adj to दिनकरराघवनन्दनौ।

3. जलधिसमीपगतौ—adj to दिनकरराघवनन्दनौ। जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जल+धा+कि; तस्य समीपमिति ६ तत्। सङ्गताः आपः यत्र तत् इति वहु—। See the rules "ऋक्पुरव्धूः पथामानचे" and "द्वान्तरुपसर्गेभ्योऽपईत्"। तत् गतौ इति २या तत्। For the rule "द्वितीया गतात्यस्त—" speaks of गति only.

4. अतीतलोकौ—adj to दिनकरराघवनन्दनौ; अति+इ+क्त कर्मणि; अतीतः लोकः याभ्याम्, तौ इति वहु।

5. दिनकरराघवनन्दनौ—दिनं करोति इति दिन+कृ+ट; रघोः गोत्रापत्यं पुमान् इति अण्=राघवः=दशरथः; तस्य नन्दनः इति ६ तत्। This is after Jay; or रघोः गोत्रापत्यं पुमांसः इति अण्=राघवाः रघुवंशीयाः; तान् नन्दयति

इति राघव+नन्द्+णिच् ल्यु or ल्युट् (अन) कर्त्तरि। दिनकरश्च राघव-नन्दनश्च तौ इति द्वन्द समासः।

6. इतरेतरस्य—सम्बन्धे षष्ठी, इतरस्य इतरस्य इति कर्मव्यतीहारे सर्व्वनाम्नः द्वे वाच्ये इति सूत्रेण द्वित्वम्, ततः समासवच्च बहुलम् इति समासवद्भावः, तेन पूर्व-पदविभक्तेर्लोपः। तस्य।

7. मूर्त्योः—कर्त्तृकर्मणोःकृतोति सूत्रेण कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नस्य अनुकृति-रित्यस्य योगे कर्मणि षष्ठी। मूर्च्छ्+क्ति=मूर्त्तिः।

8. अनुकृतिम्—अनु+कृ+क्ति; तां—obj to अकार्ष्टाम्।

9. अकार्ष्टाम्—कृ+लुङ्+ताम्, verb to दिनकरराघवनन्दनौ।

Remark.

The rhetoric is उपमेयोपमा it occurs when two words become both उपमान and उपमेय of each other, such is the case with दिनकर and राघवनन्दन। तथाहि साहित्यदर्पणे—पर्य्यायेण द्वयोरेतदुप-मेयोपमा मता॥ इति॥

65. Dark-ness developed far and Ram also became a victim to passion.

सहोक्तिः

अपहरदिव सर्व्वतो विनोदान्
दयितगतं दधदेकधा समाधिम्।
घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारम्
सह रघुनन्दन-मन्मथोदयेन॥ ६५॥

Prose.—ततः सर्व्वतः विनोदान् अपहरत् इव दयितगतं समाधिम् एकधा दधत् इव घनरुचि अन्धकारम् रघुनन्दनमन्मथोदयेन सह ववृधे।

Beng.—অনন্তর সমস্ত প্রমোদ ব্যাপারকে যেন অপহরণ করিয়াই এবং প্রিয়াগত একাগ্রতা একরূপ (একত্র সন্নিবিষ্ট) করিয়াই যেন মেঘবর্ণ অন্ধকার বৃদ্ধি পাইতে লাগিল এবং সঙ্গে সঙ্গে রামচন্দ্রের কামোদ্রেকও হইতে লাগিল।

Eng.—Then cloud-black darkness spread on doing away as it were, with all the merrymakings and making his (Ram's) mind concentrated only upon his beloved (Sita), along with the rising of passion in Raghunandan.

Jay.—अपहरत् इव—तत्सूत्तरकालं दिवसे ये विनोदाः चेतसः संस्थापकाः तान्, सर्वतः सर्वान्, सर्वेण वा प्रकारेण [आद्यादित्वात्तसिः]। अपहरत् इव अपनयन् इव अन्धकारम्, दयितगतं प्रियागतं च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत्। घनरुचि वहुलच्छायम्, ववृधे वर्द्धते स्म। सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि ववृधे। सहोक्तिरिति अन्धकार—मन्मथवर्द्धनाश्रितयोः वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः ववृधे इत्यनेन पदेन कथनात्। तथा चोक्तम्—तुल्य कालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते। वाक्येनैकेन कथ्यते सहोक्तिः सा मता यथा॥ इति॥

Malli.—अथेति। ततोऽस्तमयानन्तरं सर्वतः सर्वान् [सार्वविभक्तिकः तसिः] विनोदान् आह्निकान्, मनविनोदनव्यापारान् अपहरत् संहरदिव तथा दयितगतं प्रियजनविषयं समाधिम् एकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् कुर्वत् घनरुचि मेघश्यामम् अन्यत्र सान्द्रप्रीतिदम्, अन्धकारम्, रघुनन्दनस्य यो मन्मथोदयः पूर्वोक्तेन सह ववृधे। अत्र अन्धकारमन्मथोदययोः कर्त्तृकस्य सहार्थेन अन्वयात् ववृधे इति संवन्धिभेदभिन्नयोर्वृद्धी अभेदाध्यवसायाच्च श्लिष्टनिमित्तकातिशयोक्ति मूला कर्तृसाहित्यरूपा सहोक्तिरलङ्कारः। एतच्च सम्यक् श्लिष्टमितरुचिरोन्नतमित्यत्र लक्षणं चोक्तम्।

CHARCHA.

1. सर्वतः=सर्वेण प्रकारेण इति तृतीया स्थाने तस्। यद्वा सर्वान् इति २या+तस् by the rule सार्वविभक्तिकस्तसिः।

2. विनोदान्—obj to अपहरत्। विनोदयति इति वि+नुद+णिच+अच्(पचाद्यच्)। यद्वा विनोद्यते अनेन इति वि+नुद+णिच्+अच् करणे।

3. अपहरत्—अप+हृ+शतृ ; adj to अंधकारम्।

4. दयितगतम्—adj to समाधिम्। दय+क्त कर्मणि=दयित ; तं गतं इति २ तत्।

5. समाधिम्—obj to दधत् ; सम्+आ+धा+कि ; समाधीयते चित्तम् अस्मिन् इति समाधिः चित्त काग्र्यम्।

6. एकधा—एकप्रकारेण इति एक+धाच्। Aav. Qual. दधत्।

7. दधत्—धा+शतृ ; adj to अंधकारम्।

8. घनरुचि—घनस्य रुचिः। घनरुचिरिव रुचि र्यस्य तदिति बहु ; again with the help of the लिङ्ग and विभक्तिविपरिणाम process this word will qualify मन्मथोदयेन—being in form घनरुचिना meaning ध्वान्तप्रीतिप्रदेन।

9. रघुनन्दनमन्मथोदयेन-सहार्थे तृतीया। रघून् लक्षणया राघवान् नन्दयति इति रघुनन्दनः। उपपदतत् ; यद्वा नन्दयति इति नन्दनः। रघूनाम् नन्दनः इति ६ तत्। मनः मथ्नाति इति मन्मथः निपातने or मतो मथः इति मन्मथः इति ६तत्। तस्य उदयः इति ६ तत्। उत्+इ+अच्।

10. ववृधे—वृध्+लिट् ए।

Remark.

The rhetoric occuring here is सहोक्ति defined by Dandin as सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम्। सहभावः=simultaneousness ; here the rising of darkness is the cause of the rising of passion but the causal relation has been suppressed and they are spoken of to rise simultaneously and hence here occurs सहोक्ति ; both Jay and Malli agree ; but Malli goes further and

affirms that here is श्लिष्टनिमित्तका अतिशयोक्तिमूला कर्तृसाहित्यरूपा सहोक्तिः। now कर्तृसाहित्यरूपा means the simultaneous existence of the dark-ness and passion ; it is rather the analysis of the rhetoric here. अतिशयोक्तिमूला though true is redundant because सहोक्ति is always based on अतिशयोक्तिः and hence Sahityadarpan writes :—सहार्थस्य बलादेकं स्याद्वाचकं द्वयोः ; सा सहोक्ति र्मूलभूतातिशयोक्ति-र्यदा भवेत् ; again श्लिष्टनिमित्तक refers to वनरुचि ; moreover there is (we assert) also उत्प्रेक्षा in the first two lines as indicated by इव। Also somehow समाधि अलङ्कार (एकधा समाधि), for वहच was easy due to वियोग and स्वभाव।

66. Then the moon rose dispelling all the darkness.

परिवृद्धिः

अधिजलधितमः क्षिपन् हिमांशुः
परिददृशेऽथ दृशां कृतावकाशः।
विदधदिव जगत् पुनः प्रलीनम्
भवति महान् हि परार्थः एव सर्व्वः ॥ ६६ ॥

Prose.—अथ हिमांशुः अधिजलधि तमः क्षिपन्, दृशां कृतावकाशः (सन्) प्रलीनं जगत् पुनः विदधदिव परिददृशे। सर्व्वः महान् हि परार्थः भवति।

Beng.—অনন্তর সমুদ্রের উপরিস্থিত অন্ধকার বিনাশ করিয়া, নয়ন-দ্বয়কে (দর্শন করিবার) অবসর দিয়া এবং (অন্ধকার—) নিমগ্ন (তিরোভূত) জগৎকে যেন পুনরায় সৃষ্টি করিয়া চন্দ্রদেব দেখা দিলেন। (তিনি দেখা দিবেন না কেন ?) সকল মহৎ ব্যক্তিই যে পরোপকারে প্রবৃত্ত বা রত থাকেন।

Eng.—Then was seen the moon that dispensed with the darkness over the ocean, allowed the eyes the opportunity

(of seeing). and called as it were, into fresh existence, the lost world ; (because) All the great live for others.

Jay.—अधिजलधीत्यादि। अथ हिमांशुरन्धकारवर्धनानन्तरम अधिजलधि जलधेरुपरि इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ; तमः क्षिपन् अपनयन्। परिददृशे दृष्टः। दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः। जगल्लोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव। कस्मात् तेनैवं कृतमित्याह—यस्मात् यो महान् स सर्वः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति। परिवृत्तिरिति दृशां कृतवकाशः इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात्। तमः क्षिपन् इत्यनेन अस्य वस्तुनः अपोहात्। भवतीत्यादिनार्थान्तरन्यासात्। यथाचोक्तं—विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥ इति ॥

Malli.—अथः अन्धकारवृद्ध्यनन्तरम् हिमांशुश्चन्द्रोऽधिजलधि जलधौ [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तमः क्षिपन् निरस्यन्, ततोऽन्यत्र नीलिमादर्शनात् इति भावः। अतएव दृशां कृतवकाशोदत्तावसरः सन्। किं बहुना—प्रलीनम् अस्तमितं जगत् पुनर्भूयोऽपि विदधदिव सृजन् इव इत्युत्प्रेक्षा। परिददृशे। अतो महोपकारित्वम् अस्य इति भावः। अथ सर्वो महान् परस्मै परार्थः परोपकारार्थ एव [अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या इति साधुः।] भवति हि। सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

CHARCHA,

1. हिमांशुः—sub to परिददृशे ; उक्ते कर्मणि १मा ; हिमः अंशुर्यस्य स इति बहु।

2. अधिजलधि—अव्ययम् ; जलधौ इति विभक्त्यर्थे "अव्ययम् विभक्ति—" इत्यादिसूत्रेण अव्ययीभावः। Adv. Qual. क्षिपन्।

3. क्षिपन्—क्षिप्+शतृ ; adj to हिमांशु।

4. दृशाम्—कर्तृकर्मणोः कृतिरिति कृत्प्रत्ययान्तस्य अवकाश इति शब्दस्य योगे ६ष्ठी ; दृश्+क्विप्=दृश्, तेषाम्।

5, कृतावकाशः—कृ+क्त=कृत (कर्मणि) ; कृतः विहितः अवकाशः येन स इति बहु। दृशां कृतावकाशः इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात समासः।

6. प्रलीनम्—प्र+ली+क्त ; adj to जनम् । 7. जगत्—obj to विदधत् ।

8. विदधत्—वि+दा+शतृ ; adj to हिमांशुः ।

9. परिददृशे—परि+दृश्+लिट् ए कर्मणि ।

10. परार्थः—परस्मै अयम् इति नित्यसमासः by the dictum—अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता चेति वाच्यम् ।

Remark.

The rhetoric occuring here is अर्थान्तरन्यासः of the सामान्येन विशेषसमर्थन type ; as the last sentence embodying a general statement supports a particular case with reference to the doing of the moon. Both Malli and Jay agree ; but Jay follo-wing the Mss goes further and says that here is also परिवृत्तिः defined by Dandin as "अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सोच्यते" । He explains his view point in his commentary. as दृशां कृतावकाशः इत्येतेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् ; तमः क्षिपन् इत्यनेन अन्यवस्तुनः अपोहात् ; now his view is a bit far-fetched.

67. The rising of the moon became a source of trouble to the bereaved heart of Ram.

ससन्देहः—

अशनिरयमसौ कुतो निरभ्रे
शितशरवर्षमसत् तदप्यशाङ्गम् ।
इति मदनवशो मुहुः शशाङ्के
रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥ ६७ ॥

Prose.—अयं निरभ्रे नभसि असौ अशनिः कुतः ? शितशरवर्षम् अशाङ्गम् तदपि असत् । इति मुहुः शशाङ्के (सन्दिहानः) मदनवशः रघुतनयः चन्द्रं न च निश्चिकाय ।

Beng.—মেঘশূন্য আকাশে এই বজ্র কোথা হইতে আসিল? তবে কি তীক্ষ্ণ শরবৃষ্টি হইতেছে? (তাহাই বা কেন হইবে?) ধনু না থাকায় তাহাও হইতে পারে না। (অর্থাৎ ধনু কোথায় যে শরবৃষ্টি হইবে?)—রামচন্দ্র চন্দ্রসম্বন্ধে পুনঃপুনঃ এইরূপ (সন্দিহান) হইতে লাগিলেন। কাম-পীড়িত হইয়া তিনি চন্দ্রকে (চন্দ্র বলিয়া) চিনিতে পারিলেন না।

Eng.—wherefrom is this thunderbolt in this cloudless sky? Is it a shower of sharp weapons; that also is out of the question (impossible) as there is no bow; in this way Rama felt doubt about the moon, which he could not recognise (realize) being a victim to Cupid (being seized with passion).

Jay.—अशनिरित्यादि—अ ौ यश्चन्द्रः किमयमश नवंज्रम्, असौ कुतो निरभ्रे नभसि कुतः, यतोऽसौ मेघात् उत्पद्यते इति। उत निशितानां शराणां वर्षम् तदपि असाङ्गम् अविद्यमानधनुः असद्‌विद्यमानमित्ययम मदन-वशः कामाभिभूतो मुहु र्वर्ष शशाङ्क शशाङ्कविषये रघु-नयोऽभूत् इत्यर्थात् द्रष्टव्यम्। न च चन्द्रम नि श्चकाय निश्चिनो त स्म। [विभाषा चेः (७ ३ ५८) इति कुत्वम्]। ससन्देह इति अश नशर-वर्षाभ्याम् उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वम् अशनिशरवर्षम् इति प्रयोक्तुरभिधानात्। कुतो, निरभ्रे तदप्यशाङ्गम इति पुनरुपम नापमेययोर्भेदा भधानात् न निश्चिकाय चन्द्रम इति तुल्यर्थम सन्देहवचोऽभिधानाच्च। तथा चोक्तम् "उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः। ससन्देह वच. तुल्यं ससन्देहं विदुर्यथा" ॥ इति ॥

Malli.—अशनिरिति। अयं पुरोवर्त्ती अशनिर्वज्रो निरभ्रे निर्मेघे नभसि आकाशे कुतः स्यात्? शितशरवर्षम् निशितशरवृष्टि, शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गम धनु-स्तद्रहितम शरवर्षम् अप्यसत् अविद्यमानमेव। इत्थम् मुहुः शशाङ्क विषये सन्दिहानः इतिशेषः। मदन-परवशः रघुतनयो रामश्चन्द्रम् न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न

निश्चितवान्, इत्यर्थः। अत्र निश्चय—गर्भाख्यः सन्देहभेदोऽलङ्कारः। आद्यन्तयोः संशयम् निबध्य मध्ये कुतोऽशनिरित्यादि निश्चयनिबंधनात्। "विषयो विषयी यत्र सादृश्यात् कविसम्मतात् सन्देहगोचरौ स्याताम् सन्देहालङ्कृतिः सा" इति सामान्य-लक्षणम्।

CHARCHA.

1. निरभ्रे—adj. to नभसि ; निरस्तम् अभ्रम मेघः यस्मिन् इति।

2. शितशरवर्षम्—शिताः शराः इति कर्मधा। तेषाम् वर्षम् इति ६ तत्। subj to भवति (understood)

3. अशाङ्गम्—अविद्यमानम् शाङ्गम् यस्मिन् तदिति बहु। adj. to तत् वर्षम्।

4. असत्—अस्+शतृ=सत् ; न सदिति नञ्समास। adj to तत् वर्षम्। construe अशाङ्गम् तत् वर्षम् असत् भवति।

5. शशाङ्के—शशाङ्कविषये इति विषयाधिकरण ७मी।

6. मदनवशः—adj. to रघुतनयः। मदनस्य वशः (लक्षणया वश्ययुक्तः) इति ६ तत् ; वश अस्य अस्ति इति अर्शआदित्वात् अच्, वा।

7. निश्चिकाय—निस्+चि+लिट+णल। चि is optionally changed to कि by the rule "विभाषा चेः (७ ३। ५८) ; पक्षे निश्चिचाय।

Remark.

The rhetoric occuring here is ससन्देह वा सन्देहः defined by the author of Sahityadarpan as such—सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः। प्रकृते उपमेये अन्यस्य उपमानस्य कविप्रतिभोत्थित सन्देहः सन्देहालङ्कारः इति कथ्यते। Here चन्द्र is the उपमेय। वज्र is the उपमान and poectic doubt has been raised as to the identity of the two. This is same as the मोहोपमा of Dandin.

68. The moon dispelled darkness and shone very brightly.

अनन्वयः—

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः,
क्षततिमिरेषु च दिग्वधूमुखेषु ।
वियति च विललास तद्वदिन्दु-
र्विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः ॥ ६८ ॥

Prose—क्षततिमिरेषु कुमुदवनचयेषु दिग्वधूमुखेषु च कीर्णरश्मिः इन्दुः वियति तद्वत विललास चन्द्रमसोऽन्यः यद्वत् न विलसति ।

Beng.—রশ্মি বিক্ষেপ করিয়া কুমুদবনরাজি ও দিগঙ্গনাগণের মুখ সমূহ হইতে তিমির নাশ করতঃ ইন্দু আকাশে সেইরূপ শোভাই পাইতে লাগিলেন যেরূপ শোভা তাহা হইতে (চন্দ্র হইতে) অন্য কেহ পাইতে পারে না ।

Eng.—Shedding light and thereby doing away with the dark-ness from the lily groves as well as from the faces of the quarters, the moon shone in the sky in a such way as is not common to others (or in such a way in which no other than he shines).

Jay.—कुमुदवनचयेषु इत्यादि कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्वधूमुखेषु वियति च क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः विप्रमयूखः विललास तद्वदिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यत् यथा न विलसति तथा विललास । इद-मुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति । अनन्वय इति तत्सदृशस्य साम्यस्या-विवक्षात श्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥

Malli.—हततिमिरेषु निरस्तांधकारेषु कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधू-मुखेषु च विकीर्णरश्मिः विचित्रकरः सन् इन्दुर्वियति आकाशे तद्वत् इन्दुवत् विललास चन्द्रमसः चन्द्रात् अन्यः यद्वद् यथा न विलसति तथैव विललास इत्यर्थः। अत्रोप-मेयस्य इन्दोरेवोपमानत्वात् अनन्वयालङ्कारः। "एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे अनन्वयो मतः" इति लक्षणात्। एकस्य उभयरूपत्वाभिधानम् अद्वितीयत्वाभिप्रायमित्यर्थः।

CHARCHA.

1. हततिमिरेषु—हतं तिमिरं येषां तेषु; वहु; adj to कुमुदवनचयेषु; it will qualify दिग्वधूमुखेषु also.

2. कुमुदवनचयेषु—कुमुदानां वनमिति ६ तत्। तेषां चयः इति ६ तत्; तेषु; अधिकरणे ७मी; comp. "कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डम्" &c. in Magha.

3. दिग्वधू मुखेषु—दिक् एव वधूः इति कर्मधा। तासां मुखं तेषु इति ६तत्, अधिकरणे ७मी।

4. कीर्णरश्मिः—adj to इन्दुः, कॄ+क्त कर्मणि=कीर्णः। तादृशः रश्मिः यस्य स इति वहु।

5. वियति—अधिकरणे ७मी। 6. तद्वत्—सइव इत्यर्थः। वतिः।

7. विललास—वि+लस्+लिट्+णल्, verb to इन्दुः।

8. चन्द्रमसः—पञ्चमी by "अन्यारादितरर्ते—" i e. अन्य शब्दयोगे ५मी।

9. विलसति—वि+लस+लट्+तिप।

Remark.

The rhotoric occuring here is अनन्वय—when the same thing becomes both the उपमेय and उपमान; here the moon is compared to none but himself and hence here is अनन्वय; it is the same as असाधारणोपमा of Dandin.

69. The darkness being expelled by the moon, took refuge in the grove.

उत्प्रेक्षाऽवयवः

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
विटपिनिराकृत-चन्द्ररश्मिरातौ ।
पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं
सजल-घनद्युति भीतवत् ससाद ॥ ६८ ॥

Prose.—विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिरातौ निकुञ्जे पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं सजलघनद्युतितमः भीतवत् शरणं गतमिव ससाद ।

Beng.—নবীন নীরদশ্যাম তিমির বিশাল ও বিষম শিলারাজির মধ্যে আত্মগোপন করিয়া ভীত ব্যক্তি যেরূপ শরণ লয় সেইরূপ নিকুঞ্জে বিলীন হইয়া গেল ; কেননা ঐখানেই তাহার শত্রু চন্দ্রকিরণ বৃক্ষরাজি দ্বারা নিরাকৃত হইয়া অবস্থান করিতেছিল ।

Eng.—Darkness looking like cloud, charged with water and concealed within huge uneven stone slabs just like a refugee who got frightened, retired into the grove (cave-Mallinath) where his enemy the rays of the moon were obstructed by the trees.

Jay.—शरणम् इत्यादि पृथुविषमशिलानां यानि अन्तरालानि तेषु संस्थं संतिष्ठमानं सत् तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निराकृताश्चन्द्रस्य रश्मय एव अरातयो यस्मात् निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणम इव । यथा कश्चित् भीतो दुर्गे निलीयते । सजलस्य घनस्य इव द्युति र्यस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव इति । भीतवत् ससाद इति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्य अर्थेन योगात् शरणमिवगतम इत्युत्प्रेक्षा-योगात्, "विटपि-निराकृत-चन्द्ररश्मिरातौ" इति रूपकार्थेन योगात् । तथा च उक्तम्

"श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किंचिद्योत् प्रेक्षयान्वितः। रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा। इति॥ विटपि—तिरस्कृतचन्द्ररश्मियोगः इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति अलपूर्णलक्षणता।

Malli —विटपै निराकृताः चन्द्ररश्मयः एव अरातयः येन तस्मिन् निकुञ्जे गह्वरे पृथूनां विषमानां च शिलानां च अन्तरालेषु संस्था स्थितिर्यस्य तत् सजलघनस्य इव द्युतिर्यस्य तन्मेघश्यामं भीतवत् भीतमिव इति उत्प्रेक्षा अतएव शरणं नानारं गतमिव शरणागतम् इव इति उत्प्रेक्षा। ससादलीनमभूत। अत्र चन्द्ररश्म्यारातीति रूपकस्य भीतवत् इति उत्प्रेक्षायाश्च शरणगतोत्प्रेक्षाङ्गत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सजातीयविजातीयसङ्करः।

CHARCHA

1. विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म राती—चन्द्रस्यरश्मिरिति ६तत्। ते एव अरातयः इति कर्मधा। विटपिभिः निराकृताः इति ३ तत्। निर्+आ+कृ+क्त कर्मणि। तादृशाः चन्द्ररश्म्यरातयः येन (निकुञ्जेन) तस्मिन् इति वहु; adj. to निकुञ्ज।

2. पृथु विषमशिलाऽन्तरालसंस्थम्—adj. to तमः; पृथवश्चासू: विषमाश्चेति। तादृश्यः शिलाः इति कर्मधा। तासां अन्तरालम् इति ६ तत्। तत्र संस्था स्थिति—र्यस्य तत् इति वहु। संस्था=सम्+स्था+अङ्, स्त्रियाम्।

3. सजलघनद्युति—जलेन सह वर्तमान यः स इति सजलः। सजलः घनः मेघः इति कर्मधा। तस्य द्युतिः। सा इव द्युति र्यस्य तदिति वहु; adj. to तमः।

4. भीतवत्—भीत इव इति भीत+वति।

5. शरणम्—obj to गतम।

6. गतम्—गम्+क्तः कर्त्तरि; adj to तमः।

7. ससाद—सद्+लिट+णल; remained; verb to तमः।

Remark.

चन्द्ररश्मिरूपः अरातिः—here is रूपकः; as रश्मि इत्यत्य उपरि अरातिः इत्यस्य आरोपः। Again भीतमिव here is उत्प्रेक्षा, शरणं गतमिव here

is also उत्प्रेक्षा। Here the main rhetoric is उत्प्रेक्षा that exists in शरणं गतम् ; the उत्प्रेक्षा in भौतवत as well as the Rupaka in चन्द्रग्रस्यवर्तित is subordinate to the main उत्प्रेक्षा ; so here is a conglomeration of रूपक, and उत्प्रेक्षा, of which one उत्प्रेक्षा is the अङ्गी and the other उत्प्रेक्षा (in भौतवत्) along with the Rupaka, is the अङ्ग। Vide the last sentence in the commentary of Malli। उत्प्रेक्षावयव of the Mss is a variety of उत्प्रेक्षा acc. to Dandin. Thus प्रेमचन्द्र in his टीका on काव्यादर्श says "उत्प्रेक्षावयवश्च उत्प्रेक्षया आरम्भकमलङ्कारान्तरं तच्च श्लेषादिकम्।"

70. Then Lakshman addressed with a grave voice.

अथ नयनमनोहरोऽभिरामः,
स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः।
रघुसुतमनुजो जगाद वाक्यं
सजलघनस्तनयित्नु तुल्यघोषः॥ ७० ॥

Prose.—अथ नयनमनोहरो ऽभिरामः स्मर इव चित्तभवोऽपि अवामशीलः सजलघनस्तनयित्नुतुल्यघोषः अनुजः रघुसुतं वाक्यं जगाद।

Beng.—অনন্তর নয়নমনোহর, অভিরাম, সর্ব্বদা অন্তরে কামদেবের ন্যায় জাগরূক, থাকিয়াও অপ্রতিকূল সজলজলদকণ্ঠ কনিষ্ঠ (লক্ষ্মণ) রঘুনন্দনকে (এই) কথা বলিলেন।

Eng.—Then the descendant of Raghu was addresed (in the following way) by his younger brother, who was charming, pleasing to his eyes, favourable and always thought of within like cupid and whose voice was equal to or resembling the cloud charged wilh water.

Jay.—अथेत्यादि। अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामः कामाभभूतत्वात् आभिमुख्येन रम्यते इति। अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणां जगाद गदितवान्। नयनमनोहरः प्रेक्षणाय इत्यर्थः। अत्र नयने मनश्चावर्जयन् नयनमनोहर इति तुल्ययोगिता। न्यूनस्य लक्ष्मणस्य अधिकेन सहाभिरमणे गुणसाम्य विवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात्. स्मर इव चित्तभवोऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति श्लिष्टम्। तथापि अवामशीलोऽप्रतिकूल विरोधः। स्मरस्तु वामशीलः। सजलघनस्तनयित्नुना शब्देन तुल्यः घोष. यस्य। "संसृष्टिरिति वह्वलङ्कार योगात्। तथा चोक्तम्" पराभिभूता संसृष्टिर्बह्वलङ्कारयोगतः। रचिता रत्नमालेव साचेवं कथ्यते यथा"।

Malli.—अथेति। अथ राम शोकादनन्तरम् अभिरामं लोकाभिरामं रघुसुतं रामं नयनादि मनांसि च हरति रूपेण गुणैश्च इति नयनमनोहरः स्मरः इव चित्ते भवतीति चित्तभवश्चित्तजः कामोऽप्यवामशीलः, इति विरोधः चित्तानुवर्ती इति अविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः। सजलघनस्य स्तनयित्नुना स्वनितेन तुल्यघोषः इत्युपमालङ्कारः। "स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्ध्वनौ मृत्युरोगयोः" इति विश्वः। अनुजो लक्ष्मणो वाचं जगाद। अत्र विरोधोपमयोः संसृष्टिः॥

CHARCHA

1. नयनमनोहरः—नयने च मनश्च इति नयनमनः समाहारः by the rule "जातिरप्राणिनाम्"॥ तत् हरति इति नयनमनः+हृ+अच् कर्त्तरि, adj. to अनुजः।

2. अभिरामः—adj. to अनुजः, आभिमुख्येन रमते इति अभि+रम्+घञ् (कर्त्तरि निपातनात्), Malli reads अभिरामम् and makes it an adjective qualifying रघुसुतम्।

3. स्मरः—उपमान of अनुज ;=कामदेवः।

4. चित्तभवः—चित्ते भवति इति चित्त+भू+अच् कर्त्तरि, adj to both स्मरः and अनुजः।

5. अवामशीलः—adj to अनुजः। वामं प्रतिकूलं शीलं यस्य स वामशीलः बहु— ; तस्मात् अन्य इति नञ् समास।

6. सजलघनस्तनयित्नुतुल्यघोषः—adj to अनुजः। जलेन सह वर्त्तमानः यः सः इति सजलः ; बहु ; तादृशः घन इति कर्मधा। तस्य स्तनयित्नो शब्दः इति ६तत् , तेन तस्य वा तुल्य इति ३ वा ६तत् , तादृशः घोषः यस्य स इति बहु ; note स्तनयित्नु means both मेघ and मेघध्वनि।

7. अनुजः—subj. to जगाद, अनुपश्चात् जायते इति अनु + जन + ड।

8. जगाद—गद + लिट् + णल्।

Remark.

The rhetoric occuring here are the following :—

(i) विरोधः—in चित्तभवोऽपि अवामशीलः। स च विरोधः "चित्तभवः" इत्यत्र श्लेषणाऽनुप्राणितः। अपि च स्मर इव इत्यत्र उपमा च दृश्यते।

(ii) सजलघनस्तनयित्नुतुल्यघोषः इत्यत्र उपमा, cf "समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु"—Dandin.

(iii) नयनमनोहरः—अत्र नयने मनश्च हरति इति हरणेन सह नयनयोः मनसश्च उभयोरेव सम्पर्कात् तुल्ययोगिता।

Therefore here is संसृष्टिः (commix-ture) of विरोध based on उपमा as well as श्लेष, and उपमा and तुल्ययोगिता।

Note the diff of संसृष्टि and सङ्कर as already said—

Thus Sahityadarpan says "मिथोनपेक्षया एतेषां स्थितिः संसृष्टिः"। and "अङ्गाङ्गित्वे अलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ संकरस्त्रिविधः स्मृतः"।

71. Lakshman urged his brother to destory his enemies.

आर्या:

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीर्नयनजलोपहृताञ्जनौष्ठरागाः।
कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं क्व च शरणं जगताम्
भवान् क्व मोहः ॥ ७१ ॥

Prose.—रिपुवनिता: पतिवधपरिलुप्तलोलकेशी: नयनजलापहृताञ्जनौष्ठरागा: कुरु, शोकं जहीहि जगतां शरणं भवान् क्व मोह: क्व:।

Beng—(হে মহারাজ!) শত্রুবধ করিয়া তাহাদের পত্নীগণকে আলুলায়িত কেশযুক্তা করিয়া দিন; তাহাদের নয়নজলে তাহাদের কজ্জল ও ওষ্ঠরাগ অপহৃত হউক; শোক পরিত্যাগ করুন; কোথায় বা জগতের শরণ আপনি আর কোথায়ই বা মোহ! (আপনার মত লোকের সঙ্গে মোহের সামঞ্জস্য হয় না।)

Eng.—Render the hair of the enemies' wives dishevelled by the destroying of their husbands, let the powder for their lips together with their collyrium be washed away by their tears; ho Lord give up grief: there is certainly a great difference between you the protector of the world and the grief.

Jay.—पतीत्यादि। पतिवधेन परिलुप्ता भ्रष्टा लोला: केशा: यासां रिपुवनितानाम्। नयनजलेन अश्रुणा अपहृतम् अञ्जनम् ओष्ठरागश्च यासां ता: मन्दोदरीप्रभृती: कुरु। शोकं जहीहि इत्याशंसे। क्व भवान् जगतां शरणं आश्रय: क्व च मोह इति। आशीरिति इष्टस्य आशंसनात्। तथा चोक्तम्—आशीरति च केषाञ्चिदलंकारतया मता। सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद् यथा॥ इति॥

Malli.—पतीति। हे आर्य्य रिपुवनिता: पतिवधेन भर्त्तृमरणेन परिलुप्ता: लोला केशा यासां ता: [स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसं—योगपधात् इति ङीप् (? ङीष्)] नयनजलै:, अश्रुभि: परिहृतानि परिसृष्टानि अञ्जनानि ओष्ठरागाश्च यासां तास्तादृशी: कुरु। शोकं जहीहित्यत्र [विधौ (इच्छायां वा ?) लोट्] तथाहि जगतां शरण्यं त्राता भवान् क्व, मोह: क्व भवादृशामिदमज्ञानमयुक्तम् अन्यथा शत्रूपेक्षायाम् जगद्विपत्ति: स्यादिति भाव:। अनेन वाक्यार्थेने शत्रुवध-कर्त्तव्यतासमर्थनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कार:॥

CHARCHA

1. रिपुवनिताः—रिपूनां वनिताः इति ६ तत् । obj to कुरु ।

2. पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीः—adj to रिपुवनिताः । पतीनां वधः इति ६ तत्, परि+लुप+क्त=परिलुप्तः—भ्रष्टः, लोल.=चञ्चल—दोलायमानः, परिलुप्तश्चासौ लोलश्चेति कर्मधा । पतिवधेन परिलुप्तलोलः (वा लोलाः) इति ६ तत्, तादृशाः केशाः यासां ताः इति बहु । ङी comes optionally by the rule—स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।

3. नयनजलोपहृताञ्जनौष्ठरागाः—adj to रिपुवनिताः । नयनयोर्जलमिति ६ तत्, तेन अपहृतः इति ३ तत्, अप+हृ+क्त कर्मणि, अञ्जनं च ओष्ठरागश्च इति अञ्जनौष्ठरागम् समाहार by the rule—जातिरप्राणिनाम् । ओष्ठस्य रागः इति ६ तत्, रज्यते अनेन इति रागः—रन्ज+घञ् । नयनजलापहृतम् अञ्जनौष्ठरागं यासां ताः इति बहु ।

4. जहीहि—हा त्यागे+लोट हि, alternative forms जहिहि and जहाहि ।

5. जगताम्—सम्बन्धे षष्ठी, त्रयाणाम् लोकानाम् इत्यर्थः ।

6. शरणम्—त्राता, complement of भवान् ।

7. मोहः—subj to भवति understood.

Remark.

The rhetoric occuring here is काव्यलिङ्गम् so says Malli. The sense of the sentence supports the desirablity of uprooting the enemy and hence the sense of the sentence (वाक्यार्थ) is the हेतु (cause) of the duty of the killing of the foes and here is काव्यलिङ्गम्; but the explanantion of Malli on this point seems to be a farfetched one, Jay following Mss says that here is आशीः—which Dandin defines saying आशीर्नामाभिलषिते

वस्तुन्यांसनं यथा। Jay explains शोकं जहीहि इति आशंसे (अहम्) अतएव इष्टस्य आशंसनात् आशीः। Jay's view is more preferable.

But besides आशी, here is also विषमालङ्कारः in क्व च शरणं जगतां भवान् क्व च मोहः। Dandin makes no mention of विषम but Sahityadarpan defines it saying—गुणौ क्रिये वा चेत् स्याताम् विरुद्धे हेतुकार्ययोः। यद्वारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः। विरूपयोः सघटना या च तद्विषमं मतम्। Here is विरूपयो संघटना। Compare the poems of Chandidas :—सुखेर लागिया ए घर बाधिनु अनले पुड़िया गेल etc.

72. Magnanimity if subject to weak-ness. becomes worthless.

हेतुः

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके,
वत सुतरामवसीदति प्रमादी।
गजपतिरुरुशैलशृङ्गवर्ष्मा
गुरुरवमज्जति पङ्कभाङ्न् दारु॥ ७२॥

Prose.—मनुष्यलोके अधिगतमहिमा प्रमादी वत् सुतराम् अवसीदति; उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा गुरुः गजपतिः पङ्कभाक् अवमज्जति न दारु।

Beng.—(দেখুন!) মনুষ্যজগতে মহিমা-মণ্ডিত ব্যক্তিও প্রমাদ প্রাপ্ত হইয়া অবসাদ গ্রস্ত হইয়া পড়েন; মহাপর্ব্বতের শিখরসদৃশ বপুধারী হস্তী পঙ্কনিমগ্ন হইয়া অবসন্ন হয় কিন্তু কাষ্ঠ কখনও হয় না।

Eng.—Also those who have attained greatness in this world. give way (go down) if they are reck-less (nervous, or weakminded); the elephant with his body huge like

the peak of a mountain sinks down in the mud but the wood does not.

Jay.—अधिगतमहिमेत्यादि—मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः सः प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टम् अवसीदति—न कार्य्यसमर्थः भवति। कुतः एतदित्याह—गजपतिः उरुशैलशृङ्गप्रमाणम् वर्ष्म वपुर्यस्य सः। पङ्कभाक् पङ्कं भजतीति [भजो ण्विः (३।२।६२)] पङ्कम् अवतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति। यस्मादसौ गुरुः। न पुनर्दारु काष्टम्। अस्मान्म् च शोकम्। हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरो द्रष्टव्यः।

Malli.—अधीति। मनुष्यलोके अधिगतो महिमा येन स महान् तथा प्रमादी मत्तोऽनवहितो ऽवसीदतिनश्यति। तथाहि—उरुशैलस्य शृङ्गम् शिखरम् इव वर्ष्म वपुर्यस्य स गुरु दुर्भरो गजपतिर्महागजः पङ्कभाक् सन् मज्जति, दारु लघु काष्ठम् न मज्जति। महतः एव प्रमादाप्रमादौ हानिवृद्धिकारीणौ: प्रमादेऽपि का हानिरप्रमादे वा का वृद्धिरित्यर्थः। अत्र महात्मानो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादी पङ्कभागिति च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सामान्यधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालंकारः। "यत्र वाक्य द्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते" ॥

CHARCHA.

1. मनुष्यलोके—मनुष्याणां लोकः इति ६ तत्; तस्मिन् इति अधिकरणे ७मी।

2. अधिगतमहिमा—subj to अवसीदति; अधि+गम्+क्त कर्मणि; अधिगतः महिमा येन स इति बहु। महत्+इमन्=महिमा, महत्वं भावः इत्यर्थः।

3. प्रमादी—adj to अधिगत-महिमा; प्रमादः अस्य अस्ति इति प्रमाद+इनि। प्र+मद+घञ्=प्रमादः। or प्रमाद्यति इति प्र+मद+घिनुण।

4. वत—an अव्यय signifying खेद; alas; कष्टम्।

5. सुतराम्—अव्यय; नितराम् इत्यर्थः excessively.

6. अवसीदति—अव+सद+लट्, तिप्।

7. उरुशलश्रृंगवष्र्मा—adj. to गजपतिः। उरुः शैलः इति कर्मधा। तस्य शृंगम् इति ६ तत्। तस्य वप्रम्। तत् इव वष्र्म वपुः यस्य स इति वहु।

8. गुरुः—दुर्भरः; heavy, weighty; adj to गजपतिः।

9. गजपतिः—गजानां पतिरिति ६ तत्; subj. to अवमज्जति।

10. पंकभाक्—पंकं भजते इति पंक+भज+ण्वि—by the rule "भजो ण्विः" (३।२।६२); adj to गजपतिः। Compare "करिणी पंकमि-वावसीदति।

11. अवमज्जति—अव+मस्ज+लट तिप्। verb to गजपतिः।

12. दारु—subj to अवमज्जति understood; (न अवमज्जति इति वाक्यम् अध्याहार्य्यम्)।

Remark.

The rhetoric occuring here gives rise to controversy. Malli says that here is दृष्टान्तः—defined by Sahityadarpan as दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्। Malli also quotes a definition which conveys the same idea. But in the case of अवसदनम् (अवसीदति) as well as in the case of अवमज्जनम् (अवमज्जति) the विम्बप्रतिविम्बभावः is open to question, Even if we follow the track of Malli, we are to say that here is no विम्बप्रतिविम्बभावः but एकस्य एव धर्मस्य पृथक्तया निर्द्देशः i. e. putting the same idea in different words. So here may be प्रतिवस्तूपमा which Sahitya-darpan defines saying—प्रतिवस्तुपमा वा स्यात् धर्मयोर्गम्यसाम्ययोः-रेकोऽपि धर्मसामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक्। Dandin also says:—वस्तु किञ्चिदु-पन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्मणः साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा"। But herein Malli's line of argument, seems to be out of place and hence here should be neither दृष्टान्त nor प्रतिवस्तूपमा। Here seems to

be अर्थान्तरन्यासः—the general atatement in the first two lines being supported by the particular statement couched up in the last two lines. Here is thus अर्थान्तर न्यास of 'the विशेषेण सामान्यसमर्थनरूप type. Jay agrees ; further he states following Mss that here is also हेतुः—along with अर्थान्तरन्यासः। हेतु is defined by Dandin as हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचाम् उत्तमभूषणम्। कारकज्ञापकौहेतू तौ चानेकविधौ यथा। Here गजपति sinks down because he is heavy ; so here is also हेतुः। Thus Jay writes गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरो द्रष्टव्यः। Hence let us say that here is अर्थान्तरन्यास based on हेतु।

73. You know everything ; still I speak only out of affection.

निपुणम्

वोद्धव्यं किमिवहि, यत् त्वया न वुद्धम्
किंवा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्व्वम्।
लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की
स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम्॥ ७३॥

Prose.—यत् त्वया न वुद्धम् वोद्धव्यम् (तत्) किमिव हि। तव निमिषितमपि अवुद्धिपूर्वम् किंवा ; तथापि सुकृतैर्लब्धात्मा अनिष्टशंकी तव स्नेहौघः मां वक्तुम् घटयति।

Beng.—আপনি যাহা জানেন না এরূপ জ্ঞাতব্য বস্তু কি আছে? আপনি যে চক্ষু মুদ্রিত করেন তাহাও (কদাপি) অজ্ঞানপূর্ব্বক নহে। তথাপি পুণ্যবলে উৎপন্ন অনিষ্টআশঙ্কাকারী আপনার প্রতি আমার স্নেহ আমায় বলিতে প্রণোদিত করিতেছে।

Eng.—Is there anything knowable that you do not know ; your very closing of the eyes is not without your knowledge ; yet Iam urged to speak by my affection for you that owes itsexistence to my good deeds (merits) and that apprehends evil.

Jay.—बोद्धव्यमित्यादि—किमिव तद्बोद्धव्यम् ज्ञातव्यम् अस्ति नेव इत्यर्थः। यत्त्वया न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयम्। तव किञ्चित् चेष्टितम् अपि नोपेक्षापूर्वकं यतो निमिषितमपि अक्ष्णोः निमीलनमपि अबुद्धिपूर्वकं नव इत्यर्थः। यद्येवम् किमित्यस्मान् उपदिशसीत्याह—लब्धात्मेति। तथापि सुकृतैर्लब्धात्मा लब्धजन्मा स्नेहौघः स्नेहसमूहः। अनिष्टशङ्की अनिष्टशंकनशीलः। मां वक्तुम् वदेति घटयति। निपुणमिति अर्थावगाढ़त्वात् अस्य चोदात्तेऽन्तर्भावः द्रष्टव्यः। भाविकत्वम् इत्यलंकारः उक्तः। तदन्यविषयत्वात् पृथक् प्रदर्शयिष्यति॥

Malli.—बोद्धव्यमिति। हे आर्य्य, यत्त्वया न बुद्धम् बोद्धव्यम् तत् किमस्ति सर्वज्ञस्य ते न किञ्चित् अज्ञातम् अस्तीत्यर्थः। किं च निमिषितम् निमेषकर्माप्यबुद्धिपूर्वम् उपेक्षापूर्वकम् किं वा नेत्यर्थः। न कुत्रापि प्रमादस्तवास्तीत्यर्थः। तथापि सुकृतैर्मत्पुण्यैः लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जातः इत्यर्थः। अनिष्टशंकी [प्रेम पश्यति भयान्यपदेपि—इति न्यायात्] अनर्थाशंकी तव त्वद्विषयः स्नेहौघः स्नेहप्रवाहः मां वक्तुम् घटयति प्रेरयति इत्यर्थः। सर्वज्ञे प्रेक्षापूर्वकारिणि यत्मया उक्तं तत् प्रेमनिबन्धनम् सिद्धसाधनमेवेतिभावः। प्रियतराख्यानरूपोऽयम् प्रेयोऽलंकारः। यथाहदण्डी—प्रेयः प्रियतराख्यानम् इति॥

CHARCHA

1. बुद्धम्—बुध+क्त कर्मणि ; adj to यत्। Nom. त्वया।
2. बोद्धव्यम्—बुध+तव्य कर्मणि ; adj to तत्।
3, निमिषितम्—नि+मिष+क्त भावे ; निमेषः इत्यर्थः।

4. अबुद्धिपूर्व्वम्—adj to निर्मिषितम्। बुद्धिः पूर्वं वा पूर्वा यस्य तत् बुद्धिपूर्वम् ; alternative form बुद्धिपूर्वकम् by "शेषाद्विभाषा"। तस्मात् अन्यत् इति नञ समासः। See our सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकम् in sak. iv. 18.

5. सुकृतैः—हेतौ तृतीया ; शोभनं कृतम् इति प्रादि समासः।

6. लब्धात्मा—adj to स्नेहौघः। लब्धः आत्मा येन स इति बहु।

7. अनिष्टशङ्की—adj to स्नेहौघः। इष्टात् अन्यत् इति अनिष्टम्। नञ् समासः। तत् शंकते इति अनिष्ट+शंक्+णिन् (कर्त्तरि णिनिः); cp. "स्नेहः पापशङ्की" in Sak. IV.

8. स्नेहौघः—sub to घटयति। स्नेहस्य ओघः समूहः इति ६ तत्।

9. वक्तुम्—ब्रू or वच्+तुम्।

10. घटयति—घट+णिच्+लट् तिप ; verb to स्नेहौघः।

Remark.

The rhetoric occuring here is प्रेयः—so says Malli quoting the definition from Dandin. प्रेयः seems to fit in well here. Jay says that here is निपुणम् which is no other than some form of उदात्तम्। Dandin however says—आशयस्य विभूते र्वा यन्महत्त्वम् तूत्तमम्। उदात्तम् नाम तं प्राहुरलंकारं मनीषिणः। And this def. of उदात्त does not apply here. Some suggest भाविकम् here ; but Jay refutes it saying that it is relative to some passage (or article), Dandin is in favour of Jay. cf. तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्ध-विषयं गुणम्। भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि संस्थितः—Kavyadarsha. Bharat Mallik here gives the right solution, comp "नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुणनामालंकार इति प्राञ्चः। अस्य प्रेयस्यन्तर्भाव इति देवनाथः। उदात्तमध्येऽन्तर्भाव इति जयमङ्गला"।

74. Then Ram goes on to sleep—the monkeys guarding the quarters.

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो
जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् ।
अध्यष्टाच्छिशयिषया प्रवालतल्पम्
रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् प्लवङ्गान् ॥ ৭৪ ॥

Prose.—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामः जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् रक्षायै प्रतिदिशम् प्लवङ्गान् आदिशन् शिशयिषया प्रवालतल्पम् अध्यष्टात् ।

Beng.—সৌমিত্রির এই বাক্য শুনিয়া রাম হাই তুলিয়া দুই হাত দুই দিকে দিয়া, নিদ্রালু হইয়া চারিদিক রক্ষার জন্য বানরদিগকে আদেশ করিয়া শুইবার ইচ্ছায় পল্লবের বিছানায় বসিলেন।

Eng.—Hearing the statement of the son of Sumitra, Ram yawned and stretching his hands on both sides, took to the bed of fresh leaves for sleep ordering the monkeys to guard all the quarters.

Jay.—सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं सौमित्रेः लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं कृत्वा ["गुरोश्च हलः" (३।३।१०२) इत्यकारः। टाप्]। निद्रान् निद्राम् गच्छन्। द्रा कुत्सायाम् गतौ। इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि रूपम्। शिशयिषया शयितुम् इच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्य्य इत्यर्थः। (विभुज्य इति पाठान्तरम्। तत्र क्रोड़भागी वक्रीकृत्य इत्यर्थः)। प्रवालतल्पम् पल्लवशयनीये अध्यष्टात् अधिष्ठितवान्। [गातिस्था (२।४।७७) इति सिचो लुक्। प्राक् सितात (८।३।६३) इत्यादिना षत्वम्]। समुद्र-दिदृक्षया नियमपूर्वं सुष्वाप इत्यर्थः। रक्षायै रक्षानिमित्तम् प्लवगानादिशन् नियो-

जयन्। प्रतिदिशम् [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७) इति टच्। तत्र दिक्शब्दस्य पठितत्वात्]।

इति श्रीजयमंगलाख्यया व्याख्यया समलंकृते श्रीभट्टि-काव्ये
तृतीयप्रसन्नकाण्डे लक्षणरूपे प्रथमः परिच्छेदः (सर्गः) तथा
लक्ष्यरूपेकथानके सीताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः।

Malli.—सौमित्रेरिति। रामः सौमित्रेरिति एतद्वचनम् निशम्य जृम्भा जृम्भणम् अस्य अस्तीति जृम्भावान् जृम्भमाण इत्यर्थः। "गुरोश्च हलः" इति स्त्रियामकार प्रत्ययः। भुजयुगलं विभुज्य यथास्थानम् वक्रीकृत्य निद्रान् निद्रास्यन् इत्यर्थः। रक्षायै रक्षणे निमित्ते प्रतिदिशम् दिशि दिशि। यथार्थे वैपसायाम् अव्ययीभावः। [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः] प्लवंगान् वानरान् आदिशत् आज्ञापयामास। अथ शिशयिषया सुषुप्सया प्रवालतल्पम् कुसुमशयनम् अध्यष्ठात् अधिष्ठितवान्। [तिष्ठतेर्लुङि "गतिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक्। प्राक्‌सितादड्व्यवायेऽपि इति षत्वम्। ष्टुत्वम्] ॥ ३४ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण—श्रीमहामहोपध्याय-
कोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचितेभट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्व्व-पथीनाख्याने दशमः सर्गः।

CHARCHA.

1. सौमित्रेः—सम्बन्धे ६ष्ठी। सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् इति सुमित्रा+इञ (बाह्वादि); तस्य।

2. निशम्य—नि+शम (दिवादि)+ल्यप्। श्रुत्वा।

3. जृम्भावान्—जृम्भा अस्य अस्तीति जृम्भा+वतुप्; जृम्भा=जृम्भ्+अ—by the rule गुरोश्च हलः (३।३।१०३)।

4. भुजयुगलम्—भुजयोर्युगलम् इति ६ तत्; obj to विभज्य or विभुज्य

5. विभज्य—वि+भज+ल्यप्; if विभुज्य—then वि+भुज्+ल्यप्। See Jay. "विभुज्य इति पाठान्तरम्। 'कौटिल्ये वक्रीकृत्य इति तदर्थः"।

6. निद्रान्—नि + द्रा (अदादि)+शतृ ; adj to रामः ।

7. रक्षायै—चतुर्थी by the rule तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या ।

8. प्रतिदिशम्—दिशि दिशि इति अव्ययीभाव ; the suffix अ (टच्) is added to दिश् by the rule—अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

9. प्लवंगान्—obj to आदिशन् or आदिशत्—as Malli reads.

10. आदिशन्—आ+दिश्+शतृ ; adj to रामः ; if आदिशत् then आ+दिश्+लङ् त ।

11. शिशयिषया—हेतौ ३या ; शी+सन्+अ स्त्रियाम् आप्=शिशयिषा ।

12. प्रवाल-तल्पम्—प्रवाल-रचितः तल्पः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ; obj. to अध्यष्टात् ।

13. अध्यष्टात्—अधि+स्था+लुङ् त । The सिच् that comes in लुङ् between the root and the termination disappears by the rule गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ; the स of स्था is changed to ष by the rule प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि (८।३।६३) and the त is changed to ट by the sandhi rule ष्टुना ष्टुः ।